

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДИН АЙНӢ**

Ба ҳукми дастнавис

**ТДУ: 809.155.0+802.0
ТКБ: 81.2 Тоҷ+81.2 Анг
X – 95**

Хушматов Намоз Раҳмонович

**ТАҲЛИЛИ МАЪНОИВУ СОҲТОРИИ КОНСЕПТИ «ОДОБ» ДАР
ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филология
аз рӯи ихтисоси 10.02.20 – Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ,
қиёсӣ ва муқоисавӣ

Роҳбари илмӣ: доктори илми
филология, дотсент
Каримов Шухрат Бозорович

Душанбе – 2023

МУНДАРИҶА

МУҚАДДИМА	4
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ.....	6
БОБИ 1. ЗАБОН ВА ФАРҲАНГ ДАР РАВАНДИ РАВОБИТИ БАЙНИФАРҲАНГӢ.....	14
1. 1. Усулҳои нави таҳқиқи равобити забону фарҳанг дар забоншиносӣ. 14	
1.1.1. Шинохти концепт дар забоншиносии муосир.....	21
1.1.2. Сохтори концепт	33
1.2. Забону фарҳанг ва тафаккури миллӣ	36
1.2.1. Асосҳои маърифатии омӯзиши робитаи забон ва фарҳанг	36
1.2.2. Шинохти мафҳуми «фарҳанг» ва таҳқиқи он.....	43
1.2.3. Нақши фарҳанг дар ташаккули тафаккури умумии забониву фарҳангӣ.....	46
1.3. Ташаккули концептҳои миллӣ дар тасвири забонии ҷаҳон.....	52
1.4. Муошират - нави фаъолияти иҷтимоӣ	58
Хулосаи боби якум	64
БОБИ 2. ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ МАЗМУНИ БАЙНИФАРҲАНГИИ КОНСЕПТИ «ОДОБ/ POLITENESS» ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ	67
2.1. Муоширати байни фарҳангҳо ҳамчун барномаи таҳқиқотӣ.....	67
2.2. Одоби муошират ҳамчун категорияи умумии забон	70
2.3. Ҷанбаи муқоисавии омӯзиши концепти «Одоб/ Politeness» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	81
2.4. Хусусиятҳои муассирии концепти «одоб/ politeness» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ (натijaҳои озмоиши забоншиносӣ).....	88
2.5. Таҳлили муқоисавии унсурҳои писандаи концепти «одоб/ politeness» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	100
2.5.1. Формулаҳои «пазирой» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	101

2.5.2. Формулаҳои «хайрухуш» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	111
2.5.3. Формулаҳои «мурочиат» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	117
Хулосаи боби дуюм	136
ХУЛОСА	140
Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот.....	142
РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ	144
ИНТИШОРОТ АЗ РҶҶҲИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ:	164

МУҚАДДИМА

Мубрамияти мавзуъ. Муносибатҳои нави иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ва сиёсату фарҳангӣ дар ҷомеаи ҷаҳонии муосир меъёру низом ва тарзу усулҳои наву нотақрори муоширату методҳои гуногуни робитаҳои иҷтимоиро ба бор овардааст. Аз ин лиҳоз, таҳқиқи робитаи ногусастани забону фарҳанг ва ҳамчунин, забону фарҳанги як халқият бо халқияти дигар зарурат ва арзиши наву тоза касб менамояд. Мубрамияти таҳқиқоти мазкур аз омилҳои зерин бармеояд:

- боло рафтани нақши муоширати байнифарҳангӣ бо назардошти ҳамкориҳои байналхалқӣ;

- ивазшавии нақши муошират ва дарки он ҳамчун раванди самараноки ҳамкориҳо дар шароити бархурди тамаддунҳо;

- ташаккули талабот ба сифати равобитаи байнифарҳангӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ;

- рушди масъалаҳои муоширати байнифарҳангӣ ва таъсири мутақобилаи онҳо зимни ниёз ба донишҳои хусусиятҳои этникии одоб ва рафтори муаддабона аз тарафи намояндагони фарҳангҳои бегона.

Ҳамаи ин, бешубҳа, аз як ҷониб донишҳои фарҳанги гуфтор, аз ҷониби дигар, риояи меъёрҳои муайяни рафтор, одоб, урфу одат, яъне хусусиятҳои рафтори иртиботии намояндагони фарҳанги забонии бегонаро тақозо менамояд. Дар даврони муосир таваҷҷуҳи баланди забоншиносон ба масъалаҳои муоширати байнифарҳангӣ ва таъсири мутақобилаи намояндагони ҷомеаҳои гуногуни забониву фарҳангӣ мушоҳида мегардад ва ин таҳқиқоти амиқи шаклҳои гуногуни рафтор, аз ҷумла, категорияи *одобро*, ки барои муошират муҳим арзёбӣ мегарданд, талаб мекунад. Аз ин ҷиҳат, омӯзишу пажӯҳиши концепти одоб, ки як рӯкни асосии фарҳанги мардумони гуногуни дунё маҳсуб меёбад, аз нигоҳи забоншиносии шинохтӣ (когнитивӣ) ва муқоисаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мубрамияти корро ташкил медиҳад.

Дар диссертатсия *одоб* на ҳамчун категорияи фарҳангӣ баррасӣ мегардад, балки ҷанбаҳои забоншиносии концепти *одоб* аз мавқеи

забоншиносии шинохтӣ (когнитивӣ) таҳқиқ мешаванд. Илова бар ин, дар рисола таҳлили муқоисавии концепти *одоб* дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ анҷом дода шудааст. Ҳамчун концепт категорияи “одоб” дар забоншиносии тоҷик то имрӯз мавриди таҳқиқи ҷудогона қарор нагирифтааст. Дар ин росто, тасмим гирифтём, ки бо дарназардошти таъсири омилҳои фарҳангиву таърихии забонҳои тоҷикиву англисӣ раванди ташаккул ва ифодашавии концепти «одоб/ politeness»-ро таҳлилу баррасӣ намоем.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Ба омӯзиши масъалаҳои шинохти илми забоншиносӣ, хусусан таҳлили сохтор ва маънои концептҳои гуногун солҳои охир олимони хориҷӣ, аз қабили П. Браун ва С. Левинсон, Г. Каспер, Р. Лакофф, Р. Уоттс, К. Кристи, Л. Кинг, Я. Камичек, В.И.Карасик, В.А.Звегинсев, А.Вежбитская, А. Харчарек ва дигарон машғул шудаанд. Дар забоншиносии тоҷик дар даҳсолаи охир таваҷҷуҳ ба таҳқику пажӯҳиши концептҳо ҳам аз нигоҳи забоншиносии муқоисавию шинохтӣ (когнитивӣ) ва ҳам забоншиносии фарҳангиву қавмӣ хеле зиёд гардида, дар ин замина муҳаққиқон П.Чамшедов, М.Т. Чабборова, Нағзибекова М.Б., С. Чаматов, Д. Искандарова, Х. Шанбезода, З.Мухторов, Ф. М. Турсунов, С. Қ. Матробиён ва дигарон корҳои зиёд ба анҷом расонидаанд. Дар баробари ин, дар самти забоншиносии шинохтӣ (когнитивӣ) рисолаҳои илмӣ доир ба концептҳои гуногун аз ҷониби муҳаққиқон М. Давлатмирова, М. Маҳмудзода, Д. Азиззода, С. С. Раҳимӣ, З. Мирзоева, М. М. Имомзода, Н. Раҳмонова, Н. К. Бойматова, Ш. Фозилова, Ф. Х. Аҳмедова, Х. Х. Қурбонова, Р. Ҷӯраева, Н. Каримова, С. Эшнӣёзова ва дигарон ҳимоя шудаанд. Категорияи “одоб” ё рафтори муаддабона, ки мавзӯи диссертасияи мазкур маҳсуб меёбад, бештар аз ҷиҳати иҷтимоиву фарҳангӣ баррасӣ шудааст. Дар як қатор таҳқиқот таҳлили гендерии рафтори муаддабона дар асоси маводи забонҳои гуногун сурат гирифтааст. Таъри солҳои охир як зумра асару таҳқиқоти зиёди илмӣ бахшида ба мавзӯи қоидаҳои одоб аз ҷониби З. Валиева, Ҳ.Худоёров, С, Қурбонов ва дигарон ба таъ

расидаанд. Масъалаи рафтори муаддабона ва тарзи муошират дар ҳамаи даври замон таваҷҷуҳи олимони забоншиносро ба худ ҷалб намуда буд ва дар асоси риоя намудани фарҳанги забонӣ онҳо пайваста роҳу усулҳои муоширати дурустро бар мабноси робитаҳои лафзӣ мавриди омӯзиш қарор додаанд. Ҳамин нукта боис гардид, ки муҳаққиқон осори таърихиву фарҳангии халқи худро ба таври алоҳида ва дар муқоиса бо фарҳангҳои дигар баррасӣ намуда, ташаккули ин ё он мафҳуми забониву фарҳангиро таҳлил намудаанд.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоихаҳо), мавзӯҳои илмӣ. Мавзӯи таҳқиқот бо барномаҳои таълимии «Барномаи давлатии такмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030», ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30-юми августи соли 2019, №438 тасдиқ гардида буд, ба роҳ монда шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқоти мазкур муайян намудани вижагиву мушаххасоти маъноиву сохтори концепти «одоб/ politeness» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мебошад, ки дар ин замина умумият ва фарқияти концептҳои мазкур дар забонҳои мавриди таҳқиқ аз назари муқоисавӣ ва шинохтӣ (когнитивӣ) нишон дода мешавад.

Тибқи ҳадафи гузошташуда ва таъйиди он дар диссертатсия **вазифаҳои** зерин баррасӣ мешаванд:

- ошкор намудани хусусиятҳои луғавӣ ва маъноии концепти «одоб/ politeness» дар забонҳои муқоисашаванда;
- муайян намудани ҷузъҳои умумии концепти «одоб/ politeness», ки мансуб ба фарҳанги забонҳои баррасишаванда мебошанд;
- омӯхтан ва муқоиса кардани майдони маъноии концепти «одоб/ politeness» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.
- таҳлили вижагиҳои ифодаи концепти «одоб/ politeness» тавассути формулаҳои одоби гуфтугӯ;

- асоснок кардани хусусиятҳои этнофарҳангӣ ва сабабҳои ташаккули унсурҳои номувофиқ дар мазмуни концепти «одоб/ politeness»;

- муайян намудани хусусиятҳои муассирии концепти «одоб/ politeness» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ;

- таҳлили муқоисавии унсурҳои писандидаи концепти «одоб/ politeness» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ;

- таҳлил ва баррасии формулаҳои «пазирой» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ;

- таҳлил ва баррасии формулаҳои «хайрухуш» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ;

- таҳлил ва баррасии формулаҳои «мурочиат» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.

Объекти таҳқиқот. Объекти таҳқиқи кори диссертатсионро концепти «одоб» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ташкил медиҳад.

Мавзӯи таҳқиқоти мазкур таҳлили вижагиҳои маъноиву сохтори концепти «одоб/ politeness» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мебошад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асосҳои назариявии таҳқиқоти мазкурро асарҳои илмию назариявии олимони забоншинос, хусусан забоншиносии шинохтӣ (когнитивӣ) ва муқоисавию фарҳангӣ ташкил медиҳанд. Доир ба масъалаҳои назариявии «концепт» ва «тасвири забони ҷаҳон» асарҳои муҳаққиқон Н. Ф. Алиференко, Ч. Лакофф, М. Чонсон, Е.С. Кубрякова, Н. Д. Арутюнова, И. А. Стернин, В. Н. Телия, С. Г. Воркачѐв, М. В. Пименова, Е. В. Урисон, ва В. А. Маслова ҳамчун асоси назариявию методологӣ истифода шудаанд.

Ҳамчунин, оид ба масъалаҳои назариявӣ ба асарҳову мақолаҳои илмии олимони тоҷик П.Чамшедов, М.Т. Ҷабборова, Нағзибекова М.Б., С. Ҷаматов, Д. Искандарова, Х. Шанбезода, А. Маҳмадназаров, З.Мухторов, Ф. М. Турсунов, Ш. Бобомуродов, С. Қ. Матробиён ва дигарон тақия намудем.

Пойгоҳи назариявӣ ва методологии таҳқиқотро муқаррароти асосии назарияи концепт ҳамчун мавзӯи таҳқиқоти забоншиносии шинохтӣ ва

забоншиносии фарҳангӣ ташкил медиҳад, ки дар таҳқиқотҳои забоншиносони хориҷӣ ва ватанӣ муаррифӣ гардидааст. Ғайр аз ин, концепсияи робитаи байни забону фарҳанг ва таъсири онҳо ба ташаккули концептҳои махсуси миллӣ дар асарҳои В. фон Хумболдт, Б. Уорф, Э. Сепир, А. Вежбитская, Демянков, Е. Кубрякова, С.Г. Тер-Минасова, Ю. Степанов, П. Чамшедов, А. Махмадназаров, З. Мухторов, Ф. М. Турсунов, М. Давлатмирова ва дигарон таҳқиқу баррасӣ шудааст.

Зимни таҳлили маводи назариявӣ ва амалии диссертатсия **методҳои** зерини таҳқиқ мавриди истифода қарор дода шудаанд:

- усули таҳлили концептуалӣ, ки ба таҳқиқи мазмуни мафҳуми «одоб/ politeness» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст;

- усули муқоисавию тасвирӣ, ки ба ошкорсозии шабоҳат ва тафовути падидаҳои забонӣ асос меёбад;

- усули таҳлили чузъӣ, ки моҳияти он аз шарҳу тавзеҳи маънои воҳидҳои таҳқиқшаванда ба воситаи маҷмуи маъноҳои мансуби чузъҳо мушаххас мегардад, истифода шудааст;

- таҳлили омории маводе, ки дар натиҷаи таҳқиқоти гузаронидашуда ба даст омадааст;

- усули тасвири забоншиносӣ, ки шарҳу тавзеҳи воҳидҳои забонии омӯхташаванда мебошад.

Сарчашмаи таҳқиқотро осори забоншиносону донишмандони тоҷику англис ва фарҳангҳои бо ин забонҳо таълифёфта ташкил медиҳад. Дар диссертатсия барои баррасиву таҳқиқи масъалаи муҳокимашаванда аз асарҳои нависандагони англису тоҷик, аз ҷумла Чейн Эер ва С.Улуғзода, мисолҳои мушаххас ба забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ оварда шудаанд.

Навгони илмӣ таҳқиқот. Дар диссертатсия бори аввал хусусиятҳои милливу фарҳангии концепти *одоб* дар забони тоҷикӣ зимни муқоиса бо чузъҳои забониву ғайризабонии муошират дар забони англисӣ мушаххас гардида, вижагҳои асосии фаҳмиши концепти

таҳлилшаванда аз ҷониби намояндагони фарҳангҳои гуногунзабон мавриди назар қарор гирифтааст.

Азбаски одоби инсон, асосан, дар ҳолатҳои муошират, дар рафтори нутқи ва дискурси аён мегардад, таҳқиқоти мазкур дар асоси маводи ҳолатҳои рафтори муаддабона қарор гирифта, ҳангоми таҳлили онҳо ба омилҳои таърихӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ муроҷиат шудааст. Ин омилҳо барои шарҳ додани пайдоиш ва истифодабарии ин ё он формулаи одоб/рафтори муаддабона дар забонҳо имконият фароҳам меоваранд. Бинобар ин бори нахуст дар диссертатсия, зинаҳои омилҳои иҷтимоӣ, аз қабилӣ ҳамшарикон, ҷинс (мардона/занона), синну сол (кӯдакон, ҷавонон, калонсолон), навъи алоқа (наздик, касбӣ, расмӣ), фосолаи байни ҳамшарикон (бегона, шинос, дӯст, хешу табор), сатҳи забондонӣ (адабӣ, гуфтугӯӣ, шевагӣ), аз ҷумла воқеаҳои таърихӣ, ки таъсири худро ба ташаккули тасвири забонии ҷаҳон дар ин ё он халқият мерасонанд, мавриди назар қарор гирифтаанд.

Аҳаммияти назариявии таҳқиқот. Омӯзиши концепти «одоб» аз тарафи намояндагони умумиятҳои забониву фарҳангии тоҷик ва англис дорои аҳаммияти калони назариявӣ аст. Таҳқиқи вижагиҳои забониву фарҳангшиносии мазмуни мафҳуми «одоб/ politeness» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ба омӯзиши хусусиятҳои этникии раванди иртиботӣ, ки онҳоро осори фарҳангиву таърихии миллат, аз ҷумла меъёру қоидаҳои муошират дар ҳолатҳои рафтори муаддабона тақозо менамоянд ва таҳти таъсири анъанаҳои фарҳангӣ ташаккул меёбанд, саҳми арзандаи худро мегузорад. Рисолаи диссертатсионӣ дар ғанигардонии маълумоти фарҳангшиносии забонӣ ва муоширати байнифарҳангӣ дар соҳаи омӯзиши муқоисавӣ ва муаррифи забонии концепти *одоб* мусоидат мекунад.

Дар зарфи солҳои охир робитаҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии байни тоҷикону англисзабонон хеле рушд ёфтааст ва азбаски Тоҷикистону Англия кишварҳои аз анъанаҳо бой ва дорои обуранги махсуси миллӣ ҳастанд, зарурати омӯзиши махсусиятҳои муошират дар

умумиятҳои забониву фарҳангии тоҷику англис ба миён омадааст. Барои муоширати саҳеҳи намояндагони халқҳои мазкур ба назар гирифтани вижагиҳои милливу фарҳангии рафтори иртиботии онҳо муҳим аст.

Ҳамин тариқ, шарҳу тавзеҳи ҷанбаи забониву фарҳангии концепти «одоб/ politeness» дар забонҳои гуногун барои аниқ намудани хувияти ин ё он халқ мусоидат карда, нофаҳмиву монетаҳои аз тамаддуну фарҳанги гуногун маншаъгирифтаре бартараф месозад ва барои ошкор кардани таҳлил намудани роҳҳои ба муоширати самаранок дар байни намояндагони фарҳангҳои гуногун ноил гардидан хизмат мекунад.

Аҳамияти амалӣ. Таҳқиқоти мазкур метавонад ҳам дар раванди таълими факултетҳои забоншиносӣ, хусусан курсҳои забоншиносӣ-кишваршиносӣ, забоншиносии фарҳангӣ, забоншиносии қавмӣ, забоншиносии шинохтӣ (когнитивӣ), забоншиносии муқоисавӣ, муоширати байнифарҳангӣ, инчунин зимни машғулиятҳои амалияи нутқ, ҳам барои худомодагии муаллимону устодони фанҳои забоншиносӣ ва доираи васеи хонандагони ба ин масъала тавачҷуҳошта мавриди истифодабарӣ қарор дода шавад.

Нуктаҳои ба Ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Концепти «одоб/ politeness» категорияи маънавии ақлонӣ аст ва метавонад ба воситаи тарзҳои забонӣ ва ғайризабонӣ ифода гардад. Одоби нутқ воситаи ифодаи забонии мафҳуми мазкур аст, вале ин тарзи ифода ҳамон мазмуни концептро, ки барои дарки ҳубтари он бояд боз тариқи воситаҳои ғайризабонӣ мурочиат кард, пурра инъикос карда наметавонад.

2. Концепти “одоб” универсалӣ мебошад, ки онро дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мавҷуд будани калимаҳои «одоб/ politeness», муродифу мутақобил, калимаҳои ҳамрешаи онҳо ва матнҳои хусусияти тасвиридӯшта бо маънои ҳолатии “рафтори боодобона” дар адабиёти бадеии забонҳои таҳқиқшаванда тасдиқ менамояд. Универсалӣ будани мафҳуми «одоб/ politeness»-ро то як андоза монанд будани мазмуни он дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ тасдиқ мекунад.

3. Дар баробари ҷиҳатҳои монанд мафҳуми «одоб/ politeness» дорои фарқиятҳои калон ҳам мебошад, ки бо тақозои рушди фарҳангию таърихӣ, аз ҷумла тарзи ҳаёти намоёндогони фарҳангҳои забони дахлдор ба вучуд омадааст.

4. Азбаски концепти «одоб/ politeness» шаклан гуногун мебошад, бинобар ин рушди ҷамъият таъсири худро ба ифодаи забониву мазмуни он мерасонад. Равобити дутарафаи соҳибони фарҳангҳои забони таҳқиқшаванда ба воридшавии анъанаҳои фарҳангӣ, услубҳои рафтори иртиботӣ таъсири амиқи худро мерасонад, ки ин, бешубҳа, барои мазмуни концепт бетаъсир намерасонад. Сабаби ҷунин тағйиротро ба иқтибосшавии шаклҳои нави нутқ ва аз таомул баромадани қолабҳои куҳна метавон рабт дод.

5. Концепти «одоб» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ як қатор аломатҳоеро дар бар мегирад, ки фарҳанги гуфтори забонҳои муқоисашавандаро инъикос менамояд. Ба воситаи шаклҳои мурочиати муаддабона ҳамонандиву фарқиятҳои зиёди забонҳои муқоисашаванда ошкор карда шуданд. Корбурди шаклҳо барои муқаррар намудани тарзи гуфтори муошират хизмат мекунад, ки аз иттилооти мушахаси фарҳангӣ иборат аст ва барои ҳулосабарории муайян дар бораи мансубияти иҷтимоӣ, синнусолӣ, ҷинсӣ ва баъзан ҳатто марзии муошираткунандагон имконият фароҳам меорад.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки масъалаи мазкур бо таҳлилу баррасии назариявӣ ва қиёсу муқобилаи илмӣ таъмин буда, бар асоси нуктаҳои мушаххаси методологӣ, маводи гуногунҷанбаи таҳлилӣ дар мувофиқат бо сохтор, мақсаду вазифаи таҳқиқ бунёд ёфтааст. Бо ҳамин тартиб дар диссертатсия масъалаи робитаи забону фарҳанг зимни бархурди фарҳангҳо баррасӣ гардида, равоити гуногун нисбат ба муайянсозии мафҳуми “концепт” таҳлил ва сохтори концепт ошкор карда шудааст.

Илова бар ин, қисматҳои ҷудоғонаи таҳқиқ ба таҳлили категорияи умумие, ки ба ҳар як фарҳанг хос аст, бахшида шуда, дар он вижагиҳои

муқоисавии ифоданокии мафҳуми *одоб* маълумотҳои озмоиши забоншиносӣ таҳлил шуда, ҳамонандию фарқияти фаҳмиши мафҳуми *Одоб* аз ҷониби намояндагони фарҳангҳои забонии тоҷику англис тавсиф карда шудаанд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯ ва муҳтавои диссертатсия ба таҳлили маъноиву сохтори концепти «одоб» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст, ки вобаста ба масъалаи таҳқиқот диссертатсия ба ихтисоси илмии 10.02.20 – Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ ва муқоисавӣ мувофиқат менамояд.

Саҳми шахсии доктараби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Таҳлили маъноиву сохтори концепти «одоб» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бар асоси маводи забони тоҷикӣ аз нуқтаи назари забоншиносии муқоисавӣ ва шинохтӣ бори нахуст дар шакли диссертатсия ба таври мукамал таҳқиқ карда шуд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Натиҷаҳои диссертатсия дар маърузаву гузоришҳо дар конференсияҳои харсолаи илмию назариявии ҳайати профессорону устодони Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни ва дигар конференсияҳои минтақавию ҷумҳуриявӣ мавриди муҳокимаву баррасӣ қарор гирифтааст. Диссертатсияи мазкур дар ҷаласаи кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни (суратҷаласаи №14 аз июни соли 2022) ва шурои олимони факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқи Донишгоҳи мазкур (суратҷаласаи №2 аз 29 сентябри соли 2022) муҳокима шуда, ба ҳимоя тавсия шудааст.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Натиҷаҳои асосии таҳқиқот дар 9 мақолаи илмӣ, аз ҷумла, 4 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон интишор шудаанд. Рӯйхати онҳо дар охири автореферат оварда шудааст.

Соҳтор ва ҳачми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, тавсифи умумии таҳқиқот, 2 боб, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот ва феҳристи адабиёт иборат аст. Ҳачми умумии диссертатсия аз 165 саҳифаи ҳуруфи компютерӣ иборат мебошад.

БОБИ 1. ЗАБОН ВА ФАРҲАНГ ДАР РАВАНДИ РАВОБИТИ БАЙНИФАРҲАНГӢ

Раванди ҳамгирии байнифарҳангие, ки солҳои охир рушд меёбад, таваҷҷуҳи мутахассисони соҳаҳои гуногунро ба худ ҷалб кардааст. Онҳо ба раванди омӯзиши муошират ва мушкилиҳои марбути муошираткунандагон, сабабҳои ин мушкилӣ ва роҳҳои ҳалли онҳо торафт бештар таваҷҷуҳ зоҳир мекунанд. Ақидае, ки намояндагони фарҳангҳои гуногун ба забонҳои миллии худ ҳарф мезананд ва дар бораи олам тасаввуроти худро доранд, хеле ҷолиб аст. Таҳқиқоти зиёди солҳои охир нишон медиҳанд, ки муваффақияти муоширати байнифарҳангӣ натавонанд ба забондонӣ, балки аз донишҷӯи махсусиятҳои фарҳангии рафтори нутқӣ ва ғайринутқӣ низ вобастагӣ дорад. Ҳамаи ин омилҳо ба рушди самтҳои навини забоншиносӣ дар доираи таҳқиқоти антропологи оварда мерасонад, ки дар илми муосир «забоншиносии фарҳангӣ» ном гирифтааст.

Дар забоншиносии фарҳангӣ манзараи ҷаҳон бо он ки ҷаҳонбинӣ ва ҷаҳонфаҳмии инсонро дар ҷомеа ташаккул медиҳад, инчунин вазифаи ташаккул додани хувияти аъзои онро бар уҳда дорад, ки ин дар шакли аз тарафи аъзои ҷомеа баҳо додани вазъи муҳит ва имконияти тағйирёбии он дар мавқеи инсон, равобити ӯ нисбат ба олам (табиат, ҳайвонот, нисбат ба худ ва атрофиён), инчунин дар рафтори инсон зоҳир мегардад. Инсон он таҳаввулотеро, ки дар ҷомеа руҳ медиҳад, пайваста дарк намуда, дар мизони ақли худ бармекашад ва месанҷад. Аз ин хотир маъноҳои дар забон ифодашаванда ба як навъ низоми ягонаи биниш, ба истилоҳ фалсафаи дастҷамъона табдил меёбад, ки иҷмолан ба тамоми ҷомеаи забонии фарҳангӣ хос аст ва мо тарзу усулҳои таҳқиқу тафаккурсозии онҳоро дар фаслҳо ва зерфаслҳои боби мазкур мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

1. 1. Усулҳои нави таҳқиқи равобити забону фарҳанг дар забоншиносӣ

Дар ибтидои асри XX мардумшиносу фарҳангшиносу амрикоӣ Ф. Боас алоқаи байни забон ва фарҳангро собит намуда, фарҳанги эскимосҳо ва

халқиятҳои дигари Амрикои Шимолиро тавассути таркиби луғавиашон муқоиса намуд. Дар айни ҳол аксари сокинони Амрикои Шимолӣ барои ифодаи ин мафҳум танҳо аз ду калима истифода мебаранду халос. Таҳқиқоти олими амрикоӣ ба рушди афкори забоншиносӣ таъсири амиқ расонданд ва дар натиҷа ба ташаккули илми антропология мусоидат намуд. Ақидаи асосии илми мазкур дар он зоҳир мешавад, ки инсон ҳамчун соҳиби забон ва фарҳанг байни забон ва олами воқеӣ ҷойгир аст. Барои ӯ қабул кардан, нигоҳ доштан ва таҳлил намудани иттилоӣ аз берун воридшаванда хос аст. Маҳз инсон бо тафаккури миллии худ ба объекти омӯзиши забоншиносони нимаи дуюми асри XX – аввали асри XXI табдил ёфт ва ин боиси ба вуҷуд омадани равияҳо ё худ самтҳои нави забоншиносӣ гардид.

Дар раванди таҳқиқот мо ба масъалаҳои равобити забону фарҳанг таваҷҷуҳ намудем, зеро масъалаи мазкур дар раванди муоширати байнифарҳангӣ чун як нақши муҳим арзёбӣ мешавад. Равобити шинохтӣ дар ин маврид барои беҳтар фаҳмидани равандҳое, ки ҳангоми таъсири мутақобилаи забонҳо ва фарҳангҳо дар доираи муоширати байнифарҳангӣ мегузаранд, мусоидат мекунад. Муҳаққиқони муосир бартарияти забоншиносии шинохтиро дар он мебинанд, ки вай дурнамои васеи биниши забонро дар ҳама робитаҳои гуногуншаклаш бо инсон, бо зехн ва тафаккури ӯ, бо ҳамаи равандҳои фикрронӣ ва донишандӯзии ӯ ва бо он механизмҳо ва сохторҳое вобаста мекунад, ки дар ниҳоди он маҳфуз ҳастанд [143].

Дар илми забоншиносӣ усулҳои гуногуни таҳқиқи забон мавҷуданд: усули муқоисавию таърихӣ, ки дар асри XIX пайдо шудааст; усули низому сохторӣ, ки дар маркази таваҷҷуҳи он мафҳуми калима қарор дорад. Забон ҳамчун низоми умумӣ ё «объекти илмии табиӣ», берун аз фарҳанг ва алоҳида аз одамоне, ки бо он ҳарф мезананд» [45, с. 242], омӯхта мешуд. Дар ин самт таҳқиқотҳои назаррасе анҷом дода шуданд, ки манбаи арзишноки маълумот дар бораи қабатҳои овозӣ (фонетикӣ), дастурӣ ва луғавии забон натавонанд барои муҳаққиқони муосир мебошанд, балки барои олимоне, ки бо илми антропология сарукордоранд.

Бар ивази равишҳои дар боло зикргардида ҳоло равияи инсонмехварӣ корбурд шуда истодааст, ки ба қавле «ба инсон мавқеи «андозаи ашъҳо»-ро дода, ӯро ба маркази ҷаҳонофаринӣ бозгардондааст» [27, с. 64]. Дар доираи равияи инсонмарказӣ забон ҳамчун омили асосӣ баррасӣ мешавад ва дар доираи масоили мубрами фарҳанги забонӣ қарор дорад. Тафаккури инсон наметавонад берун аз забон вуҷуд дошта бошад, зеро забон дар раванди идрок иштирок карда, фазои нави ақлонӣ меофарад, бинобар ин, инсон аз чорҷӯбаи ашъ ва падидаҳои бевосита дида ва шунидааш берун мебарояд. Масалан, бар хилофи нуқтаи назари намояндагони забоншиносии сохторӣ, ки ақида доранд, сарфу наҳв барои иброи фикр танҳо вазифаи асбобро мебозад, забоншиносони антропологӣ чунин мепиндоранд, ки «сарфу наҳв худ фикрро ташаккул медиҳад, барнома ва роҳнамои фаъолияти фикрронии фард, воситаи таҳлили таассурот ва таҷзияи он мебошад» [139, с. 139]. Равияи антропологӣ ақидае пешниҳод мекунад, ки раванди ташаккули фикру ақида қисми сарфу наҳви ин ё он забон аст, дар айни замон фарқиятҳо метавонанд ҳам начандон қалон (масалан, дар забонҳои як гурӯҳ ва ё оилаи забонҳо), ва ҳам хеле ҷашмрас бошанд (дар забонҳои оилаҳои гуногун). Ҳамин тариқ, инсон аз давраи хурдсолӣ ба забони муайян ҳарф зада, мафҳуми образҳои асосии фарҳангиро дар замири худ ҳифз мекунад, дар худ фарҳанги халқияташро, ки бо ӯ дар тули тамоми умраш боқӣ мемонад, ташаккул медиҳад.

Солҳои охир раванди наздикшавии забоншиносӣ бо маҷмуи илмҳо ва равияҳо ба назар мерасад, зеро забоншиносӣ ба муайянсозии чунин категорияҳо, ба мисли зеҳн, дониш, таҳқиқи механизми қабули ҳал, фаҳмиши воқеият ва равандҳои зиёди дигар, ки бо забон вобастагӣ доранд, ниёз дорад [51, с. 72]. Азбаски забоншиносӣ, тавре маълум шуд, барои татбиқи чунин вазифаҳо қодир нест, зарур аст, ки он бо соҳаи байнифаннии омӯзиши фаъолияти фикрронии инсон, яъне, илми шинохтӣ (когнитивӣ) ҳамкорӣ намояд. Мувофиқи таъриф илми шинохтӣ илмест оид ба дониш ва зердонишҳо, оид ба натиҷаи дарки олам ва фаъолияти ашъиву маърифатии

одамон, ки дар шакли иттилооти чамъшуда, идрокшуда ва ба низоми муайян даровардашуда фаъолият мекунад ва бо кадом як тарзе дар майнаи сари инсон ҷойгир шуда, асоси равандҳои ақлонӣ ё шинохтиро ташкил медиҳанд [78, с. 34].

Дар давраи муосир равобитаи шинохтӣ дар доираи якҷанд илм, аз он ҷумла забоншиносӣ татбиқ мешавад, ки дар маркази диққати он «забон ҳамчун механизми умумии шинохтӣ» [44, с. 21] баррасӣ мешавад. Забоншиносони шинохтӣ вазифаи тасвир ва шарҳи сохтору маънои дохилӣ ва шинохтии иштироккунандагони амали иртиботиро дар назди худ мегузоранд. «Гӯянда ва шунаванда чун низоми таҳлили иттилоот, ки аз миқдори ниҳони ҷузъҳои мустақил иборат аст, иттилои забониро дар сатҳҳои гуногун мутаносиб месозад. Ҳадафи забоншиносии шинохтӣ, мувофиқан, дар таҳқиқи чунин низом ва муқаррар намудани шохисҳои муҳимтарини он, на танҳо дар инъикоси низомии падидаҳои забон мебошад. Барои забоншиносии шинохтӣ дарки он, ки муаррифии ақлонии дониши забонӣ бояд ҷӣ гуна бошад ва ҷӣ тарзи ин дониш ба таври «шинохтӣ» таҳлил мешавад, яъне, «воқеияти шинохтии» он ҷӣ гуна аст, хеле муҳимманд [44, с. 22].

Аксари асарҳои илмии марбут ба забоншиносии шинохтӣ таваҷҷуҳи худро ба тарзи таҳвил ва таҳлил кардани иттилоот ҷалб месозанд. Масалан, агар равоношиносии шинохтӣ фикр ва рафтори инсонро омӯзад, пас забоншиносии шинохтӣ фикр, рафтор ва забонро бо ҳам алоқаманд месозад. Нуқтаи назари муҳаққиқони Ғарб нисбат ба корбурди асосии забон бо нуқтаи назари забоншиносони рус мувофиқ аст. Муҳаққиқони забоншиносии шинохтӣ забонро ҳамчун низоми рушдҷӯтаи мураккаби таҳлили иттилоот тасаввур мекунанд, ки дар шакли рамзҳо пешниҳод шудааст [169, с. 215]. Ҷ. Лакофф ҳангоми аҳтлил намудани амсилаҳои шинохтиё, ки инсон онҳоро зимни тасаввуроти схематикии олами атроф истифода мебарад, мегӯяд, ки забон навъи бештар махсусгардонидани фаъолияти маърифатии инсон мебошад [82, с. 31]. Аз назари муҳаққиқ, барои дарки он ки ҷӣ тавр инсон ҳодисаҳо ва объектҳои воқеияти атрофро аз рӯйи категорияҳо тасниф

мекунад, дар раванди таснифоти категориалӣ ҳолати табиии забонро фаҳмидан лозим аст. Ч. Лакофф 4 навъи категориябандиро нишон медиҳад, ки онҳо механизмҳои устухонбандии забон ва маҷмуи донишро дар бораи воқеияти атроф ифода мекунанд [82, с. 31-32].

Инчунин, маълумоти таҳқиқоти мутахассисони забоншиносии шинохтаи Ғарб аз он шаҳодат медиҳад, ки забон дар майнаи инсон ба таври нейрофизиологӣ нақш бастааст ва қисмҳои муайяни майнаи сар барои дарк ва ибрози нутқ, аз ҷумла барои амалиёти боз ҳам тафриқавии забон ҷавобгар ҳастанд [169, с. 193-295].

Забоншиносии маърифатӣ дар натиҷаи дубора дарк кардани табиату моҳияти забон ва алоқаи он бо тафаккури инсон ба вучуд омада, барои дар забоншиносӣ пайдо шудани самтҳои, ки бо таҳқиқоти равобити забону фарҳанг машғуланд, ҳамчун тақиягоҳе хизмат мекунад. То солҳои наздик, ҳосатан аз ҷониби олимони Ғарб, забон ба ҳайси низоми алоҳида, сохтор, нақша баррасӣ мешуд. Имрӯз мутахассисони соҳа ба забон на танҳо ҳамчун низоми мустақил, балки аз нуқтаи назари равобити он бо фарҳанг, аз ҷумла моҳияти он ҳамчун асбоби фарҳанг менигаранд. Масалан, забоншиносии амрикоӣ Дэн Спербер бар он ақида аст, ки ҳар як инсон ба ҷамъияти муайяни иборат аз шахсони ба худ монанд тааллуқ дорад, ӯ дар байни онҳо калон шуда ба воя мерасад, таҳсил мекунад ва ҳамаи таҷрибаи наслҳои пешинаро таҳлил карда, ба наслҳои минбаъда интиқол медиҳад. «Ҳамчун намоёндаи ягон ҷамъият инсон, чун дигар организми зинда, аз ибтидо бо инсонҳои дигар дорои сифатҳои якхела, аз ҷумла қобилияти донишомӯзӣ мебошад. Одамон аз ҳамдигар танҳо бо баъзе сифатҳои сатҳӣ фарқ мекунанду халос» [193]. Дар раванди фаъолияти ҳаёти инсон ба фарҳанги ҳамон ҷамъияте шомил мегардад, ки дар он умр ба сар мебарад. Тибқи нуқтаи назари муаллиф, қобилияти тафаккур ва дарки инсон бештар ба дарки иҷтимоӣ, ба дарки атрофиёни худ, ки инсон бо онҳо ҳамкорӣ ва рақобат дорад, равона карда шудааст. Ҳаёти иҷтимоӣ, дар навбати худ, аз бисёр ҷиҳат ҳаёти фарҳангӣ аст. Фарҳанг ҳамчун маҷмуи арзишҳо, аз насл ба насл қоидаҳои

дастчамъонаи мавҷудиятро, ки барои чамъиятҳои мухталифи одамон мансубанд, интиқол медиҳад ва механизми интиқоли мазкур забон мебошад. Ин ҳолатро, ки ин дар забонҳои оилаҳои гуногун махсусан равшан зоҳир мегардад, нигоҳҳои гуногун ба ҷаҳон, тасвирҳои фарқкунандаи он, ки маҷмуи тасаввуроти халқҳоро дар бораи дунё дарбар мегиранд, шарҳу эзоҳ дода метавонад. Имрӯз дар забоншиносӣ (лингвистика) якҷанд самт мавҷуд аст, ки бо таҳқиқоти масъалаҳои равобити забону фарҳанг сарувор доранд: забоншиносии фарҳангӣ (лингвокультурология), кишваршиносӣ (лингвострановедение), забоншиносии қавмӣ (этнолингвистика), забоншиносии шинохтӣ (когнитивная лингвистика), забоншиносии қавмию зеҳнӣ (этнопсихоллингвистика). Вале мушкилоти мазкур мавзӯи таҳқиқоти на танҳо илми забоншиносӣ, балки инчунин фалсафа, фарҳангшиносӣ, равоностиносӣ, одамшиносӣ (антропология) ва ғ. мебошад. Масъалаи асосии ҳамаи ин таҳқиқот масъалаи таъсири мутақобилаи фарҳанг ва забон аст. Вобаста ба интиҳоби таъсиррасонии забонӣ ё фарҳангӣ ва ё баробар будани он дар забоншиносии маърифатӣ се равиҳои асосӣ ташаккул ёфтааст.

Намояндагони равиҳои *забоншиносии фарҳангӣ* бар он ақида мебошанд, ки забон ва фарҳанг алоқамандии танҳо яктарафа доранд: азбаски забон воқеиятро инъикос менамояд ва ҷузъи ҷудонопазири он фарҳанг аст, забон низ инъикоси содаи фарҳанг маҳсуб мешавад.

Намояндагони равиҳои *забоншиносии кишваршиносӣ* ба омӯзиши таносуби забон ва фарҳанг аҳаммият дода, ба саволи таъсири баргардандаи забон ба фарҳанг ҷавоб медиҳанд, ки ба ин масъала то ҳол нуқтаи гузошта нашудааст [94, с. 60]. Асоси равиҳои мазкурро тахмини он, ки инсон ҷаҳонро ба воситаи забони модариаш тасаввур мекунад, ҷаҳон, ҳамон қадаре ки он дар забон инъикос ёфтааст, омӯхташаванда мебошад, ташкил медиҳад.

Ҳамин тариқ, соҳибони забонҳои гуногун ҷаҳонро ба таври гуногун тасаввур мекунад ва «тасвири забонии ҷаҳон»-ро ба тарзи мутафовит мебинанд. Дар доираи равиҳои мазкур ин масъаларо забоншиносони барҷастаи Ғарб Э. Сепир ва Б. Уорф таҳқиқ намудаанд. Нуқтаҳои асосии

фарзияи онҳо чунин аст: тарзи тафаккур ва дарки ҷаҳон аз он вобаста аст, ки субъект ба кадом забон ҳарф мезанад. «Мо ҷаҳонро ба он самтҳое тақсим мекунем, ки забонамон ба мо талқин мекунад. Мо дар олами ҳодисаҳо ин ё он категорияҳо ва типҳоро на барои он ҷудо мекунем, ки онҳо худ ба худ маълуманд, балки баръакс, ҷаҳон дар назари мо ҳамчун ҷараёни калейдоскопии таассурот ҷилвагар мешавад, ки онро бояд тафаккури мо ташкилу танзим диҳад, яъне асосан аз тарафи низоми забон, ки дар шуури мо нигоҳ дошта мешавад, мурағаб гардад. Мо ҷаҳонро таҷзия сохта, онро дар фаҳмиши худ ташкил медиҳем, мафҳумҳоро ба ин тарз, на ба тарзи дигар тақсим месозем ва ин амалро асосан барои он иҷро мекунем, ки мо иштироккунандагони созиш ҳастем, ки чунин банизомдарориро тақозо менамояд. Созиши мазкур барои муайянкунии коллективи забонӣ неру дошта, дар низоми амсилаҳои забонамон мустақкам гардидааст» [139, с. 174].

Фарзияи фавқуззикри Сепир ва Уорф қобили дастгирӣ гардид ва дар идома аз ҷониби Л. Вайсгерберг таҳлил шуд, ки ӯ забонро «ҷаҳони мобайнии воқеият ва тафаккур» номидааст. Муҳаққиқ «қонуни забонии инсониятро» таҳия кард, ки дар он чунин омадааст: «Ҳар як забон дар шароити коллективи муайяни одамон, яъне, дар ҷамъияти забонӣ вучуд дорад, ки барои онҳо ин забон модарӣ аст» [17, с. 108]. Олим бар он ақида аст, ки забони фард танҳо «бо ёрии забон ва дар доираи ҷамъияти забонӣ ошкор мегардад» [17, с. 108]. Бо ёрии забон инсон тамоми гуногунрангии мураккаби мафҳумҳоро аз худ мекунад, ки онҳо дар зеҳнаш ташаккул меёбанд. Вале забон ба содагардонии «маҳсусияти воқеӣ будан бо ёрии гурӯҳи рамзҳо» ва табдил ёфтани ҷаҳони воқеӣ «ба миқдори ками категорияҳои мафҳумӣ» мусоидат менамояд.

Инак, нуқоти асосии забоншиносии фарҳангӣ чунин аст: забон қисми фарҳанг, аз ҷумла асбобест, ки бо ёрии он мо фарҳангро дарк месозем. Забоншиносии шинохтӣ бошад, забонро дар таъсири мутақобилаи он бо фарҳанг баррасӣ мекунад. Забон ва фарҳанг ҳамчун ҷузъҳои як мафҳуми бутун мебошанд, вале забоншиносии анъанавӣ забонро аз фарҳанг алоҳида, ҳамчун низоми мустақили худмухтори семиотикӣ меомӯзад.

Ҳар як инсон соҳиби забон, аз ҷумла соҳиби фарҳанги муайяни забон мебошад. Забон барои ӯ на танҳо воситаи дарк кардани фарҳанг ва воқеияти атроф дар маҷмӯъ, балки оинаи махсусе мебошад, ки дар он тафаккури инсон соҳиби фарҳанги мазкур инъикос меёбад, яъне забон хувияти фарҳангиву миллии соҳибони худро таҷассум менамояд. Маҳз ҳамин гуна равобитро мо дар диссертатсия зимни таҳлили концепти «Одоб/ Politeness» мавриди баррасӣ қарор хоҳем дод.

1.1.1. Шинохти концепт дар забоншиносии муосир

Концепт яке аз категорияҳои муҳимтарини забоншиносии шинохтӣ мебошад. Ба воситаи концептҳо робитаи забон бо тафаккури инсон ба амал меояд. Концепт унсури шуури шахсияти забонӣ аст, тафаккур дар навбати худ, оинаи фарҳанг мебошад, ба он иттилоот ворид шуда таҳлил мегардад ва ба низом дароварда, нигоҳ дошта мешавад. Тафаккури инсон интихоби воситаҳои забониро барои интиқоли иттилоот ба иштироккунандагони муошират зимни ҳолати аниқи муошират муайян месозад. Концепт миёнарави махсусест байни забон ва фарҳанг. Концептҳо ҳангоми дарк намудани иттилооти ба шуури инсон воридшаванда, яъне, дар раванди концептуализатсия – ҷамъбасти фикрронӣ, ки «яке аз муҳимтарин равандҳои фаъолияти фикрии инсон аст ва аз дарккунии иттилооти ба вай воридшаванда иборат буда, ба ҳосилшавии концептҳо, сохтор ва тамоми низоми концептуалӣ дар майнаи инсон оварда мерасонад.» [72, с. 93].

Дар илми муосир истилоҳи «концепт» бори нахуст мавриди истифодабарии илми фарҳангшиносӣ қарор гирифт, вале баъдтар ин мафҳум ба таҳаввулот дучор шуда, ба худ тобишҳои нав ба нави маъноӣ қабул кард. Дар адабиёти илмии соҳаи забоншиносӣ истилоҳи «концепт» аз аввали солҳои 90-ум фаъолона корбаст шуд, ки инро забоншиносии шинохтӣ тақозо намуда, дар худ иттилооти соҳаҳои забоншиносӣ ва равоншиносиро муттаҳид мекард.

Дар давраи ташаккули забоншиносии шинохтӣ истилоҳи «консепт» баъзан бо истилоҳи «мафҳум» айният дода мешавад. Мутахассиси варзидаи равияи забоншиносии рус Ю. Степанов чунин менависад: «Консепт ҳодисаест ба мисли маънои калима, аммо он дар низоми каме дигари робитаҳо баррасӣ мешавад...» [131, с. 384-385]. Дар кори илмии дигараш олим қайд мекунад, ки «консепт худи ҳамон гуна ҳодисаест, ки мафҳум онро ифода мекунад», дар баробари ин, шакли дохилии ин ҳодисаҳо як мебошад [132, с. 43]. Бо вучуди ин олим ба сарҳади истифодабарии истилоҳоти «консепт» ва «мафҳум» чунин ишора мекунад: маънои аввал ба сифати истилоҳи мантиқии математикӣ, фарҳангшиносӣ ва забоншиносӣ истифода мешавад, ҳол он ки маънои дуввум бештар ба мантиқ ва фалсафа хос аст. Инчунин хусусияти хоси муҳими консепт ҳамин аст, ки «консептҳо на танҳо фикрронӣ мешаванд, балки онҳо эҳсос ҳам мегарданд» [132, с. 43].

Вале дар охирҳои солҳои 90-ум муҳаққиқони Ғарб ва рус тарафдори аз ҳам ҷудо кардани истилоҳҳои «консепт» ва «мафҳум» шуданд. Нуқтаи назари худро онҳо бо он асоснок мекунанд, ки мазмуни «консепт» аз мазмуни «мафҳум» фарохтар аст. Агар мафҳум танҳо воқеияти объективиро инъикос кунад, консепт аз рӯйи сохтори худ мураккабтар аст вай дар худ хусусият ва ҷузъҳои миллӣ низ дорад ва тасаввурот, мафҳумҳоро дарбар мегирад. Забоншиносии рус Е. Кубрякова ҳатто чунин менависад, ки консептҳо ҳамеша ба таҷриба асос меёбанд [79, с. 90].

Аз таҳлили раванди пайдоиши истилоҳи *консепт* дар забоншиносии рус ва баррасии сарчашмаҳои зиёди илмиву фалсафӣ, инчунин намунаҳо аз адабиёти бадеӣ ба забонҳои лотинӣ, фаронсавӣ, итолиёвӣ, испанӣ, олмонӣ, англисӣ ва русӣ муҳаққиқон ба чунин хулоса омадаанд, ки истилоҳи *консепт* маънои «нотамомӣ, тавлидёбандагӣ»-ро низ дорад, яъне, маъное, ки бо маънои ибтидоии вожаи лотинии *conceptus* «тавлидшаванда» алоқаманд аст. Вожаҳои аз истилоҳи *консепт* (*conceptus*) сохташуда, ба мисли калимаи *концепсия* (*conceptaculum*) дорои маънои «ҷойгоҳ, бойгонӣ» ҳастанд, зеро маънои муосири «мафҳум; консепт»-ро забони классикии лотинӣ фаро

намегирифт. Вожаи мазкур дар матнҳои адабиёти бадеии ба забонҳои испаниву итолиёвӣ таълифёфта аҳёнан дида мешавад. Барои забони фаронсавӣ бошад, умуман истифодабарии истилоҳи мазкур дар адабиёти бадеӣ хос нест ва то охири асри XIX дар он фалсафа хеле кам дучор мешавад. Танҳо дар нимаи дуюми асри XX вожаи *concept* тадричан ба маъно, ки вожаи мазкур дар замони муосир дорад, мавриди истифода қарор гирифт.

Ба таркиби луғавии забони русӣ вожаи *концепт* солҳои 20-уми асри XX ворид гашт. Дар аввал маънои «концепт» бо маънои «мафҳум» айният дода мешуд, вале аз солҳои 80-ум сар карда, таҳти таъсири тарҷумаҳои муҳаққиқони Ғарб маънои ин калима мустақил шуд, ки ин ба рушди илми когнитивистика марбут аст. Истилоҳҳои *мафҳум* ва *концепт* ба тариқи зайл таъриф мешаванд: «*мафҳум*-чизест, ки дар бораи он одамон маслиҳат мекунанд, одамон онҳоро барои он сохторбандӣ мекунанд, ки ҳангоми муҳокимаи масъалаҳо «забони умумӣ» дошта бошанд. Аммо *концепт*ҳо худ ба худ вучуд доранд, одамон онҳоро бо ин ё он дараҷаи нобоварӣ аз нав сохторбандӣ мекунанд. Ҳолатҳое мешавад, ки ҳафтаҳои маъноии истилоҳҳои *концепт* ва *мафҳум* мувофиқ меоянд» [46, с. 45].

Ба давраи солҳои 80-уми садаи XX дар рушди илми забоншиносӣ оғози таъсири мутақобилаи ин илм бо фалсафа хос аст. Пас аз ивазшавии умумии равияи забоншиносӣ донишу забон, фарҳангу идрокро муҳаққиқон дар таъсири мутақобила меомӯхтанд. Забоншиноси рус А. Вежбитская яке аз аввалин муҳаққиқони муосирест, ки концептро ҳамчун истилоҳи мустақили соҳаи забоншиносӣ баррасӣ намудааст. Тибқи шарҳи ӯ концепт «объекти ҷаҳони «идеалӣ» мебошад, ки дорои ном буда, тасаввуроти муайяни фарҳангии инсонро дар бораи ҷаҳони «воқеият» таҷассум менамояд» [148, с. 90].

Дар давраи муосир ягон таърифи забоншиносии концепт вучуд надорад, вале муҳаққиқони зиёд бар он ақидаанд, ки концепт мақоми воҳиди ченаки тафаккури инсонро пайдо кардааст, ки бо ёрии он инсон дарки олам ва робитаро бо он татбиқ месозад. Концептҳо ҳамаи донишу тасаввуроти

инсонро ба таври умда чамъбаст намуда, онҳоро гурӯҳбандӣ мекунад. Ин барои нигоҳ доштани дониш дар бораи олам, ки дар натиҷаи онро бо узвҳои эҳсосӣ қабул кардан ҳосил мегардад, фаъолияти амалӣ, фикру ақидарониҳо ва баровардани хулосаҳои мантиқӣ имкон медиҳад. Консептҳо барои таҳлили иттилооти аз фаъолият ва таҷрибаи фарҳангӣ гирифта муҳиманд ва онро ба категорияҳо ва синфҳои муайян ҷудо мекунад. Дар ин ҳолат ду ё зиёда ашё метавонанд ҳамчун намоёндоғони як синф баррасӣ шаванд. Бо ворид кардани мафҳуми «консепт» дар илми забоншиносӣ олимони гӯё иттилооти забониро ба низом дароварданд, ки он дар майнаи инсон нигоҳ дошта мешавад ва дар он консептҳо ҳамчун як навъ сарлавҳаҳои феҳристи иттилоот Ҳифз мегарданд.

Консепт натиҷаи тафаккур ва фаъолияти фикрронии инсон аст, он мафҳуми мавҳумии маъноӣ аст, аз ин рӯ консепт бояд бо калима айният дода шавад, вале азбаски калима ҳамчун унсури забон ба ин ё он қатори муродифӣ дохил мешавад, консепт дар бисёр мавридҳо бо миқдори бештар аз як калима айният дода мешавад. Барои ифода кардани ҳар як мафҳуми дар шакли ҳарчи мукамалтар воҳиди забонии марказие мавҷуд аст, ки аз тарафи муҳаққиқон бо номи «консепт» номгузорӣ шудааст: калимаи «одоб» номи мафҳуми «одоб/ politeness», вожаи «оила» – номи мафҳуми «оила» ва ғ. мебошад. Вале ҳар як консепт метавонад дар шаклҳои гуногуни забонӣ ифода гардад. Он метавонад бо вожаҳои мухталифе, ки ба як қатори муродифҳо шомиланд, инчунин бо ибораҳои рехтаи маъноҳояшон наздик, фразеологизмҳо, афоризмҳо, ҷумлаҳо ва матнҳои бутун ифода гардад. Консепт – «абстраксияи забониест», ки марзҳои онро воҳидҳои луғавию маъноии мутаносиб бо маънои марказии консепт (мафҳуми «оила»: волидон ва фарзандони онҳо; гурӯҳи хешу табор; ҳамаи наслҳои як аҷдод; падар, модар ва ман; ячейкаи ҷомеа ва ғ.) муайян месозанд. Калима, ки воситаи муҳимтарини корбуди забонии консепт мебошад, дар забон вучуд доштани ин ё он консептро собит месозад ва ҳар қадар дар забон тарзҳои бо аломат ифода кардани консепт зиёд бошанд, ҳамон қадар консепт қадимтар буда,

арзишнокии он барои ҷомеаи забониву фарҳангии мазкур гаронтар мебошад. Дар забоншиносии тоҷик оид ба фарқи «консепт» ва «мафҳум» аз аввалинҳо шуда муҳаққиқон С. Матробиён ва М. Маҳмудзода [96], М. Бобомуродов ва З. Мухторов [198], А. Мамадназаров [207] ва дигарон изҳори андеша намудаанд.

Муҳаққиқон С. Матробиён ва М. Маҳмудзода доир ба муносибати «консепт» ва «мафҳум» фикрҳои худро чунин баён менамоянд: «Ҳудудгузори байни «консепт» ва «мафҳум» яке аз масъалаҳои баҳсталабе мебошад, ки дар илми забоншиносии тоҷик ҳанӯз ҳалли дурусти худро наёфтааст. Ҳарчанд истилоҳи «консепт» дар забоншиносии тоҷик ҳамчун «мафҳум» тарҷума шудааст, байни ин ду истилоҳ баробарӣ дар маъно, таркиб ва истифода вучуд надорад. Маҳз, ҳамин нобаробарии «консепт» ва «мафҳум»-ро забоншиносони тоҷик А. Мамадназаров, Ш. Бобомуродов ва З. Мухторов хуб дарк намуда, «консепт»-ро бо ибораҳои «маънии кулӣ, андешаи кулӣ ва «мафҳуми кулл» тарҷума намудаанд. Истилоҳи «мафҳум»-ро дар забони тоҷикӣ дар мавқеи истилоҳи «консепт» наметавон истифода бурд» [96], [97], [98].

Тибқи таърифи дигар, консепт – «ин анбуҳи фарҳанг дар шуури инсон аст, чизест, ки фарҳангро ба ҷаҳони ақлонии инсон ворид месозад». Тибқи нуқтаи назари ин олим, консепт паҳлуи дигар низ дорад – «чизе, ки ба воситаи он инсон одӣ, на «офарандаи арзишҳои фарҳангӣ» – худ ба фарҳанг ворид мегардад, дар баъзе ҳолатҳо бошад, ба он таъсир мерасонад» [132, с. 43].

Забоншиносии дигари рус А.П. Бабушкин консептро ин тавр таъбир мекунад: «ин воҳиди дискретӣ ва мазмунии дастҷамъонаи шуур аст, ки ашёи олами воқеӣ ё идеалиро инъикос намуда, дар хотираи миллии соҳибони забон дар шакли забониаш нигоҳ дошта мешавад». Дар баробари ин, муаллиф собит мекунад, ки консепт «ҳангоми набудани воқеияти зарурии луғавӣ вучуд надорад» [10, с. 72]. Ба чунин ақидаи олим нуқтаи назари баъзе

муаллифон дигар аст, зеро онҳо бар чунин ақидаанд, ки на ҳамаи концептҳо дар забон инъикоси худро меёбанд.

Дар давраи муосир мушкилоти концептуализатсияи мафҳум тавачҷуҳи забоншиносони зиёд, аз ҷумла А. Вежбитская ва дигаронро ба худ ҷалб кардааст. Ин забоншинос дар фаҳмиши концепт се марҳилаи асосиро, ки имрӯз дар забоншиносӣ мавҷуд аст, ҷудо мекунад:

1) ба маъноӣ васеъ ба концептҳо воҳидҳои луғавиеро нисбат медиҳанд, ки инъикоскунандаи шуури миллӣ буда, «тасвири забонии ҷаҳон»-ро дар тасаввуроти соҳибони он ташаккул медиҳанд; ба қатори чунин концептҳо ҳамаи маъноҳои бо воҳидҳои забонӣ ифодашаванда дохил мегарданд;

2) ба маъноӣ бештар маҳдудаш ба концептҳо танҳо ҳамон сохтори маъноӣ нисбат дода мешаванд, ки махсусияти миллӣ дошта, барои ин ё он халқият хос мебошанд;

3) ба концепт танҳо мафҳумҳои калидии умумияти мазкури забониву фарҳангие, ки барои фаҳмидани шуури миллӣ мусоидат мекунад, нисбат дода мешаванд; ба қатори ин гуна концептҳо мафҳумҳои хеле баландмаънӣ (ҷон, озодӣ, муҳаббат ва ғ.) шомиланд, ки «ба ҷаҳони номафҳуми» арзишҳои маънавӣ мебаранд ва маъноӣ онҳо метавонад танҳо ба воситаи рамзҳо – аломатҳо маълум гардад...» [28, с. 70] барои чунин концептҳо миқдори зиёди муродифҳоро ёфтан мумкин аст.

Концептҳо дар рафти тарзҳои гуногуни дарккунии одӣ: таҷрибаи эҳсосӣ, фаъолияти амалии фикрронии инсон, аз ҷумла дар раванди муоширати забонӣ ташаккул меёбанд, дар баробари ин ташаккули пурра ва ҳаматарафаи концепт ҳангоми тавъам омадани шаклҳои гуногуни фаъолият ба амал меояд. Дар ибтидо концепт дар раванди таҷрибаи эҳсосии инсон ташаккул ёфта, одатан бо калимаҳо ифода меёбад; баъдан, дар рафти васеъшавии ҳаҷми фаъолият маъноӣ концепт мураккабтар мегардад. Ба концепт мазмуни «мафҳуми ақлонии хусусиятҳои забониву фарҳангидоштаро» [28, с. 67] бахшидан ба он оварда мерасонад, ки ба мазмуни концепт таъсири фарҳангӣ расонида мешавад. Концептҳо, ки дар шакли воҳидҳои фразеологӣ,

идиомаҳо, зарбулмасалу мақол, афоризмҳо ифода меёбанд ва ба воситаи онҳо мо аз вижагиҳои ҷаҳонбинии ин ё он халқ, тафаккури он огоҳӣ пайдо мекунем, барои мо маводи арзишмандтарини забониву фарҳангшиносӣ мебошанд. Маълум аст, ки дар забон танҳо ҳодисаҳои барои инсон муҳимми фарҳангиву ахлоқӣ дорои ифодаи вожагонӣ мегарданд. Аз ин ҷост, ки агар ягон ҳодиса дар фразеологияи забон инъикос карда шавад, он воқидҳои фразеологӣ метавонанд ба ҳайси сарчашмаи иттилооти аз лиҳози фарҳангӣ аҳаммиятнок хизмат намоянд. Илова бар ин, фразеологизмҳо, зарбулмасалу мақолҳо, афоризмҳо образноканд, аз ин сабаб концептҳои муайян дар онҳо бештар пурра ва амиқу равшан мегарданд. «Амалан дар концепт мафҳуми бешаҳс ва воқеӣ бо шахсияти нисбатан маъноӣ миллидошта айнӣ дода шуда, ҳамчун прототипи низомӣ маъноӣ забони табиӣ дар шуури соҳиби ҳисси милливу фарҳангии ҳамон забон мустаҳкам мешавад» [28, с. 67].

Муваффақияти раванди муошират аз он вобаста аст, ки то чӣ андоза фазои мафҳумии иштироккунандагони муошират, тасаввуроти онҳо дар бораи мавзӯи суҳбат, таҷрибаи фардӣ ва дастҷамъонаи онҳо наздик аст. Ба намояндагони фарҳангҳои гуногун дарки ҳамдигар душвор аст, зеро дар шуури ҳар яки онҳо арзишҳои фарҳангии худ устувор гардидаанд, аз ин хотир қобилияти муошираткунанда барои интиҳоб намудани мафҳумҳои, ки метавонанд ҳамчун ҳавасмандкунандаи мафҳуми зарурӣ дар шуури шахси қабулкунанда хизмат намоянд, ҳамчун кафили муоширати бомуваффақият хизмат мекунад. Надонистани фазои мафҳумии ҳамшарикони муошират метавонад ба қатъи муошират оварда расонад.

Дар забоншиносии муосир дидгоҳи олимони ба таъйини концепт, инчунин ба вазифаҳои, ки концепт дар забон иҷро мекунад, гуногун мебошанд. Бархе аз олимону муҳаққиқон бар онанд, ки концепт вазифаи ивазкуниро иҷро мекунад. Масалан, «концепт ташаккули фикриест, ки дар раванди фикрронӣ ба мо ашӯҳои бешумори якхеларо муаррифӣ мекунад» [5, с. 269], дар баробари ин на ҳамеша концепт ашӯи мушаххасро иваз мекунад, он метавонад ивазкунандаи баъзе сифатҳои ашӯ ва ё ҳодиса бошад. Тибқи

нуқтаи назари олими дигар, концепт «мафҳуми ақлоние мебошад, ки дар раванди он тавассути фикр рондан миқдори бешумори ашё, ҳодисаҳо, ҳолатҳои гуногун дар тафаккур ҳамчун ашё, ҳодисаҳо ва ҳолатҳои якхелаи муайяни равонӣ, таърихӣ ва ғайра ифода мешавад» [84, с. 281].

Дар забоншиносии муосир чунин нуқтаи назар, ки мафҳуми ягонро ҳамаи маъноҳои калима ташаккул медиҳанд, хеле маъмул аст. Дар баробари ин концепт метавонад пурра гардад, иваз шавад ва таҷрибаи инсонро инъикос намояд. Забоншинос Л.О. Чернейко тарафдори ин нуқтаи назар буда, мутмаин аст, ки концепт «ҳамаи маъноҳои калима, ҳам денотативию ҳам коннотативиро дар бар мегирад ва тасаввуроти соҳибони фарҳанги мазкурро дар бораи хусусияти ҳодисае, ки дар калима ниҳон аст, бо тамоми гуногунрангии алоқаҳои таассуротии онҳо инъикос карда метавонад» [154, с. 75]. Забоншиноси шинохтаи рус Е.С. Кубрякова нуқтаҳои назари фарҳангшиносон ва мутахассисони соҳаи забоншиносии маърифатиро дар хусуси миқдори концептҳо дар фарҳанг муқоиса карда, таъкид месозад, ки дар фарқият аз фарҳангшиносон, ки танҳо миқдори на чандон калони концептҳоро дар фарҳанги русӣ қайд мекунанд, «барои мутахассисони забоншиносии маърифатӣ... ҳама ва ё қариб ҳамаи калимаҳо аломати вучуд доштани концепт ҳастанд» [80, с. 318]. Тибқи нуқтаи назари ин забоншинос, ки бештар дар соҳаи забоншиносии шинохтӣ (когнитивӣ) таҳқиқот мебарад, «концепт - ин маъно, идеяи алоҳидаест, ки дар шуури мо воқеъ гардидааст ва ҳамчун воҳиди фаврии раванди фикрронӣ фаъолият дорад» [80, с. 316].

Ба хусусиятҳои фарқкунандаи концептҳои забониву фарҳангӣ, ки барои таҳқиқоти мо мавриди таваччуҳи хос қарор гирифтаанд, олимони дигари рус низ диққат додаанд. Мувофиқи нуқтаи назари В.И. Карасик ва И.И. Слишкин «мафҳуми забониву фарҳангӣ воҳиди шартии миллие мебошад, ки ба омӯзиши маҷмуии забон, шуур ва фарҳанг равона карда шудааст» [61, с. 75]. Муаллифон концептро бо се соҳаи фавқуззикр ба тариқи зерин алоқаманд мекунанд: 1) азбаски концепт воҳиди ақлонӣ аст, он дар шуури инсон ҷойгир мебошад, яъне тафаккур мавқеи ҷойгиршавии он аст; 2) концепт табиатан

абстракт, идеалӣ мебошад ва дар забону нутқ моддӣ мегардад; 3) концепт фарҳанги халқ, аз ҷумла унсурҳои гуногуни онро инъикос мекунад. Вале схемаи мазкур комилан аниқ буда наметавонад, зеро мафҳумҳои фарҳанг, тафаккур ва забон гуногунпаҳлу мебошанд, аз ҷумла таносуби онҳо мураккаб аст (ҳам тафаккур, ҳам фарҳанг инъикоси худро дар забон меёбанд ва дар айни замон, онро ташаккул медиҳанд). Ҳамин тариқ, барои мутахассисони соҳаи забоншиносии маърифатӣ концепт ҳамчун воҳиди тафаккури инсон муҳим аст, дар айни замон барои забоншиносии фарҳангӣ иттилооти фарҳангии мазмуни концепт арзиши хоса дорад.

Намояндагони когнитивистика собит намуданд, ки фаъолияти фикрронии инсон танҳо аз истифода бурдани категория ва мафҳумҳои аниқ иборат нест. Забоншиносии маърифатӣ ошкор сохтаанд, ки дар раванди тафаккур инсон аз «мафҳумҳои норавшан» истифода мебарад ва ин раванд ба «мантиқи дорой ҳақиқати норавшан, алоқамандии ноаниқ ва қоидаҳои номафҳуми хулосабарорӣ» асос меёбад [10, с. 12-13]. Мафҳуми «концепт» ба ҷурми хеле шартӣ будани худ концепт худуди аниқ надорад. Он дар забон татбиқ ёфта, соҳиби номи луғавӣ, номгузорӣ, аз ҷумла як қатор тасаввуроте, ки соҳибони забон онро бо номи асосӣ марбут месозанд. Тасаввурот концептро дар шуури инсон фаъол мегардонанд. Дар баробари ин худ ҳамон як тасаввурот метавонад концептҳои гуногунро дар шуури одамон ҷоннок созад. Ҳамчунин, ҳамон як концепт метавонад тасаввуроти гуногун ба бор оварад ва ин аз муқаррароти иҷтимоӣ, касб, синну сол ва дигар омилҳо вобастагӣ дорад.

Мутахассиси соҳаи забоншиносии маърифатӣ И. Слишкин тасаввуротро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад, ки яке аз онҳо «ядроӣ концепт» ва дигаре «канораҳо»-ро ташкил медиҳад. Ядро дар гирди «нуқтаи пурқувватӣ» (яъне арзишнок)-и шуур ҷойгир аст», канораро бошад «векторҳои таассуротӣ» ташкил медиҳанд. Хулосаи асосии забоншиносии маърифатӣ дар он аст, ки ном ва тасаввурот як навъ «вуруди махсус ба концепт» [124, с. 54], яъне тарзи мурочиат ба концепт мебошад. Барои интиқол додани концепт, ки бо тимсоли

мушаххаси эҳсосӣ вобаста аст, танҳо як калима кофист, вале дар рафти мураккабшавии маъноӣ интиқолишаванда ба ибораву ҷумлаҳо, дар баъзе мавридҳо ҳатто ба матн рӯ меоваранд, чунки барои фаҳмиши беҳтари онҳо баррасии тамоми гуногунрангии ҷанбаҳои мафҳуми мазкур зарур мебошад. Дар ин робита барои забоншиносии фарҳанг ҷудо кардани мафҳумҳои «калима» ва «консепт» хос аст [5]. Калима «номи консепт» мебошад, ки мазмуни онро «бештар пурра ва дуруст» ифода мекунад [27, с. 68].

Е.С.Кубрякова низ ба тафовути байни консептҳо ва маъноҳои забонӣ таваҷҷуҳ зоҳир мекунад: «Консептҳо дар байни калима ва тафаккур воқеияти экстралингвистӣ мебошанд ва маъноӣ калима наметавонад танҳо аз консептҳои ташкилдиҳандаи он иборат бошад». Маъноӣ калима бевосита ҳамонест, ки калима ба он ишорат мекунад ё номгузорӣ мекунад, ҳол он ки консепт бештар васеъ мебошад. Ин фикр ғояест, ки ҳамаи мафҳумҳои вобаста ба маъноӣ калимаро фаро мегирад, аз ин хотир ҳайратовар нест, ки на ҳамаи консептҳо «дори объективатсияи забонии худ мегарданд» [79, с. 92]. Инчунин, консептҳои умумиинсонӣ метавонанд дар забонҳои гуногун дори калимаҳои гуногун бошанд, чунки онҳо аз омилҳои забоншиносӣ ва фарҳангшиносӣ вобастагӣ доранд. Омӯзиши консептҳои потенциалии забон ҷиҳати фарқкунандаи таҳқиқоти маърифатӣ мебошад. Барои фарҳангшиносии забонӣ таҳқиқи консептҳои арзишноку аҳамиятнок хос аст, чунки дар доираи равияи мазкури забоншиносӣ консепт ба ҳайси асбоби омӯзиши фарҳанг ҳамчун яке аз шохисҳои асосӣ, яъне арзишноки қабул гардидааст. Дар айни замон, ҳар як таҳқиқоти забониву фарҳангшиносӣ, инчунин шинохтӣ, низ мебошад, зеро равобити фарҳанг ва забон дар шуур ва тафаккури инсон ба вуқӯъ мепайвандад, Тафаккур бошад, мавзӯи таҳқиқоти когнитологӣ аст.

Консептҳои дастҷамъона хусусияти гурӯҳӣ ё миллӣ доранд, аз ин ҷиҳат дар рафти омӯзиши муқоисавии забонҳо ва фарҳангҳо аҳамияти хоса пайдо мекунанд. Барои чунин таҳқиқот консептҳои аҳамияти махсус доранд, ки дар ду ё бештар забонҳо номувофиқанд, зеро маҳз онҳо қабули воқеият,

фаҳмиши воқеахоро «роҳбарӣ мекунад» ва хусусиятҳои миллии рафтори иртиботии халқро тақозо менамоянд [111, с.14]. Мазмуни чунин концептхоро ба забонҳое, ки дар онҳо концептҳои мазкур вучуд надоранд, ифода кардан мушкил аст. Вале он концептҳое низ, ки ба фазои мафҳумии ҳар ду забон шомиланд, метавонанд аз рӯйи мазмунашон, ки асоси он дар фарҳанги миллии нухуфта аст, мувофиқат накунад.

Чунин номувофиқатхоро дар асарҳои илмии худ олими дигари рус О.А.Корнилов таҳқиқ карда, тамоми таркиби луғавии забонро ба чунин намудҳои луғати махсуси миллии ҷудо мекунад:

1. Луғати махсуси миллии ифодакунандаи вижагиҳои ҳаёти халқ;
2. Луғати махсуси миллии ифодакунандаи мафҳумҳои маънӣ (абстрактӣ).

Луғати навъи аввалро аз худ кардани намояндагони фарҳангҳои бегона осонтар аст, зеро вижагиҳои он омилҳои экстралингвистиеро ташкил медиҳанд, ки бо ҷузъҳои «табиӣ» ва «ғайритабиӣ» саруқор доранд: шароити табииву иқлимӣ ҳаёт, меъёрҳои ҳаёти маишӣ, аз ҷумла низоми равобити анъанавии халқ - соҳиби забон. Вале бо вучуди аён будани «сатҳи рӯякии» ин навъи луғат, муҳаққиқ чунин мешуморад, ки ҳаҷми иттилооти бо он вобаста хеле калон аст ва барои онро пурра аз худ кардан инсон бояд сабур бошад. Чунин воқеияти забон ақидаронӣ ва хулосаҳои амиқро талаб намекунад ва бо ҳамин хусусияти худ аз луғати навъи дуюм фарқ дорад, зеро он мафҳумҳои маънӣ (абстрактӣ)-ро мефаҳмонад. Дар забони модарӣ барои чунин вожаҳо тибқи таърифоти забоншиносони шинохтӣ коррелятҳои қалбакӣ мавҷуданд, яъне калимаҳое, ки мувофиқатро ба мафҳуми забони ғайр тасвир мекунад, вале зимни кӯшиши дарк намудани моҳияти он, кушодани ҳамаи паҳлуҳо ва амиқии мафҳуми мазкур соҳибони забонро ба ғалат мебаранд. Муҳаққиқ ба сифати мисол муқобилгузории калимаи англисии *freedom*-ро бо вожаи русии *воля* меорад ва ба тафовути концептуалии ду калима ишора мекунад: дар забони англисӣ вожаи *freedom* ба калимаи русии *свобода* мувофиқ аст, на ба вожаи *воля*. Доираи маъноии калимаи *воля* хеле фарохтар аст, он «ба

категорияи калимаҳое мансуб аст, ки дар онҳо мафҳум ва тасаввуроти танҳо ба шуури миллии соҳибони забони мушаххас тааллуқдошта инъикос мегардад» [65, с. 149].

Луғати навъи якумро шартан ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст: фаҳмондани маънои концептҳои хос (A1) ва фаҳмондани маънои концептҳои ғайрихос ё баъзан умумие, ки дорои прототипҳои гуногун мебошанд (A2). Ба концептҳои хос ҳамоноҳое нисбат дода мешаванд, ки дар забонҳои дигар на танҳо дар сатҳи луғат, балки дар сатҳи прототипҳо низ гуна надоранд. Ин концептҳо дар шуури соҳибони забонҳои дигар бо сабаби набудани объектҳои ифодашавандашон вучуд надоранд, аз ин сабаб дар забонҳои мазкур тимсол ва прототипҳои ин объектҳо низ нестанд.

Луғати гурӯҳи A2 аз он ҷиҳат фарқ мекунад, ки он дар забони дигар дорои коррелятҳои ҷашмрас мебошад. Онҳо «универсалияҳои концептуалие» ҳастанд, ки прототипҳои гуногун доранд. Маҳз фарқияти қабули концептуалии калима аз лиҳозе, ки зери «пӯстлохи» зоҳирӣ ҷӣ маҳфуз аст, сабаби ғалатҳои сершумор дар муоширати байнифарҳангӣ мешавад, вақте ки одамони гуногунзабон дар бобати як мафҳум ҳарф зада, мафҳумҳои гуногунро тасаввур мекунанд. Инсон ба тасаввуроти худ дар бораи ҷаҳон така намуда, онро фаромӯш месозад, ки «...манзара дар ҳама ҷо гуногун аст, на ҳамаи одамон бо баҳр ва барф шинос ҳастанд, замин на дар ҳама ҷо ранги ҷиғарӣ дорад (дар бисёр ҷойҳо он метавонад аксаран сурх, зард ё сиёҳ бошад) ва ҳатто ранги сабзи алаф аз миқдори намии дар он буда ва аз ҷойгиршавиаш дар офтоб вобастагӣ дорад (масалан, дар Австралия маҳалли алафдор бештар зардранг ё ҷиғаринамо, на сабз аст» [19, с. 233-234]. Ҳамин тариқ, ба концептҳои ғайрихос бо прототипҳои гуногун ҳамоноҳое нисбат дода мешаванд, ки дар онҳо вижагиҳояшон на бо сухан, балки бо мафҳумҳо ифода мегардад, ин вижагиҳо пинҳон ва пардапӯшанд.

1.1.2. Сохтори концепт

Концепт сохтори мураккаб дорад. Тибқи нуқтаи назари забоншиноси рус Ю.С.Степанов, концепт, аз як тараф, мафҳум мебошад, яъне тарафҳои ба таври объективӣ мавҷуд, сифатҳо, паҳлуҳои ашё ва ё ҳодисаро тавсиф медиҳад ва ба ин мазмун ба сохтори концепт «ҳамаи он маъноҳое тааллуқ доранд, ки ба сохтори мафҳум мансубанд». Аз тарафи дигар, концепт далели фарҳангист, яъне аз тарафи фард ё ҷомеа бавосита қабул мешавад ва ба сохтори он «ҳамаи он чизҳое дохил мешаванд, ки аз он далели фарҳангӣ месозанд, яъне он шакли ибтидоие (этимологие) мебошад, ки то нишонаҳои асосии мазмуни таърихӣ, тасаввуроти муосир, баҳодихӣ ва ғ. маҳдуд карда шудааст» [132, с. 43]. Дар айни замон, дар рафти муошират маънои концептҳо саҳт тағйир меёбад, зеро ҳам гӯянда, ҳам шунавандаи фардӣ онро тибқи донишу таҷрибаи худ маънидод карда, бо ин онҳо ба раванди муошират хусусияти мураккабӣ мебахшанд ва дар маркази диққат на он қадар концепт, чӣ қадаре ки ҷанбаҳои субъективиро шахсӣ доранд, қарор дода мешаванд. Бо назардошти ин гуфтаҳо дар сохтори концепт якҷанд ҷузъро ҷудо мекунад. Дар навбати аввал, концепт дорои маънои нисбатдиҳии ашёӣ аст; дар навбати дувум, дар он иттилоӣ аз ҷиҳати муошират муҳим мавҷуд аст, чунки инро ҷойи аломат дар низоми луғавии забон тақозо мекунад; дар навбати сеюм, он то як андоза низоми арзишҳои маънавро фарҳангии соҳибони забонро инъикос мекунад.

Забоншинос В.И. Карасик се ҷузъи мафҳуми забониву фарҳангӣ: *арзишӣ, фактуалӣ ва образнокӣ* ҷудо мекунад [58, с. 62]. Ҷузъи фактуалӣ оройиши калимавии концепт аст, ки бо ёрии он концепт дар нутқ амалӣ мегардад, ҳол он ки ҷузъи образнок ба таври калимавӣ ифода намеёбад, онро танҳо тасвир кардан мумкин аст. Ҷузъи арзишӣ мафҳуми забониву фарҳангиро бошад, ҳамин чиз муайян месозад, ки фарҳанг бо ёрии концептҳо омӯхта мешавад ва шохиси асосии он арзишӣ мебошад.

Таваҷҷуҳи махсуси забоншиносони рус ба ҷузъи арзишӣ концепт дода мешавад. Онҳо концептро ҳамчун мафҳуми фарҳангӣ баррасӣ мекунад ва

азбаски низоми арзишҳо қисми ҷудонашавандаи фарҳанг ҳаст, концепт ҳам қисми таркибии арзиширо дар бар мегирад. Ин ҷиҳат концептро аз дигар воҳидҳои аклонӣ (прототип, фрейм, сценария, кластер ва ғ.) фарқ мекунонад. На ҳар як ҳодисаи воқеият метавонад барои ташаккул ёфтани концепт ҳамчун асос хизмат намояд ва маҳз ҷузъи арзишнокии концепт онро дар байни воҳидҳои маъноии забон ҷудо мекунонад. Инсон танҳо ҳамон ҳодисаҳо, мафҳумҳо, категорияҳои воқеиятро баҳогузорӣ мекунад, ки ба ӯ дар раванди фаъолияти ҷисмониву маънавиаш заруранд. Масалан, забоншинос Н.Д. Арутюнова бар он ақида аст, ки барои баҳогузорӣ кардани объект инсон бояд онро худаш «аз сар гузаронад». Дар лаҳзаи «аз сар гузарондан» инсон объектро баҳо медиҳад ва ин боиси ташаккул ёфтани концепт мегардад, ки маънои он дар фаъолияти минбаъдаи инсон боз ҳам васеътар хоҳад гашт. Баҳо ба инсон нигаронида шудааст, шохиси он «ҷаҳон барои инсон вучуд дорад, на ин ки инсон барои ҷаҳон» [7, с. 181] мебошад. Инсон, пеш аз ҳама, ҳамонест, ки барояш дастрасшавии амалии мақсадҳо зарур мебошад ва агар дар забони мазкур ба ин ё он объекти воқеият сифатҳои баҳодихиро татбиқ кардан мумкин бошад, он гоҳ ин мавҷуд будани концептро дар фарҳанги мазкур, ки ба ҳамин объекти воқеият асос меёбад, собит мегардонад.

Унсури мафҳумҳо маҷмуи маълумот ва далелҳо дар бораи объекте мебошад, ки барои ташаккул ёфтани концепт ҳамчун асос хизмат мекунад. Мафҳум тибқи таърифи боз як когнитивисти шинохтаи рус «маҷмуи бутуни ақидарониҳо буда, дар он суҳан доир ба аломатҳои фарқкунандаи объекти таҳқиқшаванда, ки ядрои онро фикру ақидаҳо доир ба умумитарин ва дар айни замон муҳимтарин аломатҳои ҳамон объект ташкил медиҳанд, меравад. Мафҳум ҷамъбасти дарки ашё ва ҳодисаҳо аст» [204, с. 456].

Ю. Степанов қабатҳои концептро низ ҷудо мекунад, ки онҳоро ба ҷузъи мафҳуми концепт нисбат додан мумкин аст:

1) аломати асосии мубрам, ки ба ҳар як соҳиби фарҳанг маълум буда, барои ӯ аҳаммиятнок аст;

2) аломати иловагӣ ё ғайрифазоле, ки барои гурӯҳҳои алоҳидаи намоёндогони фарҳанг мубрам аст (чунин аломатҳо метавонад якҷандто бошанд);

3) шакли дохилии концепт, ки дар ҳаёти ҳамагӯза дарк карда намешавад ва танҳо ба мутахассисон маълум аст, вале он шакли беруниро аломатҳои ифодакунии концептҳо муайян месозад [131, с. 41-42].

Бино ба тасавури олимони рус ҷузъи образнокӣ концепт ба дарккунии образнок алоқаманд аст, ки раванди ташаккул ёфтани тасавуроти эҳсосии аёниро ба вучуд меорад. Тибқи нуқтаи назари онҳо «ба ҷузъи образнокӣ концепт ҳамаи тасавуроти содае, ки дар забон мустаҳкам гардидаанд, шаклҳои дохилии калима, ки барои ифода ёфтани мафҳуми мазкур хизмат мекунад, тасвирҳои фикрии устувор (наҳанг – моҳӣ, марг – скелети одам) шомил мешаванд» [124, с. 34].

Ва ниҳоят, мутахассисони забоншиносии шинохтии рус ба ҷанбаи иҷтимоии ҷузъи концепт тавачҷуҳ зоҳир кардаанд. Азбаски арзишҳо ҷанбаи иҷтимоӣ доранд, воҳидҳои забоние, ки ифодакунандаи концепт мебошанд, бояд низ ҷузъи иҷтимоиро дар бар гиранд. Вале тибқи нуқтаи назари онҳо, калимаҳои зиёд аз ҷиҳати иҷтимоиашон ҳолис (нейтралӣ) мебошанд, масалан миз, мӯза ва ғ.). Ба калимаҳои мазмуни иҷтимоидошта муҳаққиқ Т.Б. Крючкова вожаҳои дорои хусусияти ҷамъиятиву сиёсӣ аз ҷумла калимаҳоеро, ки падидаҳои маъмули ҳаёти ҳамагӯзаро ифода мекунад, нисбат медиҳад [75, с. 78].

Бояд таъкид дод, ки мо бо чунин сатҳи таҳлили мафҳуми концепт дар забоншиносии маърифатии тоҷик ҳанӯз дучор нашудаем, доираи ин гуна таҳқиқот танҳо дар марҳилаи оғозшавӣ аст. Ба таҳлилу баррасии ҷиҳатҳои сохториву маъноии концепт як идда корҳои илмӣ диссертатсионӣ бахшида шудаанд, ки аз тарафи мутахассисони забоншиносии шинохтии ҷавони тоҷик, аз қабилӣ М. Давлатмирова, Н. Каримова, (рисолаҳои докторӣ), М. Маҳмудзода, Д. Азиззода, С.С. Раҳимӣ, З. Мирзоева, М.М. Имомзода, Н. Раҳмонова, Н.К. Бойматова, Ш. Фозилова, М. Аҳмедова, Х. Қурбонова, С.

Эшназарова, Х. Худоёров ва дигарон (рисолаҳои номзадӣ) ба сомон расидаанд.

Ҳамин тариқ, аз баррасии корҳои илмии муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ аён мегардад, ки мафҳуми концепт аз тарафи онҳо дар охири асри XX ва хусусан оғози асри навин ба таври бояду шояд таҳлил шуда, тамоми паҳлуҳои сохториву маъноии он ба риштаи таҳқиқ кашида шудаанд.

1.2. Забону фарҳанг ва тафаккури миллӣ

Дар ҳар як забони миллӣ образҳои фарҳангӣ, ҳаёти маишии халқ ва умуман воқеияте, ки халқ дар он вучуд дорад, мустаҳкам гардидаанд. Таҳқиқотҳои сершумор (А. Вежбитская, Е.С. Кубрякова, С.Г. Воркачëв ва ғ.) аз он шаҳодат медиҳанд, ки ҷаҳонбинии миллӣ дар забон, таркиби луғавӣ, фразеология, сарфу наҳви он инъикос меёбад. Тафаккури забонӣ, ки «маҷмуи донишҳои персептивӣ, концептуалӣ ва таоруфии соҳибони фарҳанг оид ба объектҳои ҷаҳони воқеӣ» [135, с. 7] мебошад, тимсоли ҷаҳонро, ки дар забони миллӣ мустаҳкам гардидааст ва ба воситаи воҳидҳои забонӣ интиқол ёфтааст, инъикос мекунад. Ҳамин тариқ, омӯзиши забони халқ моро бо фарҳанги ғании он ошно месозад.

1.2.1. Асосҳои маърифатии омӯзиши робитаи забон ва фарҳанг

Масъалаи он ки оё забони халқият ва фарҳанги он, шуури он, ки дар доираи анъанаҳои фарҳангӣ ташаккул меёбад, бо ҳам алоқаманданд ва ё мустақил ҳастанд, дар фарҳангшиносии забонӣ масъалаи муҳимтарин маҳсуб мегардад. Мутахассисони соҳаи мазкури забоншиносӣ хусусиятҳои дохилии фарҳанги инсонро ҳамчун намояндаи ин ё он халқият ошкор намуда, кӯшиш ба харҷ медиҳанд, ки қонуниятҳои ҳаётро, ки дар забон «рамзбандӣ» карда шудаанд ва инсонро барои дар вазъияти муайяни дискурсивӣ ин ё он тавр рафтор кардан водор месозанд, дарк созанд. Зиндагии муосир барои муоширати байнифарҳангӣ имкониятҳои номаҳдуд пешниҳод мекунад, ки муваффақияти он на танҳо аз донишдони забон, балки фарҳанги халқ –

хамшарикони муошират, фаҳмидани сабабҳои инсонро ба ин ё он сухану рафтор водоркунанда вобастагӣ дорад. Арзишҳо ва меъёрҳои фарҳанги халқ дар майнаи сари инсон нақш баста, ба ӯ вожаҳо ва тарзи ифода кардани фикрро «нишон» медиҳад, тимсолу тасвирҳо ва лаҳзаву равандҳоро дар шуури ӯ мекашад. Доир ба робитаи ногусастани байни фарҳангу забон Эдвард Сепир чунин суханҳои нишонрас иброз доштааст: «Фарҳангро ҳамчун амалҳои, ки чамъияти мазкур иҷро мекунад ва афкоре, ки он дар сар дорад, муайян намудан мумкин аст. Забон бошад ҳамонест, ки чӣ тавр фикр мекунад» [122, с. 193]. Ба андешаи олими машҳур ризо шуда, зикр карданием, ки барои фаҳмидани падидаҳои зиёди забонӣ донишмандони мероси фарҳангии миллат зарур аст, ки он тавачҷуҳи баланди муҳаққиқони соҳаҳои гуногуни донишро нисбат ба фарҳанг маънидод мекунад.

Тавачҷуҳи илми маърифатиро нисбат ба фарҳанг бо ду сабаби асосӣ фаҳмондан мумкин аст. Аввалан, ҳуди мавҷудияти фарҳанг натиҷаи зухуроти фикрии қобилиятҳои инсон мебошад. Дувум, ҳаёти фарҳангии чамъиятҳои муносири инсонӣ ҳамаи ҷанбаҳои зиндагонии одамон ва махсусан, соҳаи ақлониро фаро мегирад. Қобилияти дарккунии инсон дар ҳошияи иҷтимоиву фарҳангӣ амалӣ мегардад. Он чунин мафҳумҳои фарҳангиро, мисли калима, концепт, динҳо, китобҳо, микроскоп, компютер ва ғ. истифода мебарад [194]. Ҳамин тариқ, фарҳанг ва идрок ба ҳам алоқаманд буда, ҳамдигарро мутақобилан пурра месозанд.

Омӯзиши маърифатии фарҳанг тибқи ақидаи Д. Спербер дар ду равия сурат мегирад: намояндагони равияи якум гуногунрангии фарҳангиро қабул мекунад, намояндагони равияи дуюм тарафдори идеяи «ваҳдати маънавий» ҳастанд [194]. Мавҷуд будани гуногунрангии калони фарҳангҳо бо маълумоти таърихшиносон ва муҳаққиқон тасдиқ карда мешавад, концепсияи мазкур аз тарафи ҳамаи олимони эътироф карда мешавад. Аммо муайян намудани шумораи аниқии фарҳангҳои ҷаҳон, ки ба он тафовути дидгоҳи олимони ба масъалаи пайдоиши фарҳангҳо хос аст, мушкилтар мебошад. Ҳамин тариқ, бархе бар он ақидаанд, ки дар фарҳанги ҷаҳонӣ мафҳумҳои

умумифарҳангӣ вучуд надоранд, дигарон бошанд таҳқиқоти илмии худро ба тавсифи пурраи онҳо мебахшанд. Ҳанӯз дар оғози асри бистум гуногунрангии фарҳангхоро бо гуногунрангии биологии инсоният (фарқиятҳои наҷодӣ) вобаста мекарданд. Ҳар ду ақида дар рафти рушди инсоният неру гирифта, дар натиҷа ба миллатгароӣ ва наҷодпарастӣ дар илм, бартарӣ додан ба наҷоди сафедпӯстон чи аз ҷиҳати биологӣ, чи аз ҷиҳати фарҳангӣ оварда расонд. Вале ин нуқтаи назар бисёр вақт таҳти шубҳа қарор дошт ва дар асри XIX асосгузори антропология А. Бастиан ва Э. Тайлор идеяи «ваҳдати маънавии» инсониятро пешниҳод карданд [194]. Ф. Боас, асосгузори антропологияи амрикоӣ, аввалин шахсе буд, ки дар бораи фарҳангро дарк кардани инсон, омӯхтани мафҳумҳои фарҳанг дар рафти инкишофи худ ва меросӣ набудани он маълумот дод. Имрӯз аксари олимони соҳаҳои когнитивию иҷтимоии илм эътироф месозанд, ки тафовути фарҳангҳо на натиҷаи тафовути биологӣ, балки натиҷаи фаҳмишест, ки ба шароити таърихиву табиӣ зиндагонии инсон вобастагӣ дорад. Майнаи сари инсон, ҳамчун бойгонии фарҳангӣ захирагоҳи иттилооти фарҳангӣ баррасӣ мешавад. Фарҳанг ба инсон имкони баромадан аз чорҷӯбаи маҳдудияти ҷисмонӣ ва фикрӣ ба воситаи инкишоф ва татбиқ намудани малакаву артефактҳо: қобилияти парвоз кардан дар ҳолати набудани болҳо, анҷом додани амалиёти мураккаби ҳисоббарорӣ на бо ёрии майнаи сар, балки бо таҷҳизоти ҳисоббарор, баромадан ба қуллаҳои баландтарин бо ёрии асбобҳои махсус ва ғайраро медиҳад [194]. Ҳамаи ин тавассути иштироқи бевоситаи забон ҳамчун василаи интиқол, нигоҳдорӣ ва таҳлили иттилоот амалӣ мегардад.

Мушкилоти робитаи байни забон ва фарҳанг дар илми забоншиносӣ нав нест. Дар оғози асри XIX масъалаи равобити фарҳанг ва забон аз ҷониби забоншиносони олмонӣ ба миён гузошта шуд, ки ақидаҳои онҳо ба Россия роҳ ёфта, дар асарҳои олимони дигар ривочу раванқ дода шуданд. Нуфузи бештарро дар равиӣ мазкур таҳқиқоти В. Хумболдт дошт, ки забонро «руҳи халқ», «ҳастии халқ» номида буд. Падидаҳои фарҳангӣ дар забон инъикос

ёфта, дар он мустаҳкам шуда ташаккул меёбанд ва ҳамин тариқ, як навъ «рамзи фарҳангӣ» ба миён меояд, ки рамзкушоии он танҳо барои намояндагони фарҳанги мазкур даст медиҳад. Муҳаққиқони соҳаҳои муосири гуманитарӣ дар бораи «ҳокимияти забон» сухан меронанд [122], вале ифодаи мазкурро муҳаққиқон ба таври гуногун мефаҳманд. Агар баъзеҳо бар чунин фикр бошанд, ки ин маъноӣ субъективӣ зимни муқоиса бо маъноӣ калима, ифода ба даст меояд, пас дигарон чунин мешуморанд, ки калимаи бегона ин маъноро «занҷирбанд» мекунад ва ғ. Дар ин алоқамандӣ аз мактаби австриягии «Wörter und Sachen» («Калима ва ашё») низ ёдовар шудан мумкин аст, ки намояндагони он ба таҳлили масъалаҳои забон ва фарҳанг ба воситаи гузаштан аз фикрронии умумӣ ба омӯзиши мушаххаси унсурҳои забон ва фарҳанг ҳамчун қисмҳои таркибӣ, «ҳиштҳое», ки аз онҳо забон ва фарҳанг сохта шудаанд, пардохтанд. Тибқи гуфтаҳои ҷомеашиноси фаронсавӣ К. Леви-Стросс, ки шуурро на ҳамчун сабаби таҳаввули фарҳангӣ балки, маҳсули он баррасӣ мекунад, забон низ маҳсули фарҳанг мебошад. Инчунин, забон ва ҷузъҳои он шарт ва тарзи мавҷудияти фарҳанг ҳастанд, зеро онҳо фарҳангро «рамзгузорӣ» мекунанд. Дар баробари ин мафҳуми «фарҳанг» мувофиқи дидгоҳи К. Леви-Стросс ба мафҳуми «ҷамъият» наздик аст [85].

Таваҷҷуҳи бештар нисбат ба масъалаҳои таносуби забон ва фарҳанг дар нимаи дуюми асри XX ба ташаккули фанҳои навро, ки ба омӯзиши ҳамгироии забон ва фарҳанг нигаронида шудаанд: фарҳанги фалсафӣ, муоширати байнифарҳангӣ, забоншиносии равонӣ, забоншиносии фарҳангӣ, забоншиносии этникӣ ва равонӣ, назарияи забониву кишваршиносӣ ва мардумшиносӣ оварда расонд. Ҳамаи ин равияҳои таҳқиқиро идеяи умумӣ оид ба робитаи зич дар байни забону фарҳанг муттаҳид месозад.

Дар забоншиносии муосир проблемаи таъсири мутақобила, робитаи байни забон ва фарҳанг яке аз масъалаҳои марказӣ ба шумор меравад. В. Хумболдт, тавре дар боло ишора рафт, ба рушди таҳқиқи забоншиносӣ ва робитаи он бо фарҳангшиносӣ таъсири калон расонд. Ин олим чунин мепиндошт, ки ҳар як фарҳанги миллӣ дар забон ифода меёбад, ба забон

«шакли дохилии махсус, ки барои ҳар як халқият хос аст, мансуб мебошад» ва «руҳияи халқ» фарҳанги онро таҷассум менамояд: «Забон руҳи он (халқ) аст ва руҳи халқ забони он мебошад. Мафҳуми аз ин ҳам бештар айниятдодаро ҳатто тасаввур кардан мушкил аст» [37, с. 68]. В. Хумболдт итминон дошт, ки забон инъикоси тафаккури на танҳо инсон, балки ҳамаи халқ, маҳсули фаъолияти маънавии он аст: «Мавҷуд будани забонҳо собит месозад, ки шуури маънавий аз як шахс ба ҳамаи дигарон намегузарад ва аз фаъолияти яквақтаи ҳама ба вучуд меояд. Забонҳое, ки ҳамеша шакли миллий доранд, метавонанд танҳо маҳсули бевоситаи халқҳо бошанд» [113, с. 35]. Муҳаққиқ дар бораи алокаи мустаҳками забонҳо ва хусусиятҳои фарҳангиву таърихии давраҳо ва халқҳо сухан ронда, бар ин назар аст, забон танҳо «ноилоч» чунин хусусиятро нигоҳ медорад. Инчунин, ақидаи ӯ дар бораи он ки забонҳо на танҳо ба ҳамаи наслҳои минбаъдаи гӯяндагони он, балки ба ҳамдигар таъсиргузор мебошанд, қобили таваччуҳи махсус аст. Ин гуна таъсиррасонӣ метавонад ё бевосита бошад, ки дар раванди муоширати байнифарҳангӣ ҷой дорад, ё бавосита бошад ва доир ба ин ба сифати мисол забонҳои мурда оварда мешавад, ки ба даврони муосир ба воситаи ёдгориҳои худ ё ба воситаи илми омӯзандаи соҳти онҳо таъсиргузор мебошанд.

Минбаъд концепсияи В. Хумболдт дар асари «Афкор ва забон» дастгирӣ ва як навъ маънидодкунии махсус ёфт. Ин концепсияро Ж. Вандриес, Б. Куртенэ, А. Вежбитская ва дигарон дастгирӣ намуданд. Дар забоншиносии муосир тахмин дар бораи он, ки одамони мансуб ба фарҳангҳои гуногун ва ба забонҳои гуногун гуфтугӯкунанда ҷаҳонро ба таври мухталиф тасаввур мекунанд, ба собит намудан ниёз надорад, зеро забон ҳамчун ҷузъи фарҳанг, қисми таркибии он баррасӣ мешавад. Ҳар як инсон дар як вақт ҳам соҳиби забон ва ҳам соҳиби фарҳанг мебошад, чунки мафҳумҳои фарҳангӣ дар забон ифода мегарданд. Аз ин хотир, забон вазифаи асбоби фарҳангро иҷро намуда, шуури фарҳангиву миллии соҳибони онро инъикос мекунад.

Забоншиносии фарҳангӣ О.А. Корнилов дар ин маврид доир ба мавҷуд будани ҷиҳатҳои махсус дар ҳар як фарҳанг менависад, ки онҳо ба ташаккули

хислату шуури миллӣ таъсири чиддӣ мерасонанд. «Доминантҳои фарҳангиву этникӣ» (истилоҳҳо) «хусусиятҳои миллии рафтор, дарки ҷаҳон ва баҳодиҳии онро» муайян мекунанд [65, с. 180]. Ин доминантҳо инъикоси худро дар таркиби луғавии миллӣ меёбанд, агар ягон пораи континууми макону замонӣ начандон муҳим дониста шавад ва дар он алоқа бо доминантҳои фарҳангиву этникӣ дида нашавад, он гоҳ ин пора дар забон метавонад ё тамоман инъикос нагардад ва ё нисбат ба забонҳои он фарҳангӣ, ки барояшон ин континуум бештар аҳамиятнок аст, хеле ба таври тафриқавӣ (дифференсиалӣ) инъикос гардад.

Таҳқиқоти ба тозагӣ анҷомдодаи забоншиносони хориҷӣ дар соҳаи робитаи байни фарҳанг ва забон нишон доданд, ки тарзу усуле, ки бо ёрии он забонҳои гуногун нишонаҳои макониро рамзбандӣ мекунанд, ба маъниофаринии равобитҳои маконӣ ва ҳаракат таъсири калон мерасонанд [193].

Фарҳанг раванд ва натиҷаи тағйирёбӣ, воридшавӣ ба муҳити атроф мебошад. Фарҳангҳои халқҳои гуногун аз ҳамдигар, қабл аз ҳама, бо тарзи азхуд кардани арзишҳои моддиву маънавӣ, «тарзи қабули ҷаҳонӣ, ҷаҳонӣ рафтории худ дар ҷаҳон» фарқ мекунанд [94, с. 19] ва тарзи азхудкуниашон дорои тобиши махсуси миллӣ мебошад. Инсоният аз ҷамъиятҳои сершумори иҷтимоие иборат аст, ки дар шароити гуногуни табиӣ зиндагонӣ карда, дорои таҷрибаи гуногуни таърихӣ мебошанд ва ин имкон медиҳад тарзҳои махсуси дарк намудани воқеияти атроф ва шаклҳои ҷаҳонӣ ҳаёти қор карда шаванд. Ҳар як насли инсон дар мафҳумҳои забон таҷрибаи фарҳангиву таърихӣ худро, ки ба ташаккули биниши ҷаҳон дар наслҳои оянда таъсир мерасонад, сабт месозад; таҷрибаи мазкурро омӯхта, инсон онро амалӣ месозад ва каме такмил медиҳад. Вале дар раванди дарк кардани ҷаҳон, дар раванди ҷаҳонӣ, таҳлили фикру ақидаҳо ва эҳсосоти худ ӯ калимаву мафҳумҳои нав меофарад, ки «фикрро дар бораи ашё ташаккул дода, ба он махсусияти нав мебахшад» [37, с. 32]. Онҳо низ дар забон, ки сарвати фарҳангии халқ мебошад, мустаҳкам мегарданд.

Ба фикри инчониб дар вазъияти имрӯза дар соҳаи забоншиносӣ равобити прагматикӣ ва фарҳангиву фалсафӣ нисбат ба омӯзиши забон шакл гирифтааст. Прагматикҳо забонро аз мавқеи илмҳои дақиқ, ҳамчун низоми аломатҳои забонӣ ва асбоби амалӣ гаштани муоширату фаъолият баррасӣ мекунанд. Намояндагони равобити фалсафӣ бошанд чунин мепиндоранд, ки «ҳар як забони миллӣ аз се рукни номбурда дида хеле васеътар аст». Забон, тибқи нуқтаи назари онҳо, «ҷойгоҳи рух, маънавиёти халқ, маҳсули дастаҷамъонаи эҷодиёти миллӣ, асари дастаҷамъонаи нодиртарини санъат, қисми ҷудонашавандаи фарҳанги халқ, узви худрефлексӣ, худдарккунӣ ва худифодакунии фарҳанги миллӣ» мебошад [65, с. 132-133]. Назариётчиёни забоншиносии фарҳангии рус ҳуқуқи мавҷуд будани «рукни» чоруми забонро талқин мекунанд, ки барои ифода кардани он шиори «Забон – ҳонаи ҳастии маънавиёт» (Хайдеггер) интиҳоб карда шудааст. Чунин занҷири мантиқиро, ки «забон – ҳонаи ҳастии инсон -> забон – ҳонаи ҳастии маънавий -> забони миллӣ – ҳонаи ҳастии маънавии халқ, халқияти мушаххас» сохта, муҳаққиқон С.Г. Тер-Минасова, А. Вежбитская дар бораи ногуастаи будани чор рукни забон, оид ба ҳамдигарро пурра кардани онҳо сухан меронанд. Аз ҷумла, муҳаққиқони мазкур одилона будани ҳар ду равобити дарккунии забонро эътироф карда, интиҳоби ин ё он равобитро бо мақсадҳои аз ҷониби муҳаққиқон гузошташуда маънидод мекунанд.

Зимни омӯзиши масъалаи равобити байни забон ва фарҳанг бисёр муҳаққиқони хориҷӣ ба сатҳи луғавию маъноии забон таваҷҷуҳи хоса зоҳир мекунанд, ки «воҳидҳои он тағйирёбии ҳамаи соҳаҳои фаъолияти инсониро бевосита эҳсос мекунанд» [107, с. 88]. Тибқи нуқтаи назари муҳаққиқон, дар ҳар як забон қишри муайяни луғат мавҷуд аст, ки воқеияти маҳсули танҳо ба фарҳанги мазкур хосбударо нишон медиҳад. Аз ҷумла, дар назарияи калимаи аз тарафи забоншиносони кишваршинос таҳлилшуда доир ба мавҷуд будани маъноҳои милливу фарҳангӣ ва ҳиссаи онҳо дар ҳаёти воҳидҳои луғавӣ, ки ба ташаккули онҳо муҳити муайяни этнофарҳангӣ ва миллии забонӣ таъсир мерасонад, сухан меравад [23].

Ҳамин тариқ, таҳқиқоти сершумор алоқамандии чунин падидаҳои мураккаб ва серпахлуро ҳамчун забон ва фарҳанг тасдиқ месозанд. Ба андешаи мо ҳар як намояндаи фарҳанги забонӣ дар раванди таҳлилу омӯзиш ва шиноخت таҷрибаи забонии ниёгонро, ки дар забон мустаҳкам гардидааст, таҳлил менамояд. Таҷрибаи мазкурро аз худ намуда, инсон, дар айни замон, ба ин таҷриба як чизи нави фардӣ ворид мекунад ва маълумоти ба даст овардашро мукамал месозад. Аз ин сабаб забон на танҳо фарҳангро инъикос мекунад, балки худ низ дар он рушд меёбад.

1.2.2. Шинохти мафҳуми «фарҳанг» ва таҳқиқи он

Олимон, ки бо таҳқиқоти проблемаи фарҳанг сарувор доранд, ба таври ногузир бо гуногунрангии тавзеҳи мафҳуми «фарҳанг» дучор мешаванд. Чунин ҳолат бо он вобастагӣ дорад, ки фарҳанг серпахлу ва серчанба мебошад, яъне муайян намудани марзҳои он амалан номумкин аст. Фарҳанг ин рафтори инсон, меъёрҳо, чизҳои мамнуъ, табу ва ғайра мебошад, ки бо ҳастии инсон дар ҷомеа, ишқу муҳаббат, асотирҳо, санъат ва ғ. марбут аст. Он ба фарҳанги моддию маънавӣ, берунию дохилии шахсият ва миллат чудо мешавад. Фарҳанги миллат низ дар навбати худ сертаркиб буда, фарҳанги кишрҳои зиёд ва гуногуни иҷтимоии миллат: фарҳанги ашрофон, буржуазия, деҳқонон ва ғайраро дар бар мегирад. Дигар, фарҳанг ченаки ҳаёти моддиву маънавии инсон аст: фарҳанги ахлоқӣ, фарҳанги муошират, фарҳанги ҳуқуқӣ. Ба таъбири, фарҳанг «ниҳоят мураккаб ва гуногунсурат буда, комилан ба ҳамаи унсурҳои ҳаёти ҷамъиятӣ роҳ меёбад. Фарҳанг гӯё дар тамоми бадани бунияи иҷтимоӣ паҳн шудааст» [95, с. 83].

Фарҳангшиносон онро қисми ҳастии инсон маънидод намуда, таъкид мекунанд, ки фарҳанг: «муҳити киштгардоншудаи зисти одамон мебошад, ки ба воситаи фаъолияти махсуси инсонӣ ва тарзҳо (технологияҳо) ташаккул дода шудааст ва пур аз маҳсули (натичаи) ин фаъолият мебошад; ин ҷаҳони 'шахсиятҳои' нумӯзкардааст, ки дар он тафаккур ва рафтор аллакай на танҳо бо манфиатҳои биологӣ, балки бо манфиатҳо ва талаботи иҷтимоӣ, меъёрҳои

кабулшуда ва қоидаҳои қонсгардони онҳо ҳавасманд ва танзим карда мешавад» [134, с. 203].

Тадричан таҳти мафҳуми фарҳанг ҳамаи маҳсулуро, ки дар натиҷаи фаъолияти инсонӣ ба даст омадааст, мефаҳмидагӣ шуданд. Ба сифати истилоҳи илмӣ калимаи мазкур аз нимаи дуюми асри XVIII - «Асри маорифпарварӣ» мавриди истифода қарор гирифт, вале то имрӯз ҳам дар афкори фарҳангшиносии ҷаҳонӣ ягон таърифи умдаи фарҳанг, ягон дидгоҳи фарогир ва умумӣ ба роҳҳои омӯзиши он вучуд надорад. Фарҳанг мавриди омӯзиши илмҳои гуногун: фарҳангшиносӣ, фалсафа, зебоишиносӣ, ахлоқ, иҷтимоиёт гардидааст ва ҳар яки ин илмҳо фарҳангро аз мавқеи предмет ва усулҳои таҳқиқоти худ баррасӣ мекунад. Чунин ҳолат ба васеъшавии мафҳуми «фарҳанг», ба сермаъноии он оварда расонд.

Дар вазъи имрӯза дар муайянсозии мафҳуми «фарҳанг» якҷанд равобит вучуд дорад: тасвирӣ, арзишӣ (аксиологӣ), бихевиористӣ (ахлоқӣ), фаъолиятӣ, вазифавӣ, герменевтикӣ, меъёрӣ, маънавӣ, муколамавӣ, иттилоотӣ, семиотикӣ, рамзӣ, типологӣ.

Дарки фарҳанг ҳамчун низоми аломатҳо барои соҳаҳои муошират ва забоншиносӣ хос аст. Муҳаққиқони зиёд фарҳангро ҳамчун «низоми мустақилона ташкилшавандаи дорои маҷмуи рамзҳои ба худ хос» баррасӣ мекунанд [134, с. 83]. Хусусияти фарҳанг ҳамчун низоми аломатҳо аз он иборат аст, ки барои интиқол додани иттилооти фарҳангӣ метавонад гуногунрангии калони тарзҳо истифода бурда шавад. Дар навбати аввал, иттилоот бо ёрии забонҳои маҳаллии намоёндагони фарҳанг интиқол дода мешавад. Дар навбати дувум, ғайр аз воситаҳои забоншиносии нигоҳдорӣ ва интиқол додани иттилоот миқдори зиёди ба ном «забонҳои фарҳанг» вучуд дорад, ки онҳо барои кушода додани ҳамаи образнокӣ, руҳияи фарҳанг кумак мерасонанд. Дар фарҳангшиносӣ таҳти мафҳуми «забони фарҳанг» «маҷмуи объектҳои фарҳангии дорои сохтори дохилӣ, қоидаҳои ошкор ва ниҳонии ташаккулёбӣ, дарккунии истифодабарии унсурҳо, ки барои амалигардони равандҳои иртиботию транслясионӣ» хизмат мекунанд, фаҳмида мешавад

[134, с. 588]. Забонҳои фарҳанг вобаста ба он, ки ба кадом соҳаи фаъолияти инсонӣ тааллуқ доранд, ба гурӯҳҳо ҷудо мешаванд. Масалан, онҳо ба забони мусиқӣ, рақс, наққошӣ гурӯҳбандӣ шуда, аломатҳои муайяно муаррифӣ мекунад (забонӣ, имову ишорат, образнок). Ҳамаи ин забонҳоро мақсади умумӣ муттаҳид месозад, онҳо дар ҳамбастагӣ қарор доранд, вале ҳар яки онҳо нотақрор буда, наметавонад бо дигаре иваз карда шавад, зеро он воситаи умумии интиқол додани иттилоот маҳз дар ҳамон соҳаи фарҳанг мебошад, ки дар он вай фаъолият дорад.

Миёни муҳаққиқони фарҳангшинос фаҳмиши иттилоотиву аломатии фарҳанг дурнамо маҳсуб меёбад, вале мунаққидон ба маҳдуд будани он ишорат мекунад. Равобити мазкур фарҳангро танҳо ҳамчун механизми кушодан ва интиқол додани иттилооти фарҳангӣ баррасӣ мекунад ва таъсири фарҳангро ба зиндагӣ ва фаъолияти инсон сарфи назар месозад. Аз ҷумла, раванди интиқол додани иттилооти дар натиҷаи таҷрибаандӯзӣ ҷамъоварӣ шуда, танҳо барои ташаккули фарҳанг, ки «механизми сохторбандии таҷрибаи иҷтимоӣ» мебошад, хизмат мекунад [95, с. 172].

Дар асри XX фарҳанг ҳамчун маҷмуи арзишҳо ва ғояҳои аз тарафи инсон офаридашаванда, ки дар онҳо равобити инсонӣ, амалҳо дар калимаҳо инъикос карда мешаванд, баррасӣ карда шуд. Низоми арзишҳо асоси фарҳанги маънавии ҷомеа маҳсуб ёфт, ки ин бо вучуд доштани концептҳои фарҳангии арзишноқ, масалан, дар забони тоҷикӣ: *вичдон, эътимод, иззати нафс, озодӣ, хоксорӣ* ва монанди ин тасдиқ мегардад.

Аз мавқеи когнитивизм фарҳанг ҳамчун маҷмуи репрезентатсияҳо (таснифот, схемаҳо, модулҳо) баррасӣ мешавад, ки бо донишдони онҳо инсон метавонад узви гурӯҳи фарҳангӣ гардад. Ба ин маънӣ фарҳанг баъзан бо забоне муқоиса карда мешуд, ки малакаи ба он суҳан рондан ҳамчун аломати мансубият ба ин ё он ҷамъият хизмат мекард [194].

Муайян кардани он, ки дар мафҳуми фарҳанг чӣ муҳиммияти бештар дорад, мавриди таҳқиқ қарор гирифт. Мавҷудияти тафсириҳои гуногуни фарҳанг, мушкилиҳои шинохти он танҳо серпахлуии категорияи мазкурро

собит месозанд. Фарҳангро аз мавқеъҳои гуногуне, ки онҳо дар як маъно намегунҷанд, баррасӣ кардан мумкин аст. Фарҳанг – «гулдастай ҳақиқии сифатҳо, дефинитсияи мураккабест, ки аз як қатор вижагиҳо таркиб меёбад» [6, с. 8]. Бисёр чиз аз равобити муҳаққиқ нисбат ба омӯзиши фарҳанг вобастагӣ дорад. Ба андешаи мо бештар ҳамон қисми фарҳанг муҳимтар аст, ки бо худ маҷмуи маросим, анъана, қоидаҳои рафтор ва дастурамалҳои аз насл ба насл гузаранда, аз ҷумла равобит ва таъсири мутақобилаи фарҳангҳоро муаррифӣ мекунад. Аз ин рӯ, чунин таърифи фарҳанг, ки дар он фарҳанг ҳамчун «маҷмуи қоидаҳои бозии» мавҷудияти дастҷамъона ва маҷмуи тарзҳои таҷрибаомӯзии иҷтимоӣ, ки дар хотираи иҷтимоии коллектив нигоҳ дошта мешавад ва аз тарафи одамон барои амалияи иҷтимоӣ ва амалҳои зеҳнӣ таҳлил шудааст», муҳим арзёби мегардад [94, с. 17-18].

1.2.3. Нақши фарҳанг дар ташаккули тафаккури умумии забониву фарҳангӣ

Анъанаҳои фарҳангӣ яке аз тарзҳои амалигардонии фаъолияти инсон мебошанд. «Анъана... ба ҷамъоварӣ ва интиқоли иттилооти ғайригенетикӣ вобаста буда, чунин шаклҳои рафтори гурӯҳиро тақозо мекунад, ки онҳо пурра ба ёдгирӣ асос ёфтаанд» [95, с. 156]. Маҳз аз ин хотир мо қарор додем, ки дар таҳқиқоти диссертатсионии одамон ба баррасии масъала оид ба таъсири анъанаҳои фарҳангӣ ба ташаккули тасаввуроти стереотипӣ дар тафаккури инсонҳо тавачҷуҳи махсус намоем, чунки ин гуна тасаввурот, дар навбати худ, дар раванди концептуализатсия ва ташаккул ёфтани концептҳо инъикос нагардида наметавонад.

Фарҳанг аз фаъолияти инсон дар ҳаёти иҷтимоӣ ҷудонашаванда аст. Инсон дар ҷамъияти ба худ монандҳо зиндагӣ ва меҳнат мекунад ва ҳамаи ашъи атроф аз ин тағйир меёбад: ӯ табиатро тағйир медиҳад, қоидаву қонуниятҳо таъсис медиҳад, муошират мекунад, асарҳои санъат меофарад, ҷамъияти одамон ба раванди муошират бо ҳамдигар ворид мешаванд - ва ҳамаи ин қисми фарҳанги инсон дар ҷамъият мебошад. Дар олам миқдори

зиёди фарҳангҳо вучуд дорад (фарҳангҳои иҷтимоӣ, миллӣ, мета-фарҳангҳо (насонӣ, буддой ва ғ.), вале ҳар яки онҳо бо худ раванди мутобиқшавиро ба шароити муҳити атроф муаррифӣ мекунанд ва фаъолияти субъекти фарҳанг бо аҳкоми фарҳанг, бо анъанаҳои фарҳангӣ мутобиқ мегардад. Масалан, барои ирокезҳои Амрикои Шимолӣ дар асри XVIII пӯсти аз сари мағлуб тарошидашуда аломати мардонагии ҷанговар буд, аммо барои аврупоиён ин аломати даҳшатовар нишонаи ваҳшигарӣ маҳсуб меёфт. Азбаски халқҳои гуногун дар шароити гуногуни табиӣ ва таърихӣ зиндагӣ мекунанд, дар онҳо тарзҳо ва шаклҳои нотакрори ҳаёту фаъолият, равобити маҳсус ба ҷаҳон коркард шудааст, шароити фарҳангии ба ҳамин шароити табииву таърихӣ мувофиқ, ки аз насл ба насл бо ёрии анъана интиқол меёбад, ташаккул дода шудааст. Дар заминаи фарҳанги халқҳои гуногун шохисҳои умуминсонӣ қарор доранд, вале фаҳмишу корфармоии ин шохисҳо ва объектҳои фарҳангҳои миллӣ дорои хусусиятҳои хос мебошанд.

Анъанаҳои фарҳангӣ ҳанӯз пурра омӯхта нашудаанд. Муаллифони гуногун доир ба фаҳмиши анъанаҳои фарҳангӣ ҳамчун ҳодисаи фарҳангу иҷтимоӣ дидгоҳи худро пешниҳод месозанд. Дар навбати аввал, баъзе фарҳангшиносон бо айният додани мафҳумҳои «фарҳанг» ва «анъана» розӣ нестанд. Масалан, муҳаққиқ Э.С. Маркарян бар он ақида аст, ки «анъана ҳодисае мебошад, ки дар раванди биоэволюсионӣ (протоанъана) қарор дорад, аммо фарҳанг ҳодисаи болотар аз биология, яъне ҳодисаи иҷтимоӣ мебошад. Пайдоиши он ба табaddулотии сифатии протоанъанаҳо ба анъанаи фарҳангӣ оварда расонд» [95, с. 171]. Фарҳанг, тибқи нуқтаи назари ин муҳаққиқ, яке аз тарзҳои фаъолияти инсонӣ мебошад. Ба фикри Э.С. Маркарян метавон рози шуд, зеро анъана ин асбоби фарҳанг, «механизми» он ба шумор меравад. Дар ташаккули анъанаҳои фарҳангӣ нақши маҳсусро нутқ бозидааст. Бо пайдошавии он одамон тавонистанд иттилоъро ба тариқи нав гирд оварда, нигоҳ доранд, табдил ва интиқол диҳанд. Тафаккур хусусияти маъниро ба худ касб кард ва нутқ ба олоии он табдил ёфт. Маҳз нутқ тавлидгари анъанаҳои фарҳангӣ шуд. Дар навбати дувум, баъзе муҳаққиқон

мафҳуми «анъана» ва «урфу одатҳо»-ро ҷудо мекунад ва инро бо ҳамин далел асоснок мегардонанд, ки новобаста ба вазифаҳои умумии бо анъанаҳо ва урфу одатҳо амалишаванда (ба низом даровардани равобигӣ дар ҷамъияти мазкур муқарраршуда ва мусоидат кардан ба зуҳури онҳо дар ҳаёти наслҳои нав), тарзҳои амалигардонии онҳо фарқ мекунад. Тибқи нуқтаи назари ин муҳаққиқ, урфу одатҳо дастурамалҳои мушаххас, меъёрҳои рафтор дар ин ё он ҳолат мебошанд, ки мақсади ба низом даровардани робитаҳои ҷомеаро доранд, ҳол он ки анъанаҳо ташаккулиҳои бештар маънавие ҳастанд, ки ба таҳлили маънавии сифатҳои барои инсон дар ҳаёти ҷамъиятӣ зарурӣ муҳиманд. Дар баробари ин, на анъанаҳо, на урфу одатҳо меъёрҳои аз ҷиҳати ҳуқуқӣ танзимшударо дар бар намегиранд. Онҳо аз насл ба насли дигар интиқол дода шуда, ҳамон қадар зиёд мавриди амал қарор дода мешаванд, чӣ қадаре ки одамон онҳоро зарур медонанд. Зарурати мавҷудият ин ё он анъанаҳоро танҳо афкори ҷамъиятӣ қувват медиҳад.

Доир ба хусусияти анъанаҳо муҳаққиқ Д.М. Угринович нуқтаи назари дигарро муаррифӣ мекунад. Ӯ бар он ақида аст, ки хусусияти асосии анъанаҳо дар «механизми ифодаи ғайбӣ инсонӣ» ниҳон аст. Муҳаққиқ чунин мешуморад, ки меросдории таҷрибаи наслҳои пешомадагон бо роҳи нусхабардории муфассали намудҳои гуногуни ғайбӣ, на бо роҳи азхудкунии меъёру шохисҳо ба вуқӯъ мепайваست. Ӯ як қатор урфу одатҳоро шаклҳои анъанавии интиқол додани иттилооти фарҳангӣ мешуморад [138, с. 15].

Барои мо ҳамон нуқтаи назар бештар наздик аст, ки мувофиқи он «анъана ҳамчун ҳодисаи интегралӣ иборат аз урфу одатҳо, маросимҳо ва як қатор шаклҳои дигари стереотипикунонидаи ғайбӣ инсонӣ» баррасӣ мешавад [95, с. 153]. Азбаски дар таҳқиқоти худ мо чунин таъсирро, ки ба ташаккули мафҳуми «*одоби фарҳанг*» ба таври умумӣ расонида мешавад, баррасӣ мекунем, ба ақидаи мо ҷудо кардани мафҳумҳои «анъана» ва «урфу одат» чандон мувофиқи мақсад нест ва мо бояд дар зери ин мафҳумҳо

механизми ягонаи интиқол додани иттилооти фарҳангӣ ва ташаккули тасаввуроти стереотипиро дар шуури одамон таҳқиқ намоем.

Инак, анъанаҳо ҳамаи шаклҳои фаъолияти инсонӣ, ҳамаи соҳаҳои ҳаёти инсонро дар ҷомеа инъикос мекунанд. Вале анъана танҳо он вақт анъана шуда метавонад, ки он дар ҷомеа қабул гардад. Дар фарқият аз концепт, ки ба мазмуни он метавонанд унсурҳои «фардӣ» низ шомил бошанд, анъана унсурҳои фардиро танҳо дар сурати «ризоияти» онҳо аз тарафи ҷомеа қабул карда метавонад. Ҳамин тариқ, соҳаи фардии фаъолияти инсон, фарҳанги фардӣ аз доираи анъана берун мемонад.

Бо ёрии анъанаҳои фарҳангӣ иттилооти барои ҳаёти инсон бештар зарур, он шаклҳои мавҷудият ва меъёрҳои маишат, ки дар ҳамин шароити замони ву маконӣ муҳимтару беҳтар мебошанд, интиқол дода мешавад. Маҳз аз ин хотир анъанаҳо абадӣ нестанд, стереотипҳои иҷтимоӣ дар таҳарруки доимӣ қарор доранд: бо ивазшавии шароити зист баъзе анъанаҳо дар гузашта боқӣ мемонанд ва анъанаҳои нави ба шароити муосир бештар мувофиқаткунанда тавлид меёбанд. Ҳамин тариқ, ҳамаи ин омилҳо боиси демократишавӣ гардида, тадричан марзҳои иҷтимоӣ ва синнусолии ҷомеаи муосир аз байн мераванд.

Зимни таҳлили концепти «одоб», қабл аз ҳама, бояд ба инобат гирифт, ки ҳар як халқ дар бораи анъана тасаввуроти худро дорад. Масалан, баъзе халқҳо одобро ҳамчун иззату иқром мефаҳманд, баъзеҳо онро ҳамчун хоксорӣ ва севумӣ ҳамчун тавачҷуҳи баланд нисбат ба атрофиён мефаҳманд. Аз ин рӯ, нодуруст мебуд, агар мегуфтем, ки як халқ аз дигараш баодобтар аст. Одобро бояд ҳамчун категорияи иртиботӣ баррасӣ кард. Дар зери ин маъно мафҳумҳои иртиботие фаҳмида мешаванд, ки малака ва донишҳои одамонро доир ба муоширату меъёрҳои он муттаҳид месозанд. Онҳо шуури иртиботии инсонро инъикос карда, дорои тасаввуроти муайяне дар бораи муошират мебошанд.

Инсон, ҳамчун мавҷудоти иҷтимоӣ, «меросдор»-и стереотипҳои фарҳангӣ мебошад, ки дар ҷомеа ё дар гурӯҳҳои маҳдудтари он қабул

гардидаанд. Тафаккуру рафтори \bar{y} ба ин стереотипҳо асос меёбад. Вале анъанаҳои фарҳангӣ ҳамаи ҷузъиёти ҳастии ҳар як фардро дар алоҳидагӣ ба инобат гирифта наметавонанд ва дар ин ҷо сухан дар бораи навғониҳое, ки онҳо низ ба стереотипҳо таъяс мекунад, меравад. Инсон дар ин ё он ҳолат чӣ тавр рафтор карданаширо надоништа, фикран ба шаклҳои рафтори анъанавӣ ва стереотипӣ муроҷиат мекунад, ки онҳо натиҷаи раванди бисёрсолаи иҷтимоишавии шахсият буда, бо ворид кардани баъзе тағйироту навғониҳо амал мекунад. Анъанаҳои фарҳангӣ ва стереотипҳои фардӣ навғониҳое мебошанд, ки захираи фарҳангиро ташкил медиҳанд ва ҳамаи умумиятҳои одамон: инсоният дар маҷмӯъ, умумиятҳои таърихӣ, иҷтимоӣ ва ғ. дорои онҳо ҳастанд.

Дар ташаккули анъанаҳои фарҳангӣ нутқ нақши махсус бозидааст. Бо пайдошавии он одамон тавонистанд иттилоотро ба тариқи нав гирд оварда, нигоҳ доранд, онро табдил ва интиқол диҳанд. Тафаккур хусусияти зеҳнӣву абстракционо ба худ касб кард, нутқ ба абзори он табдил ёфт ва маҳз нутқ ба тавлидшавии анъанаҳои фарҳангӣ оварда расонд.

Воқеан, *одоб* инъикосгар ва сарчашмаи равобити ҳубу бомуваффақият аст, яъне *одоб* категорияи муоширатии махсуси миллиест, ки асоси онро низомии стратегияҳои рафтори иртиботӣ ташкил медиҳад ва он ба муоширати муназзам, бенизоъ ва риоя кардани меъёрҳои ҷамъиятӣ нигаронида шудааст. Муоширати муаддабона равобити хайрхоҳонаи гӯяндаро нисбат ба ҳамсухбатон нишон медиҳад. Ин равобитҳои хайрхоҳона ба воситаи стратегияҳои муоширатӣ амалӣ мешаванд, ки интихоби онҳо ба омилҳои зиёди иртиботӣ, ба монанди омилҳои равонӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ вобастагӣ дорад. Моҳияти рафтори муаддабона заминаи миллиро доро аст. Ин вижагиҳо метавонанд на танҳо ба воситаи истифода бурдани меъёрҳои гуногуни ахлоқӣ, балки ба воситаи стратегияҳои иртиботӣ ва амалҳои ба вуқӯъ пайвандад, ки самти онҳоро типии равобитҳои иҷтимоӣ ва арзишҳои волеи фарҳангӣ муайян мекунад. Надонистани стратегияҳои барои фарҳанги дигар хос ба он оварда мерасонад, ки иштироккунандагони

муошират нутқи худро бо истифода аз стратегияҳои худ эҷод мекунанд ва ин боиси нодуруст қабул шудани ниятҳои онҳо аз тарафи ҳамсухбатон мегардад, ки ин дар натиҷа ба нобарор ва бемуваффақият сурат гирифтани муошират мусоидат мекунад.

Мафҳуми «*одоб*» дар ҳаёти ҳамагӯза ниҳоят мақоми муҳим дорад. Ҳар як халқ дорои тарзу усулҳои ифода кардани иззату иқром ва одобу эҳтиром мебошад. Чунончи пазирии англисҳо бо ибораи «Welcome!» ва тоҷикон бо ибораи «Хуш омадед!» ифода мегардад.

Тоҷикон аз қадимулайём бо одоб ва таҳаммулпазириашон аз миллатҳои дигар фарқ мекунанд.

Ва чун мақсади таҳқиқоти мо таҳлили забоншиносии шаклҳои пазирироӣ ва суҳанронии муаддабона, ки ба концепти «одоб» бевосита иртибот доранд, мебошад, салоҳ дониستم, ки ба таърихи фарҳанги миллати тоҷик низ то як андоза назар афканем. Бояд гуфт, ки таърихи одобу рафтори тоҷикона дорои решаҳои амиқи фарҳангӣ аст. Аз ин рӯ, рафтори муаддабона дар замири ҳар як намоёндаи он ҳувайдост.

Пас мафҳуми «*одоб*»-ро дар фарҳанги гуфтори тоҷикон баррасӣ намуда, бояд тазаккур дод, ки муошират ва ифода намудани одобу ҳурмат ҳамчун воҳиди маънавии шуур ва фикрронии тоҷикон дар натиҷаи рушди тафаккури фарҳангии миллат, инчунин дар натиҷаи фаъолияти ақлонии инсон ба вуҷуд омадааст.

Англисҳоро аз тоҷикон ҳамин чиз фарқ мекунонад, ки барои онҳо, қабл аз ҳама, нишон додани «лаҳни хуб» (муаддабӣ), на эҳсосоти самимият муҳим аст. Барои англисҳо ҳамсухбат ва иштироккунандаи муошират шахсе мебошад, ки ба вай муошират кардан вазифа мебошад. Барои тоҷикон, ҳамсухбат ин дӯст ва рафиқ аст.

Бояд тазаккур дод, ки дар тамоюлоти забонии худ ҳар як миллат арзишҳои иҷтимоӣ ва фарҳангиашро ифода мекунад ва барои ҳувияти мо чанбаи иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар омӯзиши забон ҷойи намоёнро ишғол

мекунад, зеро маҳз ҳамин амал барои муоширати бомуваффақияти одамон ва рушди ҳамкориҳои муфиди онҳо мусоидат менамояд.

1.3. Ташаккули концептҳои миллӣ дар тасвири забони ҷаҳон

Инсон мавҷудоти ҷисмонӣ аст ва дорои узвҳои эҳсосие мебошад, ки бо ёрии онҳо олами атрофро дарк мекунад: ӯ мебинад, мешунавад, ламс мекунад, бӯйхоро фарқ мекунад. Инсон, ки бо тафаккури тозаву озод аз иттилоот таваллуд шудааст, ҳамон чизеро мебинаду хифз мекунад, ки дар гирду атрофи ӯ қарор дорад. Ӯ ҳамчун обҷинак маълумотро дар бораи олами атроф ҷаббида мегирад. Тадричан дар «варақи як вақтҳо сафед»-и шуури ӯ симои ҷаҳон ва ё тибқи муайянсозии файласуфон, тасвири ҷаҳон, яъне маҷмуи тасаввурот оид ба воқеияти атроф, ҷаҳонбинии инсон ташаккул меёбад. М. Хайдеггер масъалаи ташаккули тасвири ҷаҳонро бо ҷаҳонбинӣ вобаста қардаст, зеро агар «ҷаҳон ба тасвир мубаддал шавад, мавқеи инсон ҳамчун ҷаҳонбинӣ қабул қарда мешавад» [151, с. 102]. Мувофиқи ақидаи Хайдеггер, тасвири ҷаҳон ин акси «мавҷудот» аст, ҷаҳонбинӣ бошад, равобити инсонро ба «мавҷудот» инъикос месозад.

Инсон мавҷудоти иҷтимоӣ мебошад, ӯ дар ҷомеаи ба худ монандҳо зиндагӣ мекунад, арзишҳои маънавӣ ва моддӣ меофарад ва аз онҳо истифода мебарад, натиҷаҳои меҳнати ақлониву ҷисмонии худро бо дигар аъзои ҷомеа мубодила мекунад. Ҳамчун намоёндаи ин ё он фарҳанг, инсон дар раванди дарк қардан ва аз ҷиҳати эҳсосӣ баҳо додани ҳодисаҳо ҳатман муқаррароти асосии фарҳангии худро тасаввур мекунад, ки аз мавқеи онҳо дар тӯли ҳаёти худ (ғайр аз он ҳолатҳое, ки инсон ҷойи зисти худро иваз қарда, дар ҷомеаи дигари фарҳангӣ маскун мешавад ва ба ин восита низоми дидгоҳи худро ба ҷаҳон иваз мекунад ва ба меъёрҳои нав мутобиқ мегардад) раванди ҳастӣ ва ҷаҳонро мушоҳида намуда, дар ин замина тасвири фарҳангии ҷаҳон ташаккул меёбад.

Ва ниҳоят, инсон шахсияти забонӣ аст. Ҳар як инсон аз кӯдакӣ ба забони барои ӯ модарӣ ҳарф мезанад ва ба ин тарик, ҳамаи чизҳоеро, ки дар он

маҳфуз аст, дар худ ҳазм менамояд. Бо ёрии ин забон омӯзиши ҷаҳон, доим васеъ кардани марзҳои дарккунии худ амалӣ мешавад, вале, дар айни замон, шахсият бо он мафҳумҳое, ки дар забони модариаш инъикос карда мешаванд, маҳдуд мешавад. Забоншинос Радченко забони модариашро «асоси мавҷудияти ҳар гуна ҷомеаи мардумӣ» меномад ва онро бо риштаи вобастакунандаи насли гузаштаю ояндаи одамон муқоиса мекунад [17, с. 111]. Тибқи нуқтаи назари ин олим, инсон дар шароити забони модариаш тавлид меёбад ва ба камол мерасад ва бо он тасаввуроти мустаҳкамгардидаи ҷаҳонро қабул мекунад. Ӯ забонро дастоварди фарҳангии халқ номида, онро бо дигар дастовардҳо – ҳуқуқ, урфу одатҳо, анъанаҳо ва ғайра муқоиса мекунад. Ҳар як инсон дар алоҳидагӣ ҳамчун намояндаи ҷомеаи фарҳангӣ соҳиби забон мебошад, аммо дар баробари ин ӯ ба раванди ташаккули забон таъсири ҳалқунанда намерасонад. Ҳамин тариқ, дониستاني мафҳумҳо ва ҳодисаҳо, ки дар забон инъикос карда намешаванд, фардӣ мебошанд, онҳо дар сатҳи маълумоти эмпирикии дар рафти фаъолияти амалии фард ё гурӯҳ гирифташуда боқӣ мемонанд ва ба наслҳои оянда интиқол дода намешаванд. Тасвири забонии ҷаҳон, ки дар асоси забони алоҳида ташаккул ёфта, падидаҳои воқеиятро дар бар мегирад ва дар забон инъикоси ҳудуди меёбад, «биниши махсуси миллии тамоми мавҷудот дар таркиби луғавии забони ба он мувофиқаткунанда аст ва дар ин ҷо ба калимаи «биниш» мафҳумҳои «дарккунии мантиқӣ», «эҳсоскунӣ» ва «баҳодихӣ» ба мафҳуми «мавҷудот» на танҳо «ҷаҳони воқеии моддӣ», балки инчунин ҳамаи мафҳумҳои аз тарафи инсон тафаккуршаванда дохил мешаванд» [65, с. 140].

Дар олам тақрибан зиёда аз 7000 забони миллии (мувофиқи маълумоти Юнеско (2010)) ва ҳамон қадар тасвири забонии ҷаҳон вучуд дорад, ки ҳар яки онҳо маҷмуи тасаввуроти халқ -соҳиби забон дар бораи ҷаҳон мебошанд. Тасвири забонии ҷаҳон равандҳои мураккаби шуури этникиро дар раванди дарккунии ҳастии инсон оид ба ҷаҳон инъикос мекунад. Ба ташаккули низомии мураккаби фарҳангӣ равобити иҷтимоӣ марбут аст, ки дар тасвири забонии ҷаҳон инъикос меёбанд ва дар ин росто сохти тафаккури миллат,

мантиқи миллии қабул кардани воқеияти атроф ва баҳодихии ахлоқии он таъсири назаррас дорад.

Хусусияти вижаи тасвири забонии ҷаҳон моро ба масъалаи ҳамдигарфаҳмии намояндагони умумиятҳои гуногуни фарҳангиву забонӣ наздик мекунад. Тибқи таърифи забоншинос Г.Д. Гачев, интиҳои муайяни фаҳмиш вучуд дорад, ки гузаштан аз он барои одамон дар бисёр ҳолатҳо аз имкон берун аст, зеро дар паси калимаҳои ба назар якхела, формулаҳои нутқ маъноҳои гуногун ниҳон аст [31]. Муҳаққиқони муосирро масъалаи имкониятҳои муқоиса кардани тасвири забонии ҷаҳон, имкониятҳои фаҳмидан, дарк кардани ҷаҳонбинии дигар, ки шароити бегона дар таҳти таъсири омилҳои ғайр ташаккул ёфтааст, ба ташвиш овардааст. Масалан, забоншинос А. Вежбитская низ масъалаи мубодилаи забонҳо ва фарҳангҳо ба миён гузошта, онро бо масъалаи заминаи мафҳумии шуури инсон, ба ном «ваҳдати психологӣ инсоният» [19, с. 67] тавъам мешуморад. Нуқтаҳои назар оид ба масъалаи мазкур дар забоншиносии муосир якранг нестанд: бархе бар он ақида мебошанд, ки категорияҳои универсалие вучуд доранд, ки онҳо дар фарҳангҳои забонии гуногун мафҳумҳо пайдо мекунанд. Дигарон чунин мепиндоранд, ки ҳар як халқ категорияҳо, концептҳои худии дар ягон ҷой такрорнашавандаеро меофарад, ки ин ба ташаккули шуури махсус, фазои мафҳумии низоми дидгоҳи махсус ба ҷаҳон оварда мерасонад. Муаллифони сеюм тарафдори мавқеи фосолавие ҳастанд, ки на мавҷудияти категорияҳои универсалий, на махсусро инкор намекунанд. А. Вежбитская дар ин бобат чунин менигорад: «Дар баробари микдори калони мафҳумҳои, ки барои фарҳанги мазкур дорои хусусиятҳои вижа ҳастанд, инчунин баъзе мафҳумҳои бунёдӣ вучуд доранд, ки бояд дар ҳамаи забонҳои ҷаҳон ба луғатшавӣ дучор гарданд ... Низомҳои забонӣ ва фарҳангӣ бисёр вақт аз ҳамдигар фарқ мекунанд, вале умумиятҳои маъноиву луғавие вучуд доранд, ки ба заминаи умумии мафҳумҳо, ки забон, тафаккур ва фарҳанг ба он асос меёбанд, ишорат мекунанд...» [19, с. 321-322]. Забоншиноси шинохта Ю.Д. Апресян низ тарафдори ин нуқтаи назар буда менависад, ки «тарзи

мафҳумсозии ба забон хоси воқеият ... қисман универсалӣ ва қисман миллий аст, аз ин сабаб соҳибони забонҳои гуногун ҷаҳонро камтар ба таври гуногун, ба воситаи дидгоҳи забонии худ дида метавонанд» [4, с. 39].

Вижагиҳои тасвири забонии ҷаҳон дар он аст, ки он аз доираи универсалӣ будан берун баромада, унсури «низомии ягонаи мафҳумӣ» нест; он аз ҷузъиёт иборат аст ва аз хусусиятҳои чандинасраи инкишофи фарҳангӣ ва таърихӣ миллат бармеояд. Ин ҷузъиёт садди роҳи дарк кардани фарҳанги дигар мешаванд. Аз ин хотир, дар когнитивистикаи рус ба зарурати фарк кардани мафҳуми «даркшавии» тасвири бегонаи забонии ҷаҳон ва «воридшавӣ» ба он мавқеи хоса дорад. Муҳаққиқони ин масъала таъкид мекунанд, ки раванди «вуруд» ба дарки бегонаи нофаҳмо ҳатман «мутобиқкуниро» ба стандартҳои худ ва ҷустуҷӯи эквивалентҳоро дар тасвири худии забонии ҷаҳон тақозо менамояд, аз ин хотир дар бораи идрокшаванда будани тасвири забонии ҷаҳон суҳан рондан одилона мебошад. Дар баробари ин, раванди идрок ташаккул ёфтани шахсияти дууми забониро талаб мекунад.

Асоси тасвири забонии ҷаҳонро муҳити ҷуғрофӣи зисти халқ ташкил медиҳад, зеро маҳз вай барои қабули эҳсосии олам ҳамчун замина хизмат мекунад, ба рушди ҳаматарафаи инсон ва қисмати таърихӣ ӯ таъсир мерасонад. Аз як тараф, ҳамаи халқҳои Замин дар як ҷаҳон зиндагӣ мекунанд, аз тарафи дигар, ҷаҳон гуногранг аст ва инсон танҳо ҳамон қисми онро тасаввур мекунад, ки бо он саруқор дорад ва қабул мекунад. Маҳз ҳамин қисми ба эҳсосоти инсон таъсирбахшида дар забон пурратар равшан инъикос меёбад, қисми дигари пинҳонбуда дар забони начандон равшан зоҳир мешавад, ки барои халқ чандон муҳим нест. Чунин тафриқагузорӣ сабаби пайдошавии лакунаҳо, яъне, холигии баъзе мафҳуму маъноҳои забон мегардад. «Тимсоли миллии ҷаҳон ғолибияти табиати миллий дар фарҳанг мебошад... Забонҳои табиӣи миллий ҳамчун овози табиати маҳаллӣ дар инсон фаҳмида мешаванд. Овозҳои забон бо макони шунавоии табиӣ, ки дар қўҳ нисбат ба дашту бешазор ба таври дигар садо медиҳанд, алоқаи мустақим

доранд. Ба мисли он ки бадани намояндагони нажоду халқҳои гуногун ба табиати маҳаллӣ мутобиқ аст, ҳамин тавр овоз ҳам, ки бадани забон аз он таркиб меёбад, бо сохтори табиати миллӣ ҳамовоз аст» [31, с. 431]. Тасвири забонии ҷаҳон ҳамеша хусусияти субъективӣ дорад, он дар раванди қабул, идрок ва фаҳмиши ҷаҳон дар марҳилаи тафаккури ибтидоӣ, сода ва тоилмӣ халқияти мушаххас ташаккул меёбад. Кӯдакони наслҳои гуногун, ки ба ҷомеаҳои забонии гуногун мансубанд, дар аввал ҷаҳонро ба воситаи тафаккури махсуси забонии миллаташон аз нуқтаи назари забони худ дарк мекунанд, ки ин ба ташаккули тасаввуроти бутуни сода дар бораи ҷаҳон, ки ба соҳибони забони мушаххас хос аст, оварда мерасонад. Тасвири забонии ҷаҳон тасаввуроти пурраи ҷаҳонро инъикос мекунад, ки ҳам донишҳои ибтидоӣ дар бораи ҷаҳон, ҳам идроки мантиқӣ, аз ҷумла донишҳои аз мавқеи мантиқ нофаҳмо, ғалатҳо ва хурофотро дар бар мегирад. Тасвири забонии ҷаҳон иваз мегардад, инкишоф меёбад, аз раванди таҳаввулот таҳти таъсири чунин омилҳо, ба монанди шароити ивазшавандаи ҳаёт, пайдоиши воқеияти нав дигар мешавад. Ҳамаи ин омилҳо раванди луғатшавиро аз сар гузаронда, ба манзараи забонии ҷаҳон дохил карда мешаванд. Вале раванди мазкур ҳаргиз лаҳзавӣ нест, чунки барои тағйирёбии шароити зист солҳои зиёд лозиманд.

Муҳаққиқ О. А. Корнилов бар он ақида аст, ки ҷаҳони воқеӣ, ки ба инсон ба воситаи эҳсосҳояш дода шудааст, аз чор ҷузъи шуури забонӣ: ҳиссиву дарккунандагӣ, мантикию мафҳумӣ, эҳсосиву баҳодиханда ва арзишиву ахлоқӣ ташкил мегардад [65, с. 165]; дар баробари ин ҷаҳони мазкур тибқи таърифи Р. Цакендофф, ба воқеияти инъикосшаванда табдил меёбад, ки, дар навбати худ, наметавонад аз шуури забонӣ вобаста набошад. Нақшаи «гузарондан» тавассути тафаккури падидаҳои олами атроф чунин аст: инсон воқеияти мазкурро бо ёрии узвҳои эҳсос тасаввур мекунад (мебинад, мешунавад, ҳис мекунад). Баъдан инсон воқеиятро ба таври мантиқӣ тафаккур карда, ба он номи муайяни луғавӣ медиҳад ва онро бо объектҳои дигари воқеият муқоиса карда, ба гурӯҳи муайяни объектҳои

дорои сифатҳои ҳамонанд нисбат медиҳад. Дар интиҳо объект аз ҷиҳати эҳсосӣ арзёбӣ гардида, дорои баҳои амиқтари арзишӣ мегардад. Дар марҳилаи боз ҳам пешрафтаи ташаккули шуури этникӣ, вақте ки концептҳои асосӣ аллакай ташаккул ёфтаанд, ҷузъҳои дар боло зикршудаи шуур «аслиҳаи тайёри инфиродии мафҳумиро» барои аз нав ташаккул додани иттилооти воридшаванда истифода мебаранд. Дар зинаи барвақтии ташаккули шуури миллӣ, ҳангоме ки лексикони забон ташаккул дода мешавад, нақши асосиро дар ташаккули концептҳо дастгоҳи мантиқиву мафҳумии шуур мебозад, ки он баъди анҷом ёфтани раванди ибтидоии мафҳумсозии ҷаҳон аҳаммияти дувумдараҷаро касб мекунад. Минбаъд иттилооти воридшаванда аллакай дар доираи ташаккул ёфтани концепту категорияҳои дастҷамъона тафаккур карда мешавад. Ҳамин тариқ, концептҳои барои шуури этникӣ бештар муҳим аз раванди луғатшавӣ гузашта, соҳиби ном дар забон мегарданд. Ба мавҷудияти ду забони на ҳамеша мувофиқаткунанда, вале дар таъсири мутақобила қарордошта – забони фикрронӣ ва забони забонӣ дар шуури инсон олими машҳур Л.С. Виготский ишорат кардааст [30]. Ин фикри олимро пайравӣ карда, дигар когнитологи шинохта Н.И. Жинкин фарзияро дар бораи дар шуури инсон мавҷуд будани рамзи ғайризабонии универсалии ашёи пешниҳод кардааст, ки бо ёрии он инсон иттилоотро қабул ё баррасӣ намуда, доир ба он фикр мекунад ва таҳлил мекунад [49, с. 26]. Рамзи универсалии ашёи тибқи нуқтаи назари муҳаққиқ маҷмуи «изҳои» воқеият дар шуур аст. Бо ёрии рамзи мазкур андешаронии шахсӣ ва ташаккули дохилии нутқ амалӣ мегардад, ки он баъдтар ба нутқи калимавӣ табдил меёбад. Дар баробари ин, дар раванди гузаштан ба забони забонӣ андешаи шахсӣ коста мегардад, зеро ба инсон «мутобиқ намудани» фикри худ ба воситаҳои забонӣ, ғунҷондани он ба чорҷӯбаи меъёрҳои забонӣ, вожагони он лозим меояд. Аз ин хотир, дар ҳаёти ҳамарӯза мо баъзан барои ифода кардани фикри худ азият қашида, калимаҳои даркориро ба зудӣ намеёбем, ки тасдиқи фикри мо истифодаи чунин ифодаҳо, ба монанди «Чӣ хел гӯям ...», «Намедонам, чӣ тавр дуруст

ифода кунам...», «Ман начандон аниқ иброз кардам», «Ман инро дар назар надоштам...» ва ғ. шуда метавонанд. Муҳаққиқон И.Н. Горелов ва К.Ф. Седов дар китоби худ «Асосҳои забоншиносии равонӣ» менависанд, ки «фикр дар доираи имкониятҳои рамзи универсалию ашъӣ қарор дошта, дар рафти калимасозии худ ба табдил ёфтани бо маъноҳои наво, ки дар худ воҳидҳои забони мушаххаси миллии доранд, қодир аст» [34, с. 75]. Инро хулоса дар бораи он, ки фикри баёншуда ба ҳуди ҳамон фикр дар шуури инсон муодил мебошад, тасдиқ мекунад. Ҳар як забони мушаххаси этникии дар афкор изи ногустастани худро менамояд, маъноии ибтидоиро танг ё васеъ мегардонад. Бо ин кор вай тафовути баъзе концептҳои дар забонҳои ҷаҳон бударо маънидод мекунад. Вале на ҳамаи муҳаққиқон бо он ғоя, ки дар олам миқдори зиёди тасвири забони ҷаҳон вучуд дорад, розӣ шуда метавонанд, чунки нуқтаҳои назари халқҳои гуногун ба ҷаҳон якранг нестанд; моҳиятан мавҷуд будани ҳуди тасвири забони ҷаҳон зери шубҳа гузошта мешавад. В. Г. Колшанский чунин менависад, ки «Забон... ягон тасвири ҷаҳонро намеофарад» [64, с. 33]. Муҳаққиқ таъкид мекунад, ки ягонагии ҷаҳон бояд ... инчунин маъноии ягонагии «ифодашавии» онро дошта бошад, аммо тасвири миллии ҷаҳон ... ин ҷаҳони ягонро вайрон мекунад, чунки ҳар як халқ ин ҷаҳонро танҳо ба воситаи забони худ дида метавонад. Аммо ин ҳодиса дар таърихи инсоният ба қайд гирифта нашудааст ва исботи мантикии ин сухан фаҳмиши ҳамдигарии халқҳо ва таҷрибаи ягонаи инсоният оид ба азхудкунии ҷаҳони ягона мебошад» [64, с. 76].

Мо дар таҳқиқоти худ нуқтаҳои назари ҳамон муаллифонеро, ки вучуд доштани истилоҳи *тасвири забони ҷаҳонро* исбот мекунад ва мавҷудияти онро дар халқиятҳои гуногун эътироф менамоянд, ҷонибдорӣ хоҳем кард.

1.4. Муошират - навъи фаъолияти иҷтимоӣ

Муошират, дар ҳаёти инсон махсусан дар раванди муносибатҳои иҷтимоӣ ҷойи муҳимтаринро ишғол карда, таваҷҷуҳи на танҳо забоншиносон, балки мутахассисони соҳаҳои гуногуни илму донишро низ ба

худ чалб мекунад. Дар илми когнитологияи ҷаҳонӣ марҳилаҳои омӯзиши раванди иртиботӣ дар нимаи дуюми асри XX аз ҷониби муҳаққиқони соҳаҳои информатика ва кибернетика, раваншиносӣ, забоншиносӣ ва иҷтимоиёт таҳти назорат қарор дода шудаанд. Ин гуна таҳқиқоти байнифаннӣ на танҳо барои аз ҳар ҷиҳат баррасӣ кардани раванди муошират имконият доданд, балки инчунин барои таҳқиқоти зиёди минбаъда дар соҳаи мазкур ҳамчун сарчашма хизмат намуданд. Ҳамин тариқ, дар миёнаи қарни гузашта, ки ҳамчун давраи инкишофи босуръати информатика ва кибернетика шуҳрат ёфтааст, муошират ҳамчун раванди муҳабирот баррасӣ мешуд, ки дар он ду тараф: муаллиф ва суроғадор иштирок мекарданд. Дар вазъи имрӯза ақидаи мазкур дар қорҳои муаллифони таҳқиқкунандаи раванди рамзбандӣ ва рамзкушоии иттилоот таҷассум меёбад.

Вале чунин фаҳмиши раванди иртиботӣ, албатта, яктарафа буд ва омӯзиши раванди муошират аз тарафи раваншиносону забоншиносон дар ин самт марҳилаи оянда гардид. Дар баробари ин, раваншиносон диққати асосиро ба таъсири хусусиятҳои равонии муошираткунандагон нисбат ба рафтори нутқӣ ва ғайринутқӣ медиҳанд, ҳол он ки забоншиносон ба хусусиятҳо ва қоидаҳои фаъолияти нутқӣ тавачҷуҳ зоҳир мекунанд.

Зинаи минбаъдаи пажӯҳишҳо дар соҳаи мазкур мувофиқи маълумоте, ки забоншиноси рус Т.Г. Грушевитская овардааст, қорҳои иҷтимоиётшиносон мебошанд, ки муаллифоншон таъсири мансубиятро ба ин ё он қишри иҷтимоӣ дар раванди муошират, рафтори дискурсӣ, истифодаи луғати муайян ва ғ. мавриди тавачҷуҳи махсус қарор додаанд [36]. Муҳаққиқони дар ин равия фаъолияткунанда робита ва вобастагии байниҳамдигарии фарҳанги иҷтимоӣ ва нутқиро меомӯзанд. Ин гуна таҳқиқот ба он оварда расонд, ки дар охири асри гузашта ва аввали асри ҳозира дар забоншиносӣ як навъ хуруҷи пажӯҳишҳои фарҳангшиносии раванди муошират ба назар мерасад. Акнун на танҳо мансубияти иҷтимоӣ, балки фарҳангии муошираткунандагон баррасӣ мешавад. Олимони забоншинос бо хулосаҳои назариявӣ ва мисолҳои

сершумори амалӣ ба таври эътимоднок исбот мекунад, ки дарки фарҳангшиносии раванди муошират то чӣ андоза таъсирнок аст.

Нуқтаи назари муҳаққикон, инчунин дар хусуси мақсадҳои муошират низ яқин нест. Аксари муҳаққикон ба ин боваранд, ки мақсади муошират, пеш аз ҳама, интиқол ва мубодилаи иттилоот аст. Вале бо кадом мақсад иттилоот интиқол дода мешавад ва нақши суроғадор ва қабулкунанда (ресипиент) дар раванди мубодилаи маълумот чӣ гуна мебошад? Як зумра олимони бар он ақида мебошанд, ки муошират раванди байнифардиест, ки танҳо бо шуури муошираткунандагон дар лаҳзаи муошират саруқор дорад. Аз ҷумла, забоншинос В.В. Красних чунин менависад, ки мақсади муошират «таъсири самараноки нутқӣ» мебошад, ки он аз нуқтаи назари равоношиносӣ ҳамчун рамазбандии иттилооти забонӣ дар асоси «амсиласозии ҳолати шуури ресипиент» бо мақсади тағйирёбии фаъолияти ӯ баррасӣ мешавад [67, с. 171]. Боз як олими дигар бар он ақида аст, ки «барои муошират гузаштан аз гуфтори «яке ба амалҳои дигаре муҳим мебошад» [114, с. 14]. Бояд тазаққур дод, ки мақсади таърихии муошират аз «маҷбурсозии касе барои иҷрои ин ё он амал» иборат буд. Моҳиятан мақсади аз тарафи муаллифони мазкур зикршаванда мувофиқат мекунад ва аз ҳидоят ба амал иборат аст.

Нуқтаи назари дигар низ вуҷуд дорад. Забоншинос А.А. Леонтев бар он ақида аст, ки муошират хусусияти иҷтимоӣ дорад, он равандро дар ҷамъият ё гурӯҳи дигари иҷтимоӣ ба вуқӯ пайвастаро ба танзим мебарорад ва аз ин хотир равобитҳои дохили гурӯҳи иҷтимоӣ ва коллективҳоро фаъол мегардонад [86]. Оид ба хусусияти дастҷамъонаи муошират Г.В. Колшанский низ менависад. Ӯ таъкид месозад, ки иттилоот дар коллективи инсонӣ интиқол дода мешавад ва бо худ «татбиқи шуури ҷамъиятиро» муаррифӣ мекунад [64, с. 102]. Ҳамин тариқ, муошират на танҳо раванди мубодилаи иттилоот, фаъолияти якҷояи иҷтимоии иштироккунандагони он аст, ки малакаҳои онҳо барои анҷоми бомуваффақияти муошират зарур буда, тадриҷан ташаккул меёбанд.

Вобаста ба ҳадафҳои гузошташуда, субъектҳо, роҳҳои интиқоли иттилоот намудҳои гуногуни муошират чун карда мешаванд. Чун кардани намудҳои муошират вобаста ба асоси чудоқунӣ ва вазифаҳои иртиботӣ намудҳои зерин дорад: иттилоотӣ, аффеқтивӣ баҳодиханда, рекреативӣ, бовариқунанда ва маросимӣ [36, с. 121].

В.В. Красних ба мансубияти иҷтимоӣ ва фарҳангии иштироккунандагони раванди иртиботӣ таъя намуда, муоширати бисёрҷиқмоии бисёрфарҳангӣ, бисёрҷиқмоии байнифарҳангӣ, байниҷиқмоии бисёрфарҳангӣ ва байниҷиқмоии байнифарҳангиро чун меқунад [67]. Дар баробари ин муаллиф чунин мешуморад, ки навъи охири ин муошират аз мақеи имқон доштани пайдоиши муноқишаҳо бештар хатарнок аст.

Дар ин рост бо таъя ба муносибатҳои гуногун намудҳои дигари муоширатро пешниҳод намудан мумқин аст, ки онҳо тибқи шакл, тарзи тасаввуроти иттилоот чун мешаванд: забонӣ, ғайризабонӣ, хунарий, бадей.

Муҳаққиқ Г.А. Орлов фарқ кардани муоширати трансаксиониро пешниҳод менамояд, ки мақсади он интиқоли иттилоот ва муоширати интераксионӣ мебошад. Дар раванди он муошираткунандагон қўшиш ба харҷ медиҳанд, ки робитаҳои байнишахсӣ муқаррар ва дастғирӣ карда шуда, хусни тафохум ва мавзунӣ ба даст ояд [106, с. 89]. Ҳангоми чун кардани ин намудҳои муошират муаллифи мазкур ниётҳои мақсадноки иштироккунандагони раванди муоширатро ба асос ғирифтааст.

Тахмин кардан мумқин аст, ки чудоқунӣ ва дигар намудҳои муошират аз мақсаду вазифаҳои таҳқиқ, услубҳои муошират, мансубияти иштироккунандагони ҳолати коммуникатсионӣ ба ин ё он ғурӯҳи иҷтимоӣ, синнусолӣ, касбӣ, миллӣ вобастагӣ доранд. Вале новобаста ба он ки раванди иртиботӣ чӣ тарз тасниф карда мешавад, асоси онро фаъолияти якҷоя ва ё ҳамкориҳои ду ё зиёда тарафҳо ташкил медиҳад, ки муваффақияту самаранокии он ба муоширати салоҳиятноки иштироккунандагони он раванд вобастагӣ дорад. Ҳамин тариқ, зимни муоширати байни фарҳангҳо, ки барои

он наздикшавии фарҳангҳои баъзан фарқкунанда хос аст, қисми зарурии робитаи бомуваффақияти донишҳои фарҳангшиносӣ, иҷтимоӣ ва анъанавии хусусиятҳои рафтори дискурсии мебошад. Новобаста ба ин, мафҳумҳо, шохисҳои рафторӣ, самтгириҳоро дар ҳама гуна муошират ба назар гирифтани зарур аст. Онҳо барои нигарондани раванди иртиботӣ ба чараёни мусбат ва ноил гардидан ба натиҷаҳои дилхоҳ кумак мерасонанд. Дар адабиёти илмиву публисистӣ ин раванд «арзиши муошират» ном гирифтааст. Барои дарки беҳтари раванди иртиботӣ ва пурратар кушода додани он фаҳмидан зарур аст, ки самтгирии арзишҳои иштироккунандагони муошират барои онҳо дар ин раванд то чӣ андоза аҳаммияти калон доранд.

Муошират, тавре дар боло зикр гардид, фаъолияти якҷояи ду ё зиёда одамон мебошад ва мақсади он ба ҳамсухбати худ ба ин ё он шакл таъсир расондан аст. Вале ҳангоми ба қабулкунанда (ресипиент) таъсир расондан бояд дар хотир дошт, ки ӯ низ инсон, шахсиятест бо манфиатҳо, эътимодҳо, ҳуқуқҳо, иззати нафс ва эҳтироми худ. Субъект ва ё тараф бояд ба шахсияти ҳамсухбати худ равобити эҳтиромона дошта, кӯшиш кунад бо ёрии тарзҳои забонӣ (одоби нутқ) ва ҳам ғайризабонӣ (имову ишорат, ифодаи рӯй, ҷойгиршавӣ дар вақти суҳбат) на танҳо шаъни ҳамсухбати худро паст назанад, балки аз рӯйи имконият инсонро дар чашми атрофиён ва чашми худӣ ӯ боло бардорад. Шахсияти инсон, тибқи нуқтаи назари олими маъруфи Ғарб Дейл Карнеги, арзиши асосии муошират мебошад. Ин ақидаро суҳанони зерини ӯ тасдиқ мекунанд: «...ҳамеша ҳамин тавр рафтор кун, ки дар дигарон эҳсосоти арзишмандии худ пайдо шавад» [63, с. 115-116]. Фикри мазкур дар қорҳои муҳаққиқони зиёде, ки бо ҳалли мушкилоти байнифарҳангӣ ва байнишахсӣ машғуланд, таҳти назорат қарор дода шудааст. Муаллифони зиёд менависанд, ки ҳамсухбати худро пеш аз баровардани хулосаҳои баҳодиханда фаҳмидан лозим аст ва ҳатто агар мо чизеро дар рафтор, нутқ, афкори инсон қабул карда натавонем, бояд ба ҳар ҳол ӯро эҳтиром ва қадр кунем, чунки фарқиятҳо метавонанд ба тақозои таҷрибаи фарҳангӣ, иҷтимоӣ руҳ дода бошанд ва худро эҳтиром накардани инсон метавонад ҳамчун

беаҳтиромӣ нисбат ба фарҳанги худ бо оқибатҳои гуногун аз ташаккули стереотипҳо то пайдошавии ҳолатҳои муноқишавӣ қабул карда шавад. С.Г. Тер-Минасова менависад: «Ба ҳамаи одамон фаҳмидан ва қабул кардани фарҳангҳои дигар зарур аст, бидуни он на муоширати байнифарҳангиву байналхалқӣ, на ҳамкорихо, на сулҳ дар ҳамаи ҷаҳон номумкин мегардад» [137, с. 193].

Барои он ки рафтор ва нутқи инсон дуруст дарк карда шавад, дониستاني сабабҳои онро бо сухан муқарар кардан ва ин ё он тавр рафтор кардан зарур аст. Дар ҳолатҳои муоширати байнифарҳангӣ, тавре ки муҳаққиқ Т.В. Ларина менависад, «бояд ба он така кард, ки рафтори муоширатии одамон ҷузъи фарҳанги миллии онҳо мебошад ва бо меъёру анъанаҳои миллии онҳо дар заминаи решаҳои амиқи таърихиашон ба танзим дароварда мешавад» [83, с. 6]. Аз ин хотир фаҳмидани намоёндагони фарҳангҳои бегона, ки онҳоро ба таври табиияшон қабул мекунанд, таҷриба, мерос, фарҳанги онҳоро қадр мекунанд, маҳкум намесозанд ва кӯшиш намекунанд, ки шохисҳо ва одатҳои худро бар онҳо бор кунанд. Ҷомеашинос В.И. Сафьянов дар алоҳидагӣ ин арзишҳои муоширатро ба озодиву баробарӣ ҷудо мекунад. Муаллифи мазкур чунин мешуморад, ки «дар муошират на танҳо озодии худ, инчунин озодии шахси дигарро низ қадр кардан лозим аст» [120, с. 9]. Тибқи нуқтаи назари ӯ, инсоне, ки мубрамияти муқаррароти мазкурро мефаҳмад, бе даҳолати дағалона ба ҷаҳони дохилии ҳамшарикони муошират ворид нашуда, талаботи онҳоро танг намесозад. Дар ҳаёти ҳамаҷуз, зимни қору истироҳат мо доим бо одамони гуногун: аз мо хурд ё калон, соҳиби якчанд таҳсилоти олӣ ё танҳо як таҳсилоти миёна, сардорону тобеон, одамони оқилу заковатманд ё баръакс, рӯ ба рӯ мешавем. Фарқиятҳои иҷтимоӣ, синнусолӣ, ҷинсӣ ва ғайра бояд танҳо барои нишон додани бузургии руҳ, тарбияи хуби инсон, ки қодир аст дар замири дигарон ҳамшарикони баробархуқуқро бубинад, фикру ақидаҳо ва иқдомоти онҳоро қадр кунад, лозим бошанд.

Муаллифони зиёди муосир тавсия медиҳанд, ки муошират дар асоси шохиси таҳаммулпазирӣ ташаккул дода шавад, чунки маҳз таҳаммулпазирӣ

барои бартараф кардани ҳолатҳои муноқишавии муошират ёрӣ медиҳад, маҳз сабр фаҳмишу боварию ба бор меорад, барои зоҳир кардани равобити хайрхоҳона ва одамгарӣ мусоидат менамояд. Инсонҳо гуногунанд, ҳар кас нуқтаи назари худро дорад, ки он дар аксар ҳолат бо нуқтаи назари дигарон номувофиқ ва баъзан пурра муҳолифи он мебошад. Дар ин маврид шохиси «то даҳ ҳисоб карда, баъд ҳарф зан» ва ё ба монанди арзиши миллии мо ба мисли «аввал андеша баъд гуфтор» дар ҳолатҳои ҳассос ва муҳолифатомез қариб сад дар сади ҳолатҳо амал мекунад. Бояд ҳаминро низ аз хотир набарорем, ки ҳама чиз дар муқоиса фаҳмида мешавад ва афзалияту камбудии худро мо метавонем дар муқоиса бо он ҳислату рафторе, ки худ тоқат надорем, дарк намоем. Инсон доим ба муошират ниёз дорад. Одамон дар ҳама синну сол, мақоми иҷтимоӣ ва вазифа, таҳсилоти олии доштан ва ё надоштан, доро ё камбизоат будан меҳоянд суханашон шунида шавад. Мо худ истимоӣ мекунем, бо нуқтаи назари ҳамсухбати худ розӣ мешавем ё не, баҳсу чанҷол мекунем ё не, ба ҳар ҳол мо такрор ба такрор *муошират мекунем*. Ва ин муошират ҳангоми татбиқи гардидани ҳамон арзишҳое, ки барои пурра кушодани на танҳо фардияти худ, балки барои донишмандони ҳамширикони муошират имконият медиҳанд, боз ҳам гуворитар мегардад. Дар чунин муошират инсон қўшиш ба ҳарч медиҳад, ки ин гуна муоширати арзишманд дошта бошад, ҳарчанд ин кор на аз дастӣ ҳама меояд.

Хулосаи боби якум

1. Дар маркази таваҷҷуҳи забоншиносони муосир инсон ҳамчун шахсияти соҳиби забон ва нутқ меистад. Инсон ҳамчун низоми қабулкунанда, нигоҳдоранда ва таҳлилкунандаи иттилоот омӯхта мешавад. Ҳамаи ин равандҳо дар майнаи сари инсон бо ёрии забон ба вуқӯ мепавайванданд. Забон дар раванди фикрронӣ иштирок карда, тафаккури нави макон меофарад ва ба шарофати ин инсон аз чорҷўбаи мушоҳидакунии бевосита берун мебарояд.

Забоншиносони шинохтӣ (когнитолог) забонро ҳамчун қисми таркибии низомҳои дигар (фарҳангӣ, иҷтимоӣ) ва дар робита бо онҳо баррасӣ мекунанд, чунки инсон ҳамчун соҳиби забони муайян ва ҳамчун нигоҳдорандаи дастовардҳои фарҳангии халқи худ зоҳир мегардад. Забон ҳамчун асбоби фарҳанг баромад мекунад, ки вазифаи он алоқаманд кардани овозҳо ва маъноҳо бо мақсади интиқол додани рамзҳо мебошад.

2. Яке аз категорияҳои асосии забоншиносии шинохтӣ концепт аст. Концепт бо моҳияти зеҳнии худ аз забон вобастагӣ надорад, вале ҷузъҳои алоҳидаи он метавонанд тавассути воситаҳои мухталифи забонӣ: вожаҳо, воҳидҳои фразеологӣ ва паремиологӣ, матнҳо муаррифӣ гарданд. Дар фарқият аз мафҳум, концепт бо мавҷудияти тобиши дастҷамъонаи этнофарҳангӣ тавсиф дода мешавад, ки он хусусиятҳои ҷаҳонқабулкунии намояндагони фарҳанги гуфтории муайяноро инъикос мекунад.

3. Мавҷуд будани фарҳанг натиҷаи идроки инсон мебошад, ки он ба шароити табиӣ ва таърихӣ ҳаёти инсон вобастагӣ дошта, бо иштироки бевоситаи забон, воситаҳои интиқолдиҳӣ, нигоҳдорӣ ва таҳлили иттилоот амалӣ мегардад. Майнаи сари инсон ҳамчун пойгоҳи фарҳангӣ, бойгонии иттилооти фарҳангӣ баррасӣ мешавад. Забонҳо зимни нигоҳ доштани хусусиятҳои фарҳангиву таърихӣ давраҳо ва халқҳо, на танҳо ба ҳамаи наслҳои ояндаи одамон, ки гӯяндаи он ҳастанд, балки ба ҳамдигар таъсиргуздоранд.

4. Ҳар як ҷамъияти забониву фарҳангӣ бо мавҷуд будани анъанаҳои муайяни бо мурури замон муқаррар ва мустаҳкамшудаи фарҳангӣ тавсиф дода мешавад, ки ҳангоми бо онҳо ошно гардидани намояндагони фарҳангҳои дигари забонӣ ташаккул ёфтани тасаввуроти стереотипиро дар бораи халқ қувват медиҳанд. Тафаккури инсон ҳамчун мавҷудоти иҷтимоӣ ба стереотипҳои дар ҷомеаи ӯ қабулшуда асос меёбад. Дар раванди муоширати байнифарҳангӣ стереотипҳо муоширатро душвор карда, садди роҳи дастрас кардани натиҷаҳои мусбат мешаванд, зеро пешакӣ дар зеҳни

муошираткунандагон интизорихои муайяно нисбат ба ҳамшарикони забонашон дигар ташаккул медиҳанд.

5. Инсон ҳамчун мавҷудоти иҷтимоӣ ҳамеша дар зери таъсири мутақобилаи ба худ монандҳо қарор дорад ва бад-ин тариқ аъзои ягон умумият, гурӯҳ, коллектив мебошад, ки онро ақидаи умумӣ, мақсади умумӣ муттаҳид сохта, он вазифаҳои якҷояро ҳал мекунад. Умумияти манфиатҳо ба умумияти фикр, ба ташаккули концептҳои якхела дар шуури аъзои коллектив, ки бо сабаби манфиатҳои умумӣ вижагиҳои фарқкунанда доранд, оварда мерасонад.

6. Дар заминаи раванди иртиботӣ фаъолияти якҷоя қарор дорад, ки ду ё зиёда паҳлуҳо, муваффақият ва самаранокии он ба дараҷаи муошират салоҳияти иштироккунандагони ин раванд вобастагӣ дорад. Самтгирии анъанавӣ ба арзишҳои маърифатӣ дорои хусусиятҳои рафтори дискурсии ҳамон умумиятест, ки онро шарикони муошират муаррифӣ мекунанд ва он дар раванди муошират нақши муҳим дорад.

БОБИ 2. ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ МАЗМУНИ БАЙНИФАРҲАНГИИ КОНСЕПТИ «ОДОБ/ POLITENESS» ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Концепт ҳамчун як мафҳуми зеҳнӣ ва абстрактӣ, ки метавонад ҳам ҷузъҳои универсалии барои фарҳангҳои гуногун умумӣ, ҳам ҷузъҳои аз ҳамдигар фарқкунандаи танҳо барои фарҳанги муайян хосро дар худ фаро гирад. Робитаҳои таассуротӣ дар сохтори рушди фарҳангиву таърихии миллат, ки он асоси ташаккули концепт мебошад, наметавонад дар ҳалқиятҳои гуногун ба сабаби мутафовит будани шароити табиӣ ҷуғрофӣ ва иқлимӣ зиндагонияшон якхела бошад. Дар ҷаҳони муосир, дар шароити ҳамгироии бештари халқҳо эҳтиёҷ ба дарки ин фарқият ва зарурат ба татбиқи онҳо боз ҳам зиёд мешавад. Муваффақияти муоширати байнифарҳангӣ, ки ба омӯзиши он тайи даҳсолаҳои охир тавачҷуҳи бештар дода мешавад, маҳз ба ҳамин вобастагӣ дорад. Таҷрибаи байналхалқии иртиботӣ зарурати ҷудо кардани ин соҳаи таҳқиқотиро ба як фанни алоҳида, ки дар доираи он равияҳои муайяни таҳқиқ тарҳрезӣ шуда истодаанд, тақозо мекунад.

2.1. Муоширати байни фарҳангҳо ҳамчун барномаи таҳқиқотӣ

Истилоҳи «муоширати байнифарҳангӣ» бори нахуст соли 1954 дар асари Г. Трейгер ва Э. Холл «Фарҳанг ва муошират. Амсилаи таҳлил» мавриди истифодаи илмӣ қарор дода шуд. Дар ин асар истилоҳи мазкур ҳамчун «мақсади идеалие, ки инсон барои ҳар ҷи беҳтару самараноктар мутобиқ шудан ба ҷаҳони атроф бояд кӯшиш намояд», муайян карда шудааст [36]. Муҳаққиқони зиёде асару мақолаҳои илмиашонро ба таҳқиқи масъалаҳои муоширати байнифарҳангӣ бахшидаанд, аз ҷумла И.А. Стернин, Г.Г. Слишкин, С.Г. Воркачёв, С.Г. Тер-Минасова ва ғ., дар доираи ин масъала андешаҳои худро баён намудаанд. Худи мафҳуми «муоширати байнифарҳангӣ» низ ба тағйироти ҷиддӣ дучор шуд. Азбаски муошират равандест бо рамзбандӣ ва рамзкушоии иттилоот, аз ин рӯ, барои муоширати байнифарҳангӣ ҷунин падида хос аст, ки равонкунанда ва қабулкунандаи

иттилоот намояндагони фарҳангҳои гуногун мебошанд. Дар баробари ин онҳо тафовути фарҳангии ҳамдигарро дарк мекунанд. Дар қорҳои забоншиносони муосири рус муоширати байнифарҳангӣ ҳамчун «маҷмуи равобити гуногуни муоширати байни фард ва гурӯҳ, ки ба фарҳангҳои гуногун мутааллиқанд» [36, с. 142], муайян карда мешавад.

Муоширати байни фарҳангҳо ҳамчун фанни алоҳида дар таҳқиқоти олимону муҳаққиқон бо дастрасӣ ба илмҳои когнитологӣ (шинохтӣ), аз ҷумла забоншиносӣ, антропология, равоношиносии иҷтимоӣ, иҷтимоиёт, типологияи забонҳо таъяс мекунад. Усулҳои фанни мазкур ба монанди ҳуди муоширати байнифарҳангӣ ҳеле гуногунранганд, зеро муайян намудани қорҷубаи ин соҳаи серпахлу ва ҳамеша тағйирёбанда, ки муошират ном дорад, ҳеле душвор аст. Забоншиносоне, ки дар соҳаи муоширати байнифарҳангӣ мутахассис ҳастанд, қабл аз ҳама, ба усулҳои амалӣ гардидани ин муошират, бо қӣ ифода ёфтани иттилооте, ки бо он намояндагони фарҳангҳои гуногун мубодила мекунанд, аз ҷумла ба сабабҳои нофаҳмӣ, фаҳмиши ноপুরра, тарзҳои қубронкунии нофаҳмӣ бо ёрии воситаҳои забонӣ таваҷҷуҳ зоҳир мекунанд [12]. Дар рафти муҳокимаи тафовути муоширати байнифарҳангӣ муҳаққиқон зуд-зуд иттилооти ба даст овардашонро қамъбаст мекунанд, азбаски хусусиятҳои фардии гӯяндаи мушаххас ё вазъи мушаххаси иртиботӣ қузъи муоширати байнифарҳангӣ низ мебошанд ва ба инобат гирифтани ҳамаи онҳо номумкин аст. Ҳамин тариқ, мавзуи таҳқиқоти муоширати байнифарҳангӣ аз фарқиятҳои фарҳангӣ дар низоми арзишҳо ва консептҳо иборат аст, ки тасвири қаҳонро дар фарҳанги мазкур ташкил медиҳад. Тасвири қаҳон чунин мафҳумҳои бештар бунёдиеро, ҳамчун макону замон, равобит ба фаъолият, табиат, тасаввуроти ахлоқӣ, тасаввурот оид ба арзишҳо ва робитаҳои байнишаҳсиеро дар бар мегирад.

М. Бергелсон якҷанд самти таҳқиқоти забоншиносиро дар доираи муоширати байнифарҳангӣ қудо мекунанд. Самти аввал ба омӯзиши усулҳои гуногуни иртиботӣ, ки дар дохил ва берун аз ҳудуди гурӯҳи муайян истифода бурда мешаванд, машғул аст. Забоншиносон мафҳумҳои аккомодатсияи

мусбат (мутобиқ шудан ба услуби ҳамсухбати худ) ва манфиро (интихоби услубе, ки билкулл аз услуби ҳамсухбати худ фарқ мекунад) нисбат ба чунин андозаҳои муошират, ба монанди суръати нутқ, интихоби вожаҳои мувофиқаткунанда ва сохтори сода ё мураккаби грамматикиро истифода мебаранд. Равобити муошираткунандагон ба ҳамдигар самти равонкунии аккомодатсия: мусбат ё манфиро муайян мекунад. Таваҷҷуҳи махсус ба нутқ ва хомӯшии ба ҳамдигар муқобил гузошташуда ҳамчун воситаҳои ифода кардани равобит ба ҳамсухбат дода мешавад.

Самти дувум марбут ба омӯзиши рафтори дискурси аст. Рафтори нутқӣ ва ғайринутқӣ намояндагони фарҳангҳои гуногун дар ҳуди ҳамон як ҳолати қатъиян маҳдуди муошират бо як қатор сабабҳои дорои хусусияти фарҳангшиносӣ саҳт фарқ мекунад.

Намояндагони боз як самти дигар, ба истилоҳ «прагматикҳои кросс-фарҳангӣ» бо таҳлили муқоисавии шохисҳои муоширату фаъолият машғуланд. Дар дохили ин самт таваҷҷуҳи калон ба шохиси *одеб* дода мешавад, ки он дар асари муҳаққиқони англис П. Браун ва С. Левинсон ба таври возеҳу равшан шарҳ дода шудааст. Аз ҷумла, онҳо ду навъи асосии *одеб*: мусбат, ки ба ҳамфикрӣ бо ҳамшарикони муошират асос меёбад ва манфӣ, ки дар он байни гӯянда ва шунаванда фосилае мавҷуд аст, пешниҳод кардаанд. Асоси таснифоти мазкурро таҳмин оид ба «чеҳраи иҷтимоӣ доштани ҳар як инсон» ташкил медиҳад, ки он дар раванди муошират ба таҳдид дучор мегардад. Ҳар як ҷомеа стратегияҳои худро, ки ба дастгирии шахсияти ҳамсухбати худ ва нигоҳ доштани шаъни худ равона карда мешаванд, кор карда мебарояд. Ин стратегияҳо татбиқи шохиси *одеб* мебошанд [12].

Усули дигар, ки дар таҳқиқоти А. Вежбитская, С.Г. Тер-Минасова ва диг. татбиқ гардидааст, бо омӯзиши мувофиқатҳои забонӣ алоқаманд аст. Ҷонибдорони усули мазкур зимни овардани мисолҳои сершумор ба таври эътимоднок исбот мекунанд, ки дар зер гунаҳои тарҷумавии ду забон дар бисёр маврид омилҳои гуногуни коннотатсияи фарҳангӣ маҳфузанд. Ба

равияи мазкур забоншиносоне таваччуҳи махсус зоҳир мекунад, ки дорои гунаҳо будани ифодаи ҳуди ҳамон як фикр, ғояро пешниҳод месозанд, зеро маҳз дар ин сурат интихоби ифодаи муайян боиси нишон дода шудани анъанаҳои фарҳангӣ, ахлоқӣ ва равонии ҷомеа мегардад. Ба ин маънӣ мисоли овардаи А. Вежбитская далели возеҳ шуда метавонад: ифодаи «Тамокукашӣ манъ аст» дар забони англисӣ ба «No smoking» (тамоку нақашед) мувофиқат мекунад. Тарҷумаи бевоситаи «Smoking forbidden» метавонад танҳо дар ҳолати вучуд доштани ягон таҳдид ба зиндагии инсон истифода шавад. Яъне ифодаи мазкур («Smoking forbidden») номуаддаб, аз ҳад зиёд таҳдидовар аст. Фарҳанги бритониёӣ ва амрикоӣ бошад, ба инсон бор кардани қоидаҳои муайяни рафторро танҳо дар ҳолатҳои истисноӣ имкон медиҳанд; одатан танҳо дастур, маслиҳат ё иттилоот дар бораи он, ки чӣ тавр бояд рафтор кард, дода мешавад.

2.2. Одобӣ муошират ҳамчун категорияи умумии забон

Муошират қисми ҷудонашавандаи зиндагии инсон мебошад. Дар раванди муоширати байнифарҳангӣ одамон бо вижагиҳои зиндагонӣ, маишат, фарҳанги ҳамдигар шинос мешаванд, аз ҷумла вазифаҳои тактиқиву стратегиро гузошта ҳал мекунад. Дар натиҷаҳои мусбат ё манфии муоширати байнифарҳангӣ санъати муошират, донишҳои одоби нутқ нақши муҳим мебозад, ки қоидаҳои он ба шохиси *одоб* асос меёбанд. Шояд ҳар як инсон мехоҳад мақбули ҷомеаи ҳам дӯстон ва ҳам одамони ношинос бошад, аз худ ба атрофиён таассуроти мусбат гузорад, худро дар ҷомеа озодона эҳсос намояд. Вале азбар кардани маҳорати муошират мураккаб аст: ҳама медонанд, ки чӣ тавр нисбат ба ҳамсуҳбат бояд муаддаб буд, вале на ҳама инро дар амалия татбиқ карда метавонанд, зеро на ҳар як инсон метавонад ба муҳити атроф мутобиқ шавад, одамон ва вазъияти муоширатро баҳо дода, тибқи он рафтор намояд. Риоя накардани одоби муошират ба мунозираю муноқишаҳои зиёд оварда мерасонад. Одобӣ гуфтор барои пешгирӣ кардани ҳам муноқишаҳои байнишахсӣ ва ҳам байнифарҳангӣ, аз ҷумла ҳал кардани

проблемаи зиёд ёрӣ медиҳад; ин одоб махсусан дар раванди муоширати байнифарҳангӣ, ҳангоме ки баъзе хусусиятҳои забон, маъноҳо ва ё коннотатсияҳои алоҳидаро надоништан метавонад на танҳо ба ҳафагӣ, балки инчунин ба қанда шудани робитаҳои фарҳангӣ оварда расонад, муҳим аст.

Пас «одоб» чист? Бо суханони О. Голдсмит, ки «одоби ҳақиқӣ дар ҳама ҷо як аст» ва он «аз маънои солим ва дили тоза» тавлид меёбад [32], розӣ шуда, мо фикр мекунем, ки одоб – ин категорияи аз бисёр ҷиҳат универсалиест, ки дар тамоми фарҳанги ҷаҳонӣ мавҷуд аст ва новобаста аз он ки дар кишварҳои гуногун мо ба таври ногузир бо вариантҳои рафтори муаддабонаи ҳам нутқӣ (одоби нутқ), ҳам ғайринутқӣ (ифоданокии рӯй, имову ишорат, нигоҳ) рӯ ба рӯ мешавем, инсонӣ ҳақиқатан фарҳангӣ, тарбиядида метавонад ба ҳамаи онҳо мутобиқ шуда, дар кучое ки бошад, муаддаб бимонад.

Нозукбаёнӣ, малакаи ба таомул даровардани суханони худ тибқи меъёрҳои забонӣ, одоб/ рафтори муаддабона дар давраи муосир дар байни одамон, махсусан, қадру қимати баланд дорад, чунки яке аз асоситарин шохисҳои зиндагонии муосир дастгирӣ кардани равобити меъёрии байни одамон ва кӯшиши гурез кардан аз муноқишаҳо мебошад. Одоб ва таҳаммулпазирӣ дар муошират барои ба даст овардани эҳтиром ва ҷалб кардани тавачҷуҳи атрофиён кумак мерасонанд. Дар раванди муошират ин ба воситаи муомилаи хуш, риояи одоб дастрас мегардад, ки ба инсон барои назорат кардани амалҳои худ, худро идора кардан ва хоксор будан, нисбат ба ҳамсухбат бодикқат ва мулоҳизакор будан ёрӣ медиҳад. Одобро таоруфот танзим медиҳад, ки он шаклҳои муомила, мурочиат ва пазирой, қоидаҳои суҳбат кардан, равобити хушмуомила бо занҳо ва равобити эҳтиромона ба калонсолон ва ғайраро дар бар мегирад. Дар маҷмӯъ таоруф бо талаботи умумии *одоб* мувофиқат мекунад, ки асоси он шохиси инсондӯстӣ мебошад.

Одоб, ки хислати сирф мусбати инсонист, новобаста ба ин, метавонад ба маънои манфӣ, якҷо бо чунин сифатҳо, ба мисли *хунук*, *сард*, *нафратомез* истифода бурда шавад. Дар бисёр фарҳангҳо чунин ибораҳо низ машҳуранд:

англ: *Icy welcome* «қабули хунук», *cold greeting* «пазирии хунук», тоҷ: *меҳмондорӣи дилсардона*, *бо оҳанги сард ҳарф задан*, рӯй туруш кардан (яъне аз омадани касе хурсанд набудан, хуш напазируфтан). Ин ибораҳо маънои чунин рафтори баодобонаро доранд, ки кӯшиши нишон додани бартарияти худ ва бо ин роҳ паст задани шаъни ҳамсухбати худро доранд. Дар асл «одоб» ҳамеша хайрхоҳ аст, бо ёрии он инсон равобитаи хайрхоҳонаи худро нисбат ба ҳамаи атрофиён: ҳамкорон, дӯстон, ҳамсоҳро, бегонагон нишон медиҳад. Ҳамон инсон ҳақиқатан муаддаб ва фарҳангӣ мебошад, ки амалҳои хам зоҳиран ва хам ботинан ба шохисҳои ахлоқии маънавият асос меёбанд.

Дар соҳаи забоншиносӣ муҳаққиқони зиёд, аз ҷумла Ю.Б.Кузменкова, Н. Зорихина Нилсон, В. Матвеев, К. Смолка, Я. Камичек, П. Браун ва С. Левинсон, К. Кристи, Р. Уоттс ва диг. асарҳои худро ба омӯзиши паҳлуҳои гуногуни категорияи *одоб* бахшидаанд. Дар доираи забоншиносӣ дар вазъи имрӯза равияҳои гуногун дар таҳқиқи категорияи номбурда мавҷуданд. Намояндагони равияи гендерӣ дар забоншиносии хориҷӣ (К. Кристи, С. Миллз, Л. Маллани, Д. Спендер ва диг.) одобрӯ ҳамчун категорияи иртиботӣ дар раванди муоширати байни мард ва зан таҳқиқ мекунанд. Таҳқиқоти худро ба омӯзиши рафтори иртиботии намояндагони ҳар ду ҷинс дар парлумон асоснок карда, онҳо ба чунин хулоса меоянд, ки занҳо дар муошират бештар муаддабанд. Намояндагони равияи забоншиносии фарҳангӣ дар илми забоншиносӣ (Н. Амбади, Д. Хауз ва диг.) кӯшиш ба харҷ медиҳанд, ки ин ё он зухуроти одобрӯ дар рафтори дискурсивӣ аз мавқеи мероси фарҳангии миллат фаҳмонанд. Дар баробари ин, аксаран дар чунин корҳо падидаҳои ду ё зиёда фарҳангҳо муқоиса карда мешаванд, ки ин, ба ақидаи мо, барои боз ҳам хубтар инъикос кардани падидаҳои забониву фарҳангӣ мусоидат менамояд. Барои ҷонибдорони равияи забоншиносии иҷтимоӣ (Д. Уолтерс ва диг.) вобастагии рафтори муаддабона ба мансубияти синфӣ иштироккунандагони раванди иртиботӣ бештар муҳим мебошад. Дар омӯзиши масъалаҳои *одоб* равобитаи маърифатӣ низ вучуд дорад, ки дар

корҳои В. Эсканделл-Видал, З. Нилссон ва диг. муаррифӣ шудааст. Аз ҷумла, З. Нилссон категорияи *одобро* аз дидгоҳи назарияи амалҳои нутқӣ таҳқиқ мекунад. Одоб ҳамчун категорияи забоншиносӣ дар асоси маводи забонҳои зиёди ҷаҳон: русӣ, англисӣ, ҷопонӣ, муғулӣ, адигӣ, итолиёвӣ, олмонӣ, кореягӣ, лаҳистонӣ, раҷастонӣ, испанӣ баррасӣ шудааст.

Дар таҳқиқи забоншиносии одоб асари дар охири солҳои 80-уми қарни гузашта интишорёфтаи олимони англисзабон П. Браун ва С. Левинсон дорои аҳаммияти калони илмӣ мебошад, ки дар он шаклҳои одоб дар ҳолати нутқи ғайрирасмӣ таҳлил шудааст. Муаллифони мазкур бар он ақида мебошанд, ки одоби забонӣ вучуд дорад, чунки ин одоб «иззати нафси шунавандаро нигоҳ медорад» [168]. Зери мафҳуми «иззати нафс» эҳтиром нисбат ба худ фаҳмида мешавад, ки дар раванди муошират нигоҳ доштан ва дастгирӣ кардани худбаҳодиҳии инсон зарур аст. Муаллифон назарияи *амалҳои нутқии ба шахс таҳдидкунанда* (АНШТ- тарҷ. мо)-ро таҳлил карда баромаданд, ки мувофиқи он ба амалҳои мазкур ҳамаи он чизе, ки метавонад ба худбаҳодиҳии иштироккунандагони муошират новобаста ба эҳтиёҷ нисбати ҳурмату эҳтиром таъсири манфӣ расонад, мансуб аст. Стратегияи забонии одоб мувофиқи ақидаи П. Браун ва С. Левинсон махсус бо мақсади истифодабарӣ дар ҳолатҳои АНШТ таҳлил шудааст. Муаллифон стратегияи одобро ба чор навъ ҷудо мекунанд:

- стратегияи сифрӣ, ки он пурра вучуд надоштани кӯшиши кам кардани хатар ба шахсияти ҳамсухбати худ, сар кашидан аз истифодаи ҳамагуна шаклҳои одобро дар назар дорад;

- стратегияи мусбати одоб аз он иборат аст, ки иштироккунандагони муошират хоҳиши ҳамсухбаташонро ба хоҳири соҳибэҳтиром будан эътироф месозанд, ки ин аломати баробарҳуқуқ будани ҳамсухбатон ва равобити дӯстонаи онҳо мебошад; дар забон ин стратегия метавонад бо императив ва калимаҳои «боодобона» ифодаҳои «лутфан», «марҳамат кунед», «мебахшед» ва ғ. ва императиви (сиғаи амрӣ) манфӣ ифода ёбад, мисол:

Марҳамат карда, ба ман ин корро нишон диҳед.

Лутфан, ба ман диҳед.

Мебахшед, намедонед, китобхона дар кучост?

- стратегияи манфии одоб бо мусбат аз он ҷиҳат монанд аст, ки иштироккунандагони муошират низ хоҳиши ҳамдигарро дар бобати соҳибэҳтиром будан эътироф месозанд. Дар айни замон стратегияи мазкур аз он чунин фарқият дорад, ки бо истифода бурдани стратегияи манфӣ гӯянда исроркории номатлуби худро эътироф мекунад ва гӯё ба шустани гуноҳи худ барои ба худуди бегона ворид шуданаш бо «узр»-у «мебахшед»-ҳои беохир кӯшиш мекунад. Аз ҷиҳати забоншиносӣ барои стратегияи мазкур боодобии барзиёд хос аст, аз ҷумла дар бисёр маврид ба ҷойи шаклҳои хоҳишмандӣ шакли саволӣ истифода бурда мешавад, масалан:

Мебахшед, ки ба шумо халал мерасонам, ман мефаҳмам, ки шумо инсонӣ хеле серкор ҳастед ва ман худамро ниҳоят нороҳат эҳсос карда истодаам, вале лутфан, ба ман ин корро нишон диҳед.

Лутфан, исроркории маро бубахш, вале ту ба ман онро нишон дода наметавонӣ?

Лутфан бубахшед, инсонӣ хуб, аз барои Худо, шумо ба ман роҳи китобхонаро нишон дода метавонед?

- стратегияи бавосита аз шаклҳои зерин иборат аст: гӯянда боодобона ба шунаванда дар бораи он ишора мекунад, ки ӯ меҳост аз шунаванда бигирад. Дар ин маврид гӯянда дар бисёр ҳолатҳо шакли сиғаи шартиро ба ҷойи сиғаи амрӣ кор мефармояд:

Бояд кор шавқовар бошад, ман ҳам барои дидани он зид нестам.

Чӣ хел шавқовар! Кош ки як бор меидам...

Бубахшед, ман ҳамин тавр ба китобхона мерасида бошам ...

Дигар муҳаққиқони хориҷӣ бар хилофи П. Браун ва С. Левинсон пешниҳод мекунанд, ки категорияи одоби муошират дар сатҳи дискурс, дар ҳолатҳои шакли нутқии муошират омӯхта шавад. Олимон дар охири асри 20 категорияи одоб ва ғайриодобро ба ҳам муқобил гузоштаанд, ки ин тибқи нуқтаи назари онҳо бояд натиҷаҳои калон ба бор биёрад. Масалан, Сара

Миллз ва Луиза Маллани чунин мепиндоранд, ки маҳз шаклҳои «беодобона» барои ошкор сохтани сифатҳои бештар муҳимми шаклҳои «боодобона» кумак мерасонанд [101]. Нилссон ва диг. пешниҳод мекунад, ки категорияи одобрo аз дидгоҳи назарияи амалҳои нутқӣ баррасӣ кардан лозим аст. Ҳамин тариқ, Зорихина-Нилссон, зимни кор бо маводи забони русӣ, истифодабарии намудҳои феълро дар шакли сифаи амрӣ ҳамчун зухуроти равобити боодобона/беодобона нисбат ба шунаванда вобаста мекунад. Муаллифони мазкур бар он ақидаанд, ки категорияи императив дар маҷмуъ яке аз «беодобтарин» категория мебошад, зеро он бор кардани иродаи худ, паҳш кардани иродаи шунаванда, ворид шуданро ба соҳаи шахсии ӯ муаррифӣ мекунад. Новобаста ба ин, бо истифода бурдани намуди мутлақ ё давомдори феъл императив, ба андешаи муҳаққиқ метавонад ба «каму беш» муаддабтар табдил дода шавад [54].

Кори қаблан ёдовар шудаамон, ки ба Пенелопа Браун ва Стефан Левинсон тааллуқ дорад ва дар забоншиносӣ эътироф гардидааст, бо наشري муаллифӣ интишор дода шудааст. Аз ин асар ҳам муҳаққиқони хориҷӣ ва ҳам ватанӣ иқтибос меоранд. Вале дар илми забоншиносӣ равобит ба асари мазкур якранг нест. Масалан, муҳаққиқи амрикоӣ Ричард Уоттс, ин корро танқид карда истода, равобити забоншиносиро бо равобити дилхоҳи иҷтимоӣ муқоиса мекунад, ки дар он тарафҳо метавонанд ё муҳолиф, ё душманонаву таҳдидовар бошанд. Муноқишаҳо дар ҳолатҳои муайяни муошират: баҳсу мунозираҳои сиёсӣ, муҳокимаи нуқтаҳои назар ва ҳолатҳои муҳолиф, ҷанҷолҳо доир ба масъалаҳои шахсӣ, мусобиқаҳои нутқӣ ва ғ. шуда метавонанд. Одоби гуфтан, тибқи ақидаи Р. Уоттс, бояд на ба муборизаву рақобат, балки ба ҳусни тафохум ва ҳамкориҳо сурат бигирад. Инчунин Р. Уоттс бар ин андеша аст, ки П. Браун ва С. Левинсон таърифи начандон аниқ *одобрo* [197] медиҳанд. Р. Уоттс якчанд мисол оварда (давораҳои Август, одоби викторианӣ, таърифҳои Лакофф, Лич, Браун ва Левинсон ва ғ.), ба чунин хулоса омадааст, ки ҳеҷ кадоми онҳо универсалӣ нестанд. Масалан, дар давораҳои малика Виктория одоб танҳо ҳамчун аломати тарбияи

худ ва мақоми баланди иҷтимоӣ муайян карда мешуд ва ҳеҷ гоҳ дар зери ин мафҳум равобити чиддиву боэҳтиромона нисбат ба дигарон фаҳмида намешуд. Ҷ. Лакофф одобро ҳамчун шакли рафтори муқаррарнамудаи одамон бо мақсади ба ҳадди ақал фаровардани норухатӣ ҳангоми муоширати байнишахсӣ муайян мекунад. Р. Уоттс бар он ақида аст, ки чунин муайянсозӣ ба универсалӣ наздик аст, вале муаллифи он ба назар нагирифтааст, ки одоб ин шакли пешакӣ ба нақша гирифташудаи рафтори нутқӣ мебошад, агар ба таври маҷоз гӯем, «барои мушти оҳанин дастпӯшаки харир» аст [197].

Муҳаққиқи дигар Крис Кристи низ концепсияи забонии одоб П. Браун ва С. Левинсонро танқид намуда, чунин мешуморад, ки он ба тахмин кардан асос меёбад. Раванди муошират ҳамеша бо худ нисбат ба шахсони муошираткунанда хатари чиддиро ифода мекунад, рафтори боодобона бошад, танҳо тарзи гурез кардан аз муноқишаҳои дар раванди таъсири мутақобилаи забонӣ ба амал омада мебошад. Инчунин, К.Кристи нисбат ба фикри П. Браун ва С. Левинсон дар бораи он, ки истифодабарии стратегияҳои одоби гуфтор дар рафти муоширати байни «тарафҳои ба таври чиддӣ таҳдидовар» равобити манфӣ дорад, чунин фикр мекунад, ки нигоҳдории обрӯи шунаванда заминаи раванди муошират мебошад, ки бе он равобити байни тарафҳо анҷом дода намешавад.

Муҳаққиқи рус Ю. Б. Кузменкова «одоб»-ро ҳамчун категорияи забонии муошират дар забони англисӣ мавриди таҳлилу таҳқиқи амиқ қарор додааст. Аз ҷумла, муаллиф стратегияи одобро, ки ба назари ӯ барои британиягӣ хос аст, яъне фосиласозӣ, тахмин, мулоимсозӣ, дастгирӣ кардани суҳбат ва ғ. ҷудо мекунад [81, с. 54-64]. Маводи ҳаҷман калони забониро таҳлил карда, ӯ воситаҳои забонии ифода кардани одобро байни чор стратегия тақсимбандӣ мекунад. ӯ инчунин андеша дорад, ки стратегияҳои мазкур барои забонҳои дигар низ хос ҳастанд, вале дар он забонҳо тобиши нотакрори фарҳангӣ доранд.

Муҳаққиқон дар корхояшон исбот мекунад, ки ки тасаввурот дар бораи одоб ва инсони боодоб ҳам дар байни намояндагони қишрҳои гуногуни аҳоли дар дохили як умумияти забониву фарҳангӣ (зиёиён – коргарон, мардҳо - занҳо, калонсолон – кӯдакон), ҳам дар байни намояндагони фарҳангҳои гуногун фарқ мекунад. Вале як чизи умумие, мавҷуд аст, ки тарзҳои гуногуни ифода кардани одобро, ба тавре ки онҳо баъзан муҳолиф набошанд, муттаҳид месозад. Мо фикр мекунем, ки ҳар як зухуроти одоби муошират, пеш аз ҳама, ба ҳурмату эҳтиром нисбат ба ҳамшарикони муошират, ба омодагии фаҳмидану қабул кардани нуқтаи назар, манфиатҳо, майлу хоҳишҳо, фардияти ӯ асос меёбад. Инсони боодоб хайрхоҳ аст, ӯ ҳеҷ гоҳ ба нишон додани равобити манфии худ ба ҳамшарикони муошират ҳаракат накарда, худро боодоб нигоҳ медорад. Инро суханони Н. Зорихина Нилссон низ тасдиқ месозад. Онҳо менависанд, ки «одоб» дар хусуси гӯянда нисбат ба шунаванда аз «зоҳир кардани эҳтиром ва равобити хайрхоҳона» иборат аст [54]. Муҳаққиқ Е.И. Беляева ба қоидаҳои одоб шартҳои зеринро нисбат медиҳад: «ҳамшарикатро маҷбур нақун», «ба ҳуқуқҳои ӯ дастдарозӣ нақун», «ба ӯ озодии интиҳоб пешкаш намо», «Вазни худро бар дӯши касе напарто», «Марзҳои фазои шахсии ӯро вайрон нақун» [11, с. 13].

Мавҷудияти мафҳуми «одоб» (англ. politeness) дар забонҳои гуногун мавҷуд будани мафҳуми мазкурро дар тасвирҳои забонии ҷаҳони халқҳои, ки соҳибони ин забонҳо ҳастанд, тасдиқ месозад. Дар бораи он ки ба мафҳуми омӯхташаванда дар мафкураи намояндагони фарҳангҳои гуногун нақши калон дода мешавад, мисолҳои сершумори забонӣ: калимаҳои алоҳида, қаторҳои муродифӣ, ифодаҳои фразеологӣ, зарбулмасалу мақол, суханоне, ки дар маҷмӯи мафҳуми «одоб/ politeness»-ро забонӣ месозанд, шаҳодат медиҳанд.

Мавҷуд будани мафҳуми «одоб/ politeness» дар фарҳангҳои забонии тоҷикону англисҳо аз меъёрҳои таорифии муошират ва одоби нутқ низ шаҳодат медиҳад, ки онҳо муаррифгари низом ва меъёри рафтори забонӣ ва ғайризабонӣ дар ҳолатҳои такроршавандаи муошират (пазирой, хайрухуш,

шиносӣ, мурочиат, сипосгузорӣ ва ғ.) мебошанд. Вале таоруф ин танҳо «намоиши зоҳирии» рафтори муаддабона аст. Азбаски қоидаҳои одоб дар кишварҳои гуногун фарқ мекунад (В. Матвеев, К. Смолка, Я. Камичек ва диг.) ва одоби «универсалӣ» вучуд надорад, дар ҳар як ҳолат боодоб мондани инсонро метавонад тарбияи хуби ботинӣ, эҳтиром нисбат ба атрофиён, равобити хайрхоҳонаи ӯ таъмин созад.

Ба моҳияти «зоҳирӣ»-и одоб муҳаққиқи рус Н.И. Формановская низ ишора карда, дар таҳқиқоти худ мафҳумҳои «одоб» ва «таоруф»-ро ба ҳам нисбат медиҳад: «...инҳо қоидаҳои дар ин ё он ҷома ва доираи одамон қабулшуда, меъёрҳои рафтор, аз ҷумла рафтори нутқӣ (тибқи тақсимбандии нақшҳои иҷтимоӣ дар вазъияти расмӣ ва ғайрирасмӣ муошират) мебошанд, ки равобити аъзои ҷомааро аз рӯйи нишонаҳои худӣ – бегона, сардор – зертобеъ, калонсол – хурдсол, дур – наздик, шинос – ношинос ва ҳатто дилкашу форама – дилнокашу нофорама, танзим медиҳанд ва аз тарафи дигар, ошкор месозанд» [147, с. 49]. Дар идома муаллиф таърифи одобро бо таърифи аз «Фарҳангномаи ахлоқ» гирифтаи одоб муқоиса мекунад: «...хислати ахлоқиест, ки инсонӣ барои ӯ эҳтиром ба одамон меъёри ҳамарӯзаи рафтор ва тарзи одатӣ муомила ва мурочиат бо атрофиён гардидаро тавсиф медиҳад». Ӯ ба чунин хулоса омадааст, ки «одоб», пеш аз ҳама, зухуроти эҳтиром ба ҳамсухбат мебошад ва метавонад дар нутқ бо ёрии одоби нутқ зоҳир гардад. Одоби нутқ, ба ақидаи муҳаққиқ, «унсури чудонашавандаи одоб» мебошад [147, с. 49-50]. Мурочиати боодобона ба одам ҳаминро мефаҳмонад, ки суроғадор мувофиқи вазъу мақом, хизматнишондодагии худ (агар чунин бошад) қабул карда мешавад ва мақоми ӯ лоиқи қадр ва эҳтиром аст.

Вале новобаста ба ин, маҳдуд будани меъёрҳои рафтори муаддабона аҳаммияти онҳоро кам намекунад. Таоруф ифодаи зоҳирии одоб мебошад ва дар бисёр мавридҳои душвору ҳолатҳои баҳсноки ҳаётӣ маҳз бо ёрии формулаҳои мустаҳкамшудаи одоб мо ба ҳамсухбати худ «пайроҳае» пайдо мекунем. Гузашта аз ин, фарҳанги одоб доим дар рафти инкишофи ҷома,

пешрафти иҷтимоӣ ва ахлоқии он тағйир меёбад. Бо иваз шудани равобигии ҷамъиятӣ арзишу меъёрҳои умумии инсонӣ таҳаввул мепазиранд ва тасаввурот дар бораи одоб/ рафтори муаддабона низ ҳамроҳи онҳо дигар мешавад. Ин тасаввурот тӯли ҳазорсолаҳо вуҷуд дошт ва дар муҳтавои он таҷрибаи умумии инсонӣ ҷамъ мегардид. Вале дар ҳама давраи замон хусусияти «универсалии» одоб бо инсондӯстӣ ва эҳтиром, афзалияти шахсият ва кадр кардани атрофиён ҳамчун хислати мусбат тавсиф дода мешуд.

Ҳамин тариқ, зоҳиран одоб шакли ифода кардани таориф мебошад. Вале дастурҳои муосир оид ба таорифот баъзан дорои ҳамон қадар тавсияҳои пурихтилоф ҳастанд, ки ин боиси чунин ҳулоса мешавад, ки ҷомеаи муосири демократӣ барои ифода кардани фикр, амал, кирдор майдони фарох пешниҳод мекунад ва қатъиян риоя кардани қоидаҳои муайяни рафтор амалан номумкин мегардад. Дар ҳар як ҳолати мушаххас Одоб ба таври гуногун зоҳир мегардад: ба ин ҷо ҳам мулоҳиза, ҳам эҳтиром дохил мешавад, ки онҳо дорои воситаҳои ҳам забонӣ ва ҳам ғайризабонии ифода ҳастанд, чунки одоб, мувофиқи гуфтаҳои Ф. Хорват ва Ю. Орлик, «-ин на танҳо «ташаккур» ва «лутфан», «ассалом» ва «то боздид» гуфтанҳои беохир, балки инчунин ифоданокии рӯй, имову ишорат, нигоҳ низ мебошад. Гузашта аз ин, баъзе муаллифон бар он ақидаанд, ки дар ҳолатҳои муайян ба истифодаи формулаҳои одоб он қадар зарурат нест, зеро онҳо ҳанӯз нишондиҳандаи одоб ҳақиқӣ нестанд. Муҳаққиқон менависанд, ки «Формулаҳои одоб, ҳамчун «иштиҳои форам» пеш аз ҳӯрокхӯрӣ ё дар вақти он, «саломат бошед» ҳангоми атса задан дар замони мо ҳатмӣ маҳсуб намеёбанд. Нагуфтани ин суханҳо ягон нишонаи номуаддабӣ нест» [149, с. 17].

Муҳаққиқони тоҷик низ ба мавзӯи мазкур тавачҷуҳ карда, мафҳуми «одоб»-ро зимни таҳқиқи майдонҳои маъноии концептҳо аз қабилҳои «дил»- М. Маҳмудзода, «қисмат» - М. Давлатмирова, «муҳаббат» - Д. Азиззода, «фазо» - Н. Каримова, «меҳмондӯстӣ» - З. Валиева, «сабр» - Ҳ. Қурбонова, «вақт» - С. Эшназарова ва дигарон ёдрас шудаанд. Дар мавзӯи мазкур адабиёти тоҷик низ саршори ақидаҳои арзанда мебошад. Аҳли адаб, олимону зиёиён дар

мавзуи одоби гуфтор (муошират) афкори чолиберо пешниҳод намудаанд, ки овардани бархе аз онҳо аз аҳаммият холӣ нест осори онҳо одоби гуфтор (муошират) ҳамчун як концепт садо медиҳад. Аз ҷумла бузургон гуфтаанд:

*Хирадманд бошу беозор бош,
Ҳамеша забонро ниғаҳдор бош.*

Фирдавсӣ

Амонат нигоҳ дор, хомушӣ шиор соз ва беҳудагӯйиро сари ҳама офатҳо дон! Ҳурмати ҳама кас нигоҳ дор, то туро ҳурмат бошад.

Абдулло Ансорӣ

*Эй писар, кам гӯй бо мардум дурушт,
В-ар бигӯӣ бар ту гардонанд пушт.
Чун ҳадиси хуб гӯӣ бо фақир,
Беҳ бувад з-онаш, ки нӯшонӣ ҳарир.
Ҳар кӣ бо мардум насозад дар ҷаҳон,
Зиндагонӣ талх дорад ҷовидон.
Он ки шӯх асту надорад шарм низ,
Дон, ки ӯ нопокзодаст, эй азиз.*

Фаридуддини Аттор

Дар раванди муошират мо, бешубҳа, ба меъёрҳои муқарраршуда таъя карда, формулаҳои маъмули одоби муоширатро истифода мебарем, тасаввурот дар бораи одоби инсон, бешубҳа, нест нашудааст ва умедвор ҳастем, ки ҳеҷ гоҳ нест намешавад. Татбиқи ин ё он шакли одоб аз омилҳои мухталиф: ҳолатҳои муошират, синну сол, мақоми иҷтимоӣ ва ғайра вобастааст. Агар, масалан, дар доираҳои дипломатӣ натиҷаи мусбати муошират аз бисёр ҷиҳат ба донишу тартиби қабулшудаи риояи меъёрҳои одоб бастагӣ дошта бошад, пас, одатан барои инсон ботарбия татбиқи ин ё он шакли одоб ин интиҳоби бошууруна ва озодонаи ӯ мебошад. Пайравии кӯркӯруна ба қоидаҳои одоб ҳоло аломати одоби ҳақиқӣ нест, зеро одоб аз татбиқи ихтиёрии меъёри одоб бо инобати хусусиятҳои ҳамшарикони муошират иборат аст. Танҳо фарҳанги ботинӣ, тарбияи хуб, эҳсоси андоза ва

меъёр, мулоҳизакорӣи инсон метавонанд роҳнамо бошанд, ки дар ин ё он ҳолат чӣ тавр бояд дуруст рафтор кард. Одоб метавонад шаклҳои гуногуноро, ки аз хислатҳои биоичтимоӣи инсон вобастаанд, қабул кунад, вале ҳамаи онҳо ба эътироф ва ҳурмату эҳтиром кардани афзалияти инсонӣ дигар асос меёбанд. Барои тасдиқи фикр дар бораи универсалӣ будани концепти «одоб/ politeness» ба таърифи *одоб*, *инсонӣ муаддаб* дар луғатҳои тафсирии забонҳои тоҷикиву англисӣ муроҷиат мекунем.

Одоб - хоксорӣ, бодикқатӣ, тавачҷух, муомилаи хуш аст, ки дар ниҳоди инсон вучуд дорад ва барои рафтори ӯ хос аст [212].

Шахси муаддаб - хушмуомила, хеле бодикқат, бо таъби болида, хоксор, одӣ).

Polite – having or showing good manners, consideration for others, and/or correct social behaviour [214].

(Муаддаб – шахси дорои кирдори хуб ё шахсе, ки чунин одоб, тавачҷухи худ ва/ё рафтори саҳеҳи иҷтимоӣи худро нисбат ба дигарон нишон медиҳад).

Аз таърифҳои овардашуда аён аст, ки тасаввуроти халқҳои гуногун дар бораи муаддабии инсон чӣхатҳои умумӣ дорад: муаддаб ин инсонест бо кирдори хуб, мутавозеҳ ба атрофиён, хушмуомила. Маҳз ҳамин мазмун, ба ақидаи мо, меҳвари концепт таҳқиқшаванда мегардад.

Ҳамин тариқ, тавачҷухи олимон-соҳибони забонҳои гуногун ба масъалаҳои одоб, забонӣ ё нутқӣ аз универсалӣ будани мафҳуми таҳқиқшаванда, аз мавҷуд будани ҷузъҳои ҳаммонанди меҳварӣ дар сохтори он: донишҷӯи қоидаҳои кирдори хуб, муомилаи хуш, тавачҷух ба атрофён дарак медиҳад.

2.3. Ҷанбаи муқоисавӣи омӯзиши концепти «Одоб/ Politeness» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Тавре дар боло зикр кардем, концепт моҳияти маънавийи ақлоние мебошад, ки дар воҳидҳои забонӣи гуногунсатҳ: таркиби луғавӣ, ибораҳо, ифодаҳо, ҷумлаҳо, таркибҳои устувор, матнҳо ва ғайра ба моддӣ табдил

меёбад. Ин воҳидҳои бо равобити маъноӣ алоқаманд моҳияти концепт буда, ҳар яки онҳо маъноӣ дар аломат бударо кушода медиҳад. Маҷмуи чунин воҳидҳои забонӣ майдони маъноӣ концептро ташкил медиҳад. Ба таҳқиқи маъноӣ ин шаклҳои мафҳумӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ омӯхташаванда мегузарем.

Дар забони тоҷикӣ калимаи «одоб» ба маъноӣ *боадаб будан, сипоҳӣ будан* далолат карда, баргирифта аз калимаи арабии «*адаб*» аст; дар забони муосири тоҷикӣ калимаи мазкур маъноӣ «*адаб, муомилаи хуш, тарбияи хуб*»-ро дорад. Аз исмҳои зикршуда сифатҳои *баодоб, боадаб* бо ёрии пешвандҳои сифатсозӣ *бо-, ба-* сохта шудаанд. Бо роҳи калимасозӣ сифати *муаддаб* (*баодобона, бо тарбияи хуб, саҳеҳ, мулоҳизакорона, муомилаи хуш, ботаорӯф*), зарфи *муаддабона* (*бо тарбияи хуб, баодобона, бо иззату эҳтиром, мулоҳизакорона, бо муомилаи хуш*), сифатҳои *беадаб* ва *беодоб* (*номуаддаб, бетарбия, носаҳеҳ, дуруштмуомила*) сохта мешаванд. Инчунин бо роҳи калимасозӣ исмҳои сохташон омехтаи *беодобӣ, беадабӣ* (*бетарбиягӣ, дағалӣ*); сифати мураккаби *хушодоб* (*ботарбия, тарбияи муаддабдошта, хушмуомила, хоксор*), сохта мешаванд [211].

Калимаи англисии «*politeness*» аз забони лотинӣ гирифта шуда, маънояш *politus* «*бомаърифат, борикбин, нозукфаҳм*» мебошад; дар забони муосири англисӣ *to be polite* «*муаддаб будан*» маъноӣ доштани хулқу атвори хуб ё нишон додани одоб, тавачҷух ба дигарон ва ё рафтори саҳеҳи иҷтимоӣ дорад. Дар ин маврид маъноӣ ба калима мансуб додешавандаи «*усулнокии*» рафтор, маърифатнокӣ дар назар дошта шудааст, чунки, ба ақидаи мо, на танҳо донишмандони қоидаҳои одоб, балки инчунин қобилияти нишон додани дониши худ муҳим аст. Исми «*politeness*» бо ёрии пасванди калимасозии исмсозии *-ness* тартиб дода шудааст; қатори калимасозии ин вожа унсурҳои зеринро дарбар мегирад: сифатҳои *polite* (*муаддаб*), *impolite* (*номуаддаб*), исмҳои *politeness* (*одоб*), *impoliteness* (*бедобӣ*), зарфҳои *politely* (*муаддабона*), *impolitely* (*номуаддабона*).

Тавре ки мебинем, семантикаи калимаи «одоб» маънои барои ду забон умумии «тарбияи хуб, дониستاني қоидаҳои рафтор, малакаи худро нигоҳ доштан»-ро ошкор месозад. Вале дар байни ин маъноҳо тобиши маъноиеро, ки танҳо ба забони англисӣ хос аст, пай бурдан мумкин аст: одоби англисӣ нишон додани рафтори саҳеҳи худро дар назар дорад, ки он, дар навбати худ, аз рафтори пурра ба қоидаҳои муаддабӣ мувофиқаткунанда бештаре нест.

Дар хусуси унсурҳои калимасоз бояд тазаққур дод, ки дар ин ҷо низ ҳам шабоҳат ва ҳам фарқиятҳо мавҷуданд. Ба монандиҳо мо мавҷуд будани вожаҳои ҳиссаҳои гуногуни нутқро (исмҳо, сифатҳо) мансуб медонем, ки аз решаи исми (точ. *одоб*, англ. *polite*), аз ҷумла бо истифода аз аффиксҳо (точ. *ба-*, *бо-*, *но-*, англ. *im-*) ташкил ёфтаанд. Аз онҳо пешванди *но-* ба худ маънои манфӣ қабул намуда, зидмаъноиро ифода мекунад (*муаддабона* - *номуаддабона*). Аз фарқиятҳо мо ба далелҳои зерин тавачҷуҳ кардем: дар навбати аввал, дар забони тоҷикӣ унсурҳои калимасоз васеътаранд, дар онҳо якҷанд исму сифатҳо мавҷуданд (бояд ба коннотатсияи манфии ин сифату зарфҳо низ тавачҷуҳ кард, чунки семантикаи онҳо дорои маънои рафтори ғайримаъмул ва носамимона мебошад); дар навбати дувум, калимасозии забони тоҷикӣ аз ҷунин восита, ба мисли мураккабшавии вожа аз ҳисоби ду реша, истифода бурда метавонад; адабдор, адабхона, адабсарой, адабпарвар, адабомӯз ва ғайра. Дар забони англисӣ ҷунин воситаҳои калимасоз маҳдуданд.

Дар раванди таҳлили қаторҳои муродифии мафҳуми таҳқиқшаванда дар забони тоҷикӣ мо муродифҳои зеринро ошкор сохтем: *ботарбия*, *бахурмат*, *баиззат*, *боикром*, *болутф*, *хушрафтор*, *хушахлоқ*, *ҳамида*, *нексиришит*, *нуронӣ*, *хайрхоҳ*, *хулқу атвори нек* ва ғ. Аз ин муродифот вожаҳои *ботарбия* ва *хушахлоқ* бештар хусусияти мусовӣ (нейтралӣ) доранд ва ба маънои «муаддаб, тарбиядида, хушмуомила» далолат мекунанд. Вожаҳои *баиззат*, *боикром* коннотатсияи махсус қабул мекунанд, чунки маънои «баобрӯ, соҳиби нуфуз» низ доранд. Вожаи *болутф* аз пешванди *бо-* ва решаи *лутф* – «меҳру навозиш» таркиб ёфта, маънои «нек, хайрхоҳ, одӣ, самимӣ»-ро дорад.

Вожаҳои *нексиришит* ва *ҳамида* маънои «ниҳоди нек доштан, некӣ кардан»-ро доранд. Вожаи *нуронӣ* маънои «шаҳси бафайз, пок»-ро дорад; *хайрхоҳ* – ба маънои «шаҳсе, ки некӣ мекунад ва муомилаи хуб дорад» далолат мекунад. Чанд мисол аз адабиёти бадеӣ барои таъйиди гуфтаҳои мазкур меорем:

*Нисфирӯзӣ Восеъ ва ёронаш муллоро бо **иззату эҳтиром** ба Сарихосор гусел карданд* [226, с. 275];

*Ҳар кадоми мо ҳам камбудӣ дорем. Одамони солхурдари **иззат кардан** лозим* [224, с. 27];

*Нуралӣ аз ин **муомила** ҳам хиҷил ва ҳам оташин шуда, андак истоду баъд ақиб гашта роҳи деҳаро пеш гирифт* [224, с. 27];

*-Шумоён бо вай **муомилаи** нағз накардетон* [224, с. 8];

Мувофиқи луғати англисӣ русии муродифҳо [74], дар забони англисӣ муродифҳои зерини калимаи «polite» мавҷуданд: *civil, courteous, courtly, gallant, chivalrous* [74]. *Polite* ва *civil* калимаҳои бештар мусовӣ мебошанд ва ҳар як инсонро, ки қоидаҳои одобрӣ риоя мекунад, тавсиф медиҳанд. *Courteous* ва *courtly*, ки калимаҳои ҳамреша ҳастанд (аз англ. *court* – дар ин ҷо ба маънои дарбор), дорои тобишҳои маъноии ҳам ҳамонанд, ҳам гуногун мебошанд: *courteous* маънои «хушмуомилагӣ, омодагӣ барои хизмат намудан, ёрӣ расондан» дорад, ҳол он ки *courtly* ашрофона будани рафтору ҳаракатҳоро таъкид месозад; *gallant* ва *chivalrous* одатан мардеро, ки ба занҳо бодикқат аст тавсиф медиҳанд, дар баробари ин вожаи *gallant* бештар маънои рафтору ҳаракати зоҳирӣ дорад, ҳол он ки *chivalrous* дорои маънои ҷавонмардии ботинӣ мебошад. Чозеф Дэвлин дар «Луғати муродифҳои забони англисӣ» қатори васеътари муродифҳоро бо маънои маҳдудашон пешниҳод месозад, ки ин амал, ба ақидаи мо, на ҳамеша метавонад маънои калимаи «polite»-ро равшан созад, вале имкон медиҳад, ки дар хусуси алоқаҳои таассуроти намояндагони фарҳанги гуфтори англисӣ ва дар бораи ҷойи маърифати вожаи «одоб» хулосаҳои муайян бароварда шавад: *genteel* - ҷавонмард, *ботарбия, дунявӣ, polished* - хушрафтор, зебанда, *refined* - нозукрафтор, *нозукадо, хушрафтор, well-bred* - ботарбия, *accomplished* -

тарбиядида, фарҳангӣ, хушрафтор, *finished* - гулкоришуда, *urbane* - муаддаб, бо рафтору ҳаракати малеҳ, *suave* - хушмуомила, хушрафтор, муаддаб, *amiable* - дӯст, меҳрубон, бо табиати хуб, *good-mannered* - бо рафтору ҳаракатҳои хуб, *complacent* - некдил, қаноатманд, *attentive* - бодикқат, ғамхор, муаддаб, эҳтиёткор, *obliging* - мададрасон, меҳрубон, *cultured* - бофарҳанг, рушдѐфта, *cultivated* - фарҳангӣ, рушдѐфта, нозукрафтор, *affable* - чехракушод, меҳрубон, муаддаб, *agreeable* - дилкашу форам, *mannerly* - муаддаб, тарбиядор, бо рафтору ҳаракатҳои хуб, *well-behaved* - хайрхоҳ, *winning* - диққатчалбкунанда, дилкаш, *ingratiating* - хушомадгӯ, *cordial* - самимӣ, одамдӯст, *bland* - муаддаб, дӯстдор, эҳтиёткор, *unctious* - ширингуфтор, *oily-tongued* - ширинсухан, саноғӯй, эҳтиёткор, *obsequious* - тамаллуқкор, ғайрисамимӣ [48]. Якчанд мисол бо вожаҳои мазкур аз адабиёти бадеӣ:

Why could I never please? Why was it useless to try to win any one's favour? [230, p. 15]. – Чаро ман наметавонам ба ягон кас писанд оям ва ҳама талошҳоям баҳри инояти касеро ноил шудан чунин барабас мераванд? [228, с. 13];

Nature seemed to me benign and good...[230, p. 383]. – Табиат ба ман меҳрубон буд... [228, с. 316];

I was well received by my fellow-pupils [230, p. 79]. – Ҳамдарсон бо ман муносибати некхоҳона доштанд [228, с. 64];

I had marked neither modesty, nor benevolence, nor candour, nor refinement in her mind or manners [230, p. 363]. – Ман чи дар рафтору ва чи сиришти ӯ, на хоксорӣ, на некхоҳӣ, на самимият ва на назокатро дарѐфт накардам [228, с. 299].

Муайян кардан душвор нест, ки дар ҳар ду забони муқоисашаванда калимаи муаддаб чунин маъноҳоро, ба монанди «маърифатнок, тарбиядор, бо рафтору ҳаракатҳои хуб, дилкашу форам дар муошират» дарбар мегирад. Дар баробари фарқиятҳо мо монандиҳои муайянеро низ дар талабот нисбат ба ҳислатҳои мазкур мушоҳида мекунем:

Be seated somewhere; and until you can speak pleasantly, remain silent – [230, p. 6]. – Бирав, ягон чо бинишин ва то даме **хомушадаб буданро** наомӯзӣ ёд, хомӯш бош [228, с. 5];

*I saw her in a black gown and widow's cap; **frigid, perhaps, but not uncivil:** a model of **elderly** English respectability. Thornfield!* [230, p. 102]. – Ман ўро дар либоси сиёҳ ва кулӯтаи бевазанӣ тасаввур менамудам, шояд андаке сардмуомила, вале баодоб,-тимсоли бовикории англисии куҳанзамон аст. Торнфилд [228, с. 85];

*I recollected it was **not polite** to ask too many questions...*[230, p. 113]. – аммо ба ёд овардам, ки пурсопурсии зиёд аз рӯи одоб нест ... [228, с. 93];

*My employer is always **civil**, and I expect nothing more* [230, p. 117]. – Хӯчаин бо ман ҳамеша муомилаи нағз мекунад, баҳри ман аз ин зиёд дигар чизе лозим нест [228, с. 97];

*A reception of **finished politeness** would probably have confused me* [230, p. 140]. – **Пазироии бенуксони боадабона**, шояд, андар ниҳоди ман эҳсоси изову хичолат бармеангехт [228, с. 117].

Аммо ба чиҳатҳои ҳамонанди фарҳанги забонии ду халқ нигоҳ накарда, дар гуфтору муоширати онҳо фарқиятҳои муайян ба назар мерасад. Аз чумла:

1. Танҳо забони тоҷикӣ дар қатори муродифҳо маъноҳоеро ҳамчун «одӣ», «хоксор», шармгин» ва «боэҳтиром» дар худ таҷассум мекунад;

2. Дар забони англисӣ якчанд муродифҳое мавҷуданд, ки мувофиқан аз забони фаронсавӣ иқтибос шудаанд (*delicat* - нозук, *courtois* - намоишкор ва *galant* - муаддаб) ва решаҳои онҳо аз вожаҳои фаронсавии *courteous*, *gallant*, *chivalrous*, *suave*, *amiable* ба забони англисӣ гузаштаанд:

*... with which our hostess regarded us, as we satisfied our famished appetites on the **delicate** fare she liberally supplied* [230, p. 84]. – ... ҳамчунин хузури соҳибхонаи меҳрубон, ки табассумомез менигарист: чи сон мо аз ин зиёфати **зуккаву саховатмандона** лаззат бурда, гуруснагиамонро қонеъ мегардондем [228, с. 69].

Аён аст, ки вазъи мазкур далели падидаҳои муайяни таърихӣ мебошад: истилои норманҳо дар Англия, ки ба таркиби луғавии забони англисӣ таъсири худро расонд, ба робитаҳои фарҳангии ин кишвар низ бетаъсир намонд.

3. Дар қатори муродифии забони англисӣ мо миқдори зиёди вожаҳоро бо маънои «дорои рафтору ҳаракатҳои хуб, хушрафтор», ҳатто «ашрофона» пайдо мекунем. Дар айни замон, танҳо дар қатори муродифии забони англисӣ чузъҳое, ки коннотатсияшон бараъло манфӣ аст, мавҷуданд: «саногӯй», «тамаллуқкор», «ғайрисамимӣ», «намоишкор». Ба ҳайси намуна боз чанд мисоли дигар меорем:

I shall sully the purity of your floor,» said he, «but you must excuse me for once [230, p. 447]. – Ман фарши хонаатонро чиркин мекунам, шумо **маро бубахшед** [228, с. 354];

By degrees, he acquired a certain influence over me that took away my liberty of mind: his praise and notice were more restraining than his indifference [230, p. 472]. – Оҳиста-оҳиста бар афкори ман чира шуд ва **таърифу тавачҷӯхи** зиёдаш нисбат ба хунсардиаш бештар гардид [228, с. 370];

It is the meed teachers most covet – praise of their pupils' progress [230, p. 141]. – Барои муаллим тухфаи аз ҳама қиматӣ ҳамин аст, ки шогирди ӯро **таъриф** кунанд [228, с. 118];

I had a theoretical reverence and homage for beauty, elegance, gallantry, fascination progress [230, p. 132]. – Аз лиҳози назариявӣ ман дар назди зебоӣ, **назокат ва дилрабоӣ сар фуруд меорам** [228, с. 110];

... And expressed my sincere wish that she might find my company as agreeable as she anticipated [230, p. 113]. – ... **таманнои самимонаамро** баён доштам, ки кош чуноне ӯ **умедвор аст**, чамбияти ман барояш ҳамон гуна **мақбул** афтад [228, с. 94];

One does not often see such a manner: no, on the contrary, affectation, or coldness, or stupid, coarse-minded misapprehension of one's meaning are the usual rewards of candour [230, p. 158]. – Одатан ба суоли **самимӣ** бо

меҳрубони хушку холи, ё мулоимхунукона ва ё **нофаҳми** кунди **аблаҳона** посух мегӯянд [228, с. 132];

She paused, and then added, with a sort of assumed indifference... [230, p. 180]. – Ў сукут варзид, сипас, бо як **бепарвоии қалбакӣ** аммо хеле таҳдор ба забон овард ... [228, с. 150].

Ҳамин тариқ, таҳқиқи майдони маъноии концепти «одоб/ politeness» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ фикри мавҷуд будани тафовутҳоро дар майдонҳои таассуроти мафҳумии мазкур дар ду фарҳанги забони муқоисашаванда тасдиқ месозад.

2.4. Хусусиятҳои муассирии концепти «одоб/ politeness» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ (натичаҳои озмоиши забоншиносӣ)

Дар доираи таҳқиқоти мазкур аз тарафи мо озмоиши таассуроти гузаронида шуд, ки ба монандкуниву тасаввуротҳои забони пурсидашавандагон асос ёфтааст. Усули мазкур дар таҳқиқоти забоншиносӣ барои он интиҳоб карда шуд, ки он барои ҷамъоварӣ кардани маълумот дар бораи равобити посухдиҳандагон ба масъалаҳои таҳқиқшаванда тавассути забони модариашон ифодаёфта имкон медиҳад. Инчунин, ба воситаи ин усул фаҳмидан мумкин аст, ки чӣ тавр муҳити муошират (иртиботӣ) пойгоҳи таассуроти инсонро ташаккул медиҳад, ба ҷаҳонпазири ӯ таъсир мерасонад ва ниҳоят, барои равшан соختани вижагиҳои миллии фарҳангӣ дар қабули мафҳуми омӯхташаванда мусоидат менамояд. Озмоиши мазкур асосан аз рӯйи таснифоти мавҷуда озод аст, яъне дар он посухдиҳанда метавонад танҳо бо як калима маҳдуд нашуда, ҳамон қадар ҷавоб диҳад, ки меҳодад. Дар супоришҳои алоҳида ба озмудашавандагон тақсимбандӣ кардани вариантҳои пешниҳодшаванда аз рӯйи муҳимияти онҳо пешниҳод гардид. Минбаъд, зимни таҳлили маълумот, мо калимаҳоро бо маъноҳои муродифии маъноҳояшон якхела бо мақсади қабули натичаҳои бештар муъҷаз муттаҳид кардем, масалан: тарбияи хуб – ботарбия, сипосгузорӣ – ташаккур ва ғ. Бояд

кайд кард, ки баъзе масъалаҳои алоҳида дар мафкураи посухдиҳандагон ба душворихо дучор шуданд ва ҷавобҳои онҳо гирифта нашуданд.

Дар озмоиш донишҷӯёни мактабҳои олии аз шаҳри Душанбе (аз 17 то 24 сола), ки соҳиби забони тоҷикӣ ва донандаи забони англисӣ ҳастанд, иштирок карданд. Намояндагони фарҳанги муоширати тоҷикӣ бо усули саволномаҳои бевосита пурсида шуданд. Саволномаҳо мувофиқан бо ду забон тартиб дода шуданд. Посухдиҳандагон дар бораи зарурати додани ҷавобҳои мустақил, шахсӣ ва муҳим набудани саҳву хатоҳои грамматикашон огоҳ карда шуданд. Барои тасдиқи ин гуфтаҳо матни дастурамали пешакиро ба саволномаҳои бо забони тоҷикӣ мураттабшуда меорем:

«Ба шумо иштирок карданро дар озмоиши забоншиносӣ пешниҳод мекунем. Ҷамъоварии маълумот мақсади санҷидани донишу қобилият, нияту рафтори шуморо надорад. Маводҳои саволнома паҳн карда намешаванд. Онҳо барои таҳқиқ кардани вожаҳои қабули концепти «одоб/ politeness» аз тарафи намояндагони миллатҳои гуногун лозиманд. Дар сатри муайян миллати худро нишон диҳед, баъдан ба саволҳои пешниҳодшуда ҷавоб дода, супоришро иҷро кунед. Ҷавобҳо метавонанд ҳам кӯтоҳ (бо як қалима) ва ҳам пурра, вариативӣ бошанд».

Донишҷӯёни донандаи забони англисӣ ба воситаи саволномаҳо пурсида шуданд. Бо сабаби ба забони ғайримодарӣ пурсида шудани ин категорияи посухдиҳандагон мо пурсишро инчунин дар шакли суҳбат гузарондем, ки дар рафти он ҳуди ҳамон саволҳои ба посухдиҳандагони тоҷик додамон ҷой доштанд. Суҳбат ба забони англисӣ сурат гирифта буд. Посухдиҳандагон озодона ва новобаста ба мансубияти иҷтимоӣ ва ҷинсиашон интиҳоб шуданд.

Пас аз поён ёфтани озмоиш мо қорҳои зеринро анҷом додем:

- сохтори тасаввуротҳо таҳлил карда шуд;
- басомади ин ё он тасаввуротҳо равшан гардид;
- шароитҳои ба мувофиқат/нормувофиқатии тасаввуротҳо таъсирунанда

омӯхта шуданд.

Қабл аз ҳама, ба посухдиҳандагон пешкаш гардида буд, ки тасаввуротҳои забонии худро ба калимаи «одоб» биёранд. Дар натиҷаи таҳлили маълумот мо натиҷаҳои зерин ба даст овардем. Аз ҷониби респондентон-тоҷикон 61 тасаввурот (калима ё ибора) оварда шуд, ки аз онҳо дар бисёр маврид вожаҳои зерин воমেҳӯранд: *ботарбия* (42, 12 %) ва *ҳурмат кардани одамон* (42, 12 %). Дар идома ба тартиби камшавӣ вожаҳои зеринро метавон овард: *некӣ* (21,88 %), *ташаккур* (21,11 %), *меҳрубонӣ* (12,90 %), *эҳтиром ба калонсолон* (11,65 %), *салом, назирӣ бо одамони ношинос* (11,1 %), *таассуроти дилкашу форам, оромтабиат* (9,11 %), *хайрухуш, суханронии муаддабона, таоруф (таомул), нисбат ба мушкилии дигарон бетафовут набудан, ёрӣ, ботамизӣ, равобити нек, мулоҳизакорӣ, гамхор будан, бахшиши пурсидан* (7,1%), *лутфан, шумо гуфтан, суханони дашном истифода набурдан, фарҳанги гуфторро риоя кардан, малакаи муошират, бо оҳанги оромона ҳарф задан, хушмуомилагӣ* (5,23 %), *бофаҳмӣ, рафтори мардона, хоксорӣ, ақл, нозукфаҳмӣ, муоширати дилкашу форам, ҳалолкорӣ* (3,65 %). Тасаввуротҳои номбаршударо мо ба аломати гурӯҳии мафҳуми одоб/ politeness» нисбат медиҳем, чунки онҳо аз ҷониби якчанд респондент номбар шудаанд. Инчунин респондентони алоҳида чунин тасаввуротҳои калима ё ибораҳои шахсино ном мебаранд: *саводнокӣ, ҳақиқатҷӯӣ, меҳнатдӯстӣ, мақом, раҳмдилӣ, дилозор набудан, якдигарфаҳмӣ ва эҳтироми дутарафаи калонсолону хурдсолон, нуфуз ва обрӯӣ, нозукфаҳмӣ, зиёӣ будан, инсонӣ нек будан, сипосгузорӣ, муомилаи хуш, зебандагӣ, таҳаммулназирӣ, қобилияти созиш кардан, бидуни амр ё нописандӣ ҳарф задан, набуридани сухани дигарон/имкон додан барои ибрази фикр, бомаданиятона сухан гуфтан, аз таширф огоҳ кардан, таърифи ҷойиз, хоҳиши маъқул шудан, бо одамон равобити нек доштан, ҷамъияти олий, оила/волидайн/бибию бобо), доираи муошират, дӯстон, одатҳо, анъанаҳо, бовар, хислат/сухани беҳтарин, дилкашу форам барои ҷони инсон, баъзан барои фоидаи худ* (1,72 %).

Дар хусуси англисдонҳо бояд гуфт, ки дар тафовут аз посухдиҳандагони тоҷик ҷавобҳои онҳо начандон гуногунранг буданд, аксари онҳо зимни овардани тасаввуроти худ оид ба калимаи «Одоб» ба таври ҳайратовар ҳамфиكر буданд. Калимаҳои бештар истифодашаванда *please* - лутфан ва *thank you* - ташаккур (66,6%), баъдан бо тартиби камшавӣ *good manners, etiquette* (хушодоб, ботаорӯф (58,3%), *showing consideration for people* - нишон додани тавачҷух ба одамон (52,7%), *be friendly, kind and positive* - хайрхоҳ будан ва назари мусбат доштан (36,1%), *make people feel at ease* – ба инсон имконият додани худро сабук ва озод эҳсос кардан (22,2%), *be helpful* – барои ёрӣ додан омода будан, фоида овардан (16,6%), *asmile* - табассум (8,3%) буданд. Тасаввуроти номбаршударо мо ба ҷузъҳои гурӯҳии концепти «одоб/ politeness» дар гуфтори англисӣ нисбат дода метавонем. Ғайр аз ин, тасаввуроти фардии зерин оварда шуданд: *excuse me* (бубахшед), *ask about health, family, etc.* (аз саломатӣ, оила ва ғайра пурсон шудан), *shake hands* (бо даст салом кардан, даст фишурдан), *my pleasure* (бо камоли майл), *you are welcome* (лутфан), *respect other people treating them the same way you would expect to be treated* (хурмат кардани дигар одамон, бо онҳо тавре муошират кардан, чӣ хеле ки мехоҳед, бо шумо муошират намоянд) - 5,5%, *age and gender* (синну сол ва чинс), *opening doors before people, giving up your seat for the elders* (дарро ба рӯйи одамон кушодан, ба калонсолон ҷой додан), *better education, school* (рушди бехтар, мактаб), *more money* (маблағи зиёдтар), *more noble* (бештар ҷавонмард, соҳиби мақоми баландтари иҷтимоӣ), *higher class* (мансуб ба қишри баландтари иҷтимоӣ), *status* (мақом), *Victorian Britain* (Британияи Викториаанӣ) (2,7%).

Маълумоти бадастоварда ба мо имконият медиҳанд, ки унсурҳои гуногуни ҳамонанд барои қаторҳои таассуроти мафҳуми «одоб/ politeness» чудо карда шаванд. Тавре ки мебинем, аломатҳои асосии мафҳуми омӯхташаванда дар фарҳанги забонии тоҷикӣ *тарбияи хуб, эҳтиром* ва *некӣ* мебошанд. Дар идома донандагони ҳар ду фарҳанги забонӣ ба сохтори концепт чунин унсурҳои онро дохил мекунанд (дар таносубҳои гуногуни

фоизӣ): таорӯф, ташиаккур, назирӯӣ, хушмуомилағӣ, муомилаи нек, эҳтиром ба калонсолон, мулоҳизакорӣ, ҳалолкорӣ, меҳрубонӣ, бамаданиятӣ, худдорӣ (оромӣ), хислатҳои хуб, дағалӣ накардан, дод назадан (бо оҳанги оромона суҳбат кардан), малакаи муошират кардан, муоширати дилкашу форам, фаҳмиш, равобити хуб, ёрӣ, ҷавонмардӣ, бофарҳангона гап задан, калимаҳои муаддаб, шуур, хайрухуш, фазои мусбат (дилкашу форам), дилозор набудан (алам накунондан), маърифатнокӣ (саводнокӣ), қадр кардани атрофиён, нуфуз ва обрӯӣ, ҷавонмард будан, бону (хонум), хоксорӣ, ҳақиқатҷӯӣ, ботартиб будан (озодағӣ), суханҳои хуб. Тасаввуротҳои мазкурро мо ба гурӯҳи аломатҳои иловагии концепти «одоб/ politeness» ҷудо мекунем. Дар айни замон, дар раванди таҳлил чунин унсурҳои номувофиқ ошкор карда шуд: самимият, иззату эҳтиром, маъқул будан, ҷиҳатҳои ахлоқӣ, равобити хайрхоҳона, равобити бодикҷат ба одамон, саҳеҳӣ, табассум, рафтори арзанда, малакаи муошират кардан бо одамони касбу мақом / синну солашон гуногун, хушодобӣ, барои дӯст доштани ҳамдигар ёрӣ медиҳад, барои баланд бардоштани сатҳи касбӣ / зиндагонӣ ёрӣ медиҳад, дақиқкорӣ, амалҳои хуб, сатҳи инкишоф, таманниёт, содағӣ, омодаи хизмат, мусолиҳакорӣ, сари таъзим фуруд овардан, табъи болида, чашмони нек ва равшан, эҳсосоти мусбат, бо дигарон ҳамчун бо худ равобит кардан (аз тарафи посухдиҳандагонӣ тоҷик номбар нашудаанд); таассуроти дилкашу форам, мебахшед, лутфан, мууроҷиат, шумо, меҳнатдӯстӣ, мақом, фаҳмиши ҳамдигар ва эҳтироми тарафайни калонсолону хурдсолон, нозукрафторӣ, англисҳо, зиёӣ будан, инсонӣ хуб, сипосгузорӣ, зебандағӣ, созишкунӣ, бе фармон ё нописандӣ гап задан, набуридани сухани дигарон, имкон додан барои ибрози фикр, огоҳ кардан дар бораи ташириф, таърифи баҷо, хоҳиши маъқул шудан, синну сол, бо одамон равобити нек доштан, ҷамъияти олий, фаронсавиҳо, оила (волидайн, бибиҳо, бобоҳо), доираи муошират, дӯстон, одатҳо / анъанаҳо, боварӣ, калимаи беҳтарин, баъзан барои фоидаи худ (ки онҳоро низ посухдиҳандагон номбар накарданд). Тасаввуротҳои мазкурро мо низ ба аломатҳои иловагии мафҳуми таҳқиқшаванда нисбат дода метавонем

ва бояд ба назар гирем, ки баъзе аз онҳо фардӣ мебошанд (инро мо болотар шарҳ додем) ва аз ин рӯ наметавонанд ҳамчун арзишҳои ташкилдихандаи мафҳуми забониву фарҳангӣ қабул карда шаванд.

Посухдихандагони англис рафтори баодобонаро, тавре мисолҳои сершумори ифодаву ҳолатҳои муаддабона тасдиқ месозанд (*please, thank you, excuse me, my pleasure, shake hands, ask about health, family*) пеш аз ҳама, бо рафтору ҳаракатнокӣ, таоруфии рафтор тавҷам медонанд, ки дар навбати худ, англисҳо бевосита бо ташаккули бонуфуз, мақоми иҷтимоӣ ва неъматҳои моддӣ вобаста мекунанд. Тибқи нуқтаи назари сокинони ин кишвар, намояндагони табақаҳои олиӣ чомеаи англисӣ аз меъёрҳои одоб, рафтору ҳаракатҳои хуб (*good manners*) маҳз барои нишон додани мансубияти иҷтимоии худ истифода мебаранд. Маҳз ҳамин ҷузъро мо ҳамчун аломати асосии мафҳуми «одоб/ politeness» дар фарҳанги гуфтори англисӣ ҷудо мекунем. Ба сифати аломати иловагӣ чунин ҷузъҳои таассуротӣ, мисли *make people feel at ease* (имконият додан ба инсон барои ҳудро сабук ва озодона эҳсос кардан), *be friendly* (хайрхоҳ будан), интиҳоб гардида ва онҳо ишорат бар он доранд, ки одоби англисҳо ба дилкашу форами кардани муошират барои ҳамсуҳбат равона карда шудааст.

Номувофиқатии унсурҳоро дар қаторҳои ассотсиативӣ таҳлил карда, мехоҳем ба он тавачҷуҳи махсус диҳем, ки посухдихандагони тоҷикзабон, ҳамчун англисдонҳо, миқдори зиёди тасаввуроти ифодагари таоруф, анъанавӣ будани одоб/ рафтори муаддабона оварда шудааст, аз ҷумла: *таассуроти дилкашу форами, мебахшед, лутфан, муроҷиат, шумо, сипосгузорӣ, огоҳ кардан дар бораи таширф, таърифи ҷойиз, одатҳо, анъанаҳо*. Намояндагони фарҳанги забонии тоҷикӣ низ одобро бо доираи муошират, оила вобаста мекунанд. Аён аст, ки барои онҳо рафтору ҳаракат ва дастгирии афзалияти инсон дар раванди муошират дорони маъноӣ муайян мебошад (*таассуроти дилкашу форами, мақом, фаҳмиши ҳамдигар ва эҳтироми дутарафаи калонсолону хурдсолон, нозукрафторӣ, зиёӣ будан, бе фармон ё нописандӣ сухан рондан, набуридани сухани дигарон, имкон додан*

барои ибрази фикр, хоҳиши маъқул шудан, ҷамъияти олий). Мавриди тавачҷух аст, ки посухдиҳандагони англисзабон низ одобро бо мансубияти синфӣ мушобех (тасаввурот) месозанд. Муҳаққиқони забоншиносии фарҳангӣ дар таҳқиқоти сершумори худ муайян кардаанд, ки дар шуури забонии русӣ табассум бо равобити самимона нисбат ба ҳамсуҳбат, хурсандӣ ҳангоми вохӯрӣ мушобех аст, ҳол он ки дар хориҷа, аз ҷумла дар Англия, табассум меъёри одоб мебошад. Таорифӣ, яъне маъмулӣ будани табассуми англисиро ҷавобҳои додаи англисдонҳои пурсидашуда низ тасдиқ месозанд. Аён аст, ки хусусиятҳои номбаршуда барои намояндагони фарҳангҳои гуфтории баррасишаванда дорои арзиши муайян аст, ки ин ба мо барои нисбат додани онҳо ба ҷузъҳои арзишноки мазмуни концепти «одоб/ politeness» имкон медиҳад.

Дар аксари тасаввуротҳои намояндагони фарҳанги гуфтории тоҷикӣ коннотатсияи мусбати мафҳуми «одоб/ politeness» ба назар мерасад, ки мавҷуд будани чунин ҷузъҳои баҳодихии абъективӣ ва адвербиалиро ҳамчун *хуб, равшан, нек, ахлоқӣ, дилкашу форам, бодикҷат, фарҳангӣ, дуруст, муаддаб, мусбат, арзанда* (тоҷ.); *хуш, нек, фоиданок* (англ.) тасдиқ месозад. Мусбат будани қабули концепти одоб дар шуур бо он ҳам тасдиқ мешавад, ки феълҳо ва исмҳои коннотатсияшон манфӣ дар шакли манфӣ истифода бурда шудаанд: *ҷанҷол накардан, дод назадан, дилозор набудан, суханро набуридан, бе фармон ё нописандӣ сухан рондан, дағали накардан*. Ҳамин далел ҳам мавриди зикр аст, ки баъзе англисдонҳо дар суҳбат ин гуна ифодаҳоро мисли *formality of politeness* (рафтори муаддабонаи шаклӣ) истифода бурданд, ки онро, ба назари мо, на дорои коннотатсияи мусбат ва на манфӣ гуфтан мумкин нест. Аммо дар баробари ин фикре пайдо мешавад, ки одоб нисбат ба ҳамшарикони муошират барои англисдонҳо фақат зухуроти равобити хайрхоҳонаи самимӣ нест, балки танҳо зарурати шаклии дар муошират ва ё ҷомеа худро дилкашу форам нишон додан аст.

Дар супориши дигар ба посухдиҳандагон пурра кардани ибора пешкаш гардид, масалан: *хушмуомила ба мисли ..., меҳрубон чун ..., хушахлоқ ба*

монанди ... ва ғ. Таҳлили ибораҳои овардашуда нишон дод, ки қабули муродифҳои калимаи «муаддаб» дар шуури посухдиҳандагони тоҷик ва англисзабон якхела нест. Аз ҷумла, аён аст, ки *хушмуомилагии инсон* аз тарафи намояндагони ҷинси мардона, ки дар бисёр маврид аломати таваҷҷуҳи худро ба занон нишон медиҳанд, бо вожаҳои зерин тавсиф дода мешавад: *дӯст, бародар, падар, рафиқ, бобо, амак (тазо), ҳамкор, сардор, ҷавонмард, марди ҳақиқӣ, хушдор, дӯстдор* (тоҷ.); *пейшизмат, дарбони меҳмонхонаи боҳашамат, хидматгузор, ҷентлмен, дӯст* (англ.).

Ба ақидаи мо, ба тасаввуротҳои, ки ба воситаи калимаи «**ботарбия**» ифода мешаванд, бояд таваҷҷуҳи махсус дод. Посухдиҳандагони тоҷикзабон дар 20% ҳолат инсони ботарбияро бо ҳудашон мушобеҳ медонанд (ҳамчун *ман ботарбия*), аз ҷумла, чунин тасаввуротҳо аз тарафи намояндагони раванди таълимӣ (*муаллим, мураббӣ, хонанда, донишҷӯӣ*) ва динӣ (*мулло, имом, пайгамбар Муҳаммад(с)*) кам нестанд. Англисзабонҳо бошанд, агар, аз як тараф, тасаввуротҳои қутбан муқобили худро ба калимаи «ботарбия» ҳамчун *аъзои оилаи шоҳона* ва *байтал* оварда расонда бошанд, аз тарафи дигар, агар ба инобат гирем, ки англисҳои зиёд ба аспҳо хеле эҳсоскорона равобит мекунанд ва онҳоро на танҳо ҳайвон, балки мақбули хонадон, дӯстони бовафо ва боидроки худ мешуморанд, чунин ҳаммонандии ҷузъи овардашудаи тасаввуротҳоро, ки ҷавонмардӣ аст, фаҳмидан мумкин аст.

«**Саҳеҳият**» дар мафкураи тоҷикон аз тарафи намояндагони касбҳои гуногун ба мушобеҳи маънои мафҳумҳо дучор мегардад: *муаллим, сардор, профессор, журналист, президенти ширкат, котиб, духтур, ҳамкор, маъмури меҳмонхона, равонишнос, ҳуқуқшинос, муҳосиб, вакил, соҳибкор, ронанда* (тоҷ.). Посухдиҳандагони тоҷик бо аъзои оила низ фаҳмишҳои зиёд доранд: *бародар, бибӣ, падар, модар*, ҳол он ки англисзабонҳо чунин фаҳмишҳоро надоранд. Англисҳо хислати «саҳеҳиро» на танҳо бо *одамони ба таври бояду шояд рафторкунанда*, балки инчунин бо исмҳои бечон: *орфография, ҷавоби дуруст дар викторина* ва ғайра вобаста мекунанд.

Чунин далел низ мароқовар аст, ки дар мачмуъ дар фаҳмиши пурсидашудагони тоҷикзабон қатори фаҳмиши мафҳуми *одоб* аксаран аъзои оиларо дарбар мегирад: модар, падар, бибӣ, бобо, бародар, хоҳар, хола, келин (ҳамагӣ 104 ҳолат). Барои муқоиса, дар байни посухдиҳандагони англисидон дар ифодаи ин фаҳмиш танҳо *модар, падар, бибӣ, бобо, бародар* номбар шуданд (ҳамагӣ 22 ҳолат). Ин танҳо фикри моро дар бораи он, ки фарҳанги тоҷикӣ дастҷамъона мебошад ва дар он то имрӯз ҳам анъанаҳои оилавӣ хеле мустаҳкам ҳастанд, тасдиқ месозад. Фарҳанги англисӣ ба қатори фарҳангҳои фардӣ (монофарҳангҳо) мансуб аст, ки дар он ҳар як узви ҷомеа барои худ, рафтору қисмати худ ҷавобгар аст, ӯ барои аъзои оилаи худ, ки онҳо низ мустақилу озоданд, масъул нест.

Дар идома ба озмудашавандагон ба саволи вобаста ба истифодаи эквивалентҳои забонии одоб ҷавоб додан пешкаш гардид. Маълумоти бадастомада имкон дод муайян созем, ки одоб барои фарҳангҳои забонии омӯхташаванда дорои кадом арзиши забонӣ аст. Дар поён ҷадвалҳо (дар асоси ҷавобҳои иштироккунандагони озмоиш ба саволҳо) оварда шудаанд. Шумораи ҷавобҳо бо фоиз аз миқдори умумии пурсидашавандагон дода шудааст.

Ҷадвали 1

Муҳимтарин ифодаҳои фарҳанги гуфтор чӣхати риояи рукнҳои одоб кадомҳоянд?

(Ҷавобҳои пурсидашудагони тоҷикзабон)

№ ҷой (аз рӯйи дараҷаи муҳиммият)	1	2	3	4	5
Вариантҳои ҷавобҳо	Миқдори ҷавобҳо, бо %				
-- «пазирой»	18,1%	21,8%	18,3%	18,1%	9,9%
Вожаҳои «муроҷиат»	2,1%	20,9%	21,9%	33,1%	4,9%
Вожаҳои «хайрухуш»	13,1%	21,8%	28,9%	15,6%	3,5%

(Ҷавобҳои пурсидашудагони англисидон)

№ ҷой (аз рӯйи дараҷаи муҳиммият)	1	2	3	4	5
Вариантҳои ҷавобҳо					
Вожаҳои «пазирой»	20,1%	24,9%	17%	-	-1,2
Вожаҳои «мурочиат»	21,8%	20%	14,1%	9%	5,7%
Вожаҳои «хайрухуш»	17,1%	10,9%	21,9%	17%	1,5

Аз маълумоти бадастомада аён шуд, ки аксари намоёндагони фарҳанги гуфтории тоҷикӣ шохиси одобрӯ ба назар мегиранд, чунки дар одамони ботарбия ҳамин тавр қабул шудааст» ва ин, ба фикри мо, боз ҳам анъанавӣ будани дидгоҳи фарҳанги гуфтории тоҷикиро таъкид месозад. Аксарияти посухдиҳандагон инчунин ба сатри вожаҳои ифодакунандаи «мурочиат» тавачҷуҳ кардаанд, ки ин аз муҳиммияти раванди иртиботӣ дар фарҳанги забонии онҳо шаҳодат медиҳад.

Тавре мебинем, одобрӯ тибқи тасаввуроти англисзабонҳо барои нишон додани бартариятҳои иҷтимоии худ вучуд дорад, барои истифода бурдани он дар ҳолатҳои муоширати шаклӣ, аз ҷумла барои он ки раванди муошират дилкашу форум карда шавад. Нуқтаи назари баёншуда дар бораи он ки одобрӯ «барои инсонро ба дом андохтан лозим аст», вучуд дорад, ба назари мо бештар масъалаи соҳаи равандиносии аст ва хусусияти алоҳидаи шахсӣ дорад.

Дар идома ба посухдиҳандагони англисзабон пешкаш гардида буд, ки ба саволи «Бо кӣ бояд бештар муаддаб буд?» ҷавоб диҳанд. Якчанд варианти ҷавобҳо пешкаш гардид, ки ба онҳо пурсидашавандагон аз рӯйи дараҷаи зиёдшавии муҳиммияташон бояд рақамҳои аз 1 то 9 мемонданд. Дар ҷадвалҳои 3 ва 4 мо маълумоти умумиро дар бораи ҷавобҳо ба саволи гузоштамон овардем. Шумораи ҷавобҳо доир ба ҳар як банд бо дарсадии миқдори умумии пурсидашудагон оварда шудааст.

Зимни гузоштани вазифаи муайян оид ба сохтани самти рафтории мафҳуми таҳқиқшаванда дар фарҳангҳои гуфтории баррасишаванда мо ба

хулосаи зерин омадем: намояндагони ҳар ду фарҳанги забонӣ розӣ ҳастанд, ки одоб дар муошират бо ҳама лозим аст, вале посухдиҳандагони тоҷикзабон афзалияти зиёдро ба хешу табор ва калонсолон медиҳанд, ҳол он ки респондентони дигар чунин мепиндоранд, ки муаддаб будан, пеш аз ҳама, бо калонсолон, баъдан бо хешу табор лозим аст. Посухдиҳандагони англисидон ба дараҷаи баланд одобро бо роҳбарият вобаста мекунанд, барои тоҷикон бошад, дар ҷойи II-юм низ калонсолону хешу табор меистанд. Ҳамин далел ҳам мавриди зикр аст, ки рафтори баодобонаи намояндагони фарҳанги гуфтории тоҷикӣ инчунин ба хурдсолон низ равона карда шудааст (ҷойи I, 3,4%), пурсидашудагони боқимонда ба ин категория начандон таваҷҷуҳи калондоранд ва танҳо дар ҷойҳои V, VII, VIII ва IX қарор доранд. Категорияи «дӯстон» аз намояндагони фарҳанги забонии тоҷикӣ миқдори зиёди овозҳо гирифт (ҷойҳои III ва IV, 21%). Дар хусуси мафҳумҳои «шинос», «ношинос» ва «ҳамкор» мо тахминан дарсади мусовӣ ба даст овардем, яъне респондентҳои тоҷик ба концепти одоб/ рафтори муаддабона зимни муошират бо ин категорияи одамон таваҷҷуҳи миёна медиҳанд.

Аксарияти англисидонҳо ба одоб зимни муошират бо ношиносон аҳаммияти махсус медиҳанд, аз ҷумла онҳо бар он ақида мебошанд, ки муошират бо дӯстон зоҳир кардани одобро камтар талаб мекунад, зеро дӯстон метавонанд шӯҳӣ кунанд, бифаҳманд ва қабул кунанд он чизеро, ки дигарон метавонанд аз он малол шаванд (*it's easy to be less polite as you joke with friends and spend more time being around them so they get to know how you are and how you say things and even what makes you laugh*). Англисидонҳо чунин мешуморанд, ки ҳангоми бо дӯстон вақт гузарондан ва бо онҳо шӯҳӣ кардан камтар муаддаб будан осон аст, чунки онҳо туро хуб медонанд ва мефаҳманд, ки ту чиро дар назар дорӣ ва ҳамчунин туро механдонанд; *you can be less polite to friends as friends can usually say things that others would take offence at*. Инак, бо дӯстон камтар муаддаб будан мумкин аст, зеро дӯстон метавонанд суханонеро гӯянд, ки дигарон аз онҳо малол мешаванд. Ба одоб дар ҷойи кор нисбат ба муошират бо ношиносон аҳаммияти камтар дода

мешавад. Чунин нуқтаи назар низ гуфта шуд, ки дар муошират бо оила, сардорону дӯстон таваҷҷуҳ ба фаҳмидани ҳамдигар ва махсусан ба одоби шаклӣ кам мешавад (*family, bosses and friends as you get to know them drop the formality of politeness*).

Супориши охирин аз матолиби зерин иборат буд: ба озмудаашавандагон пешкаш гардид, ки нуқтаи назари худро оид ба тафовути одоб дар фаҳмиши тоҷикзабонон ва англисидонҳо баён созанд. Пешакӣ бояд гуфт, ки ин супориш аз тарафи посухдиҳандагон душвориҳои зиёд ба миён овард ва дар баъзе саволномаҳо ҷавобҳо навишта нашуданд. Англисидонҳо умуман ба ин савол ҷавоб дода натавонистанд, чунки бино ба фаҳмондани онҳо бо тоҷикон кам дар муошират ҳастанд. Вале аз байни ҷавобҳои ба даст овардашудаи посухдиҳандагон тоҷикӣ бисёр нуқтаҳои ҳаммонанд вучуддоранд ва фикр мекунем, ин ба мо барои баровардани хулосаҳои муайян имкон медиҳад. Дар навбати аввал, намояндагони фарҳанги забони тоҷикӣ «одоб»-и англисҳоро бо *дақиқкорӣ, эҳсоси меъёр, таориф, салобатнокӣ, тарбияи хуб, хушрафторӣ* мушобеҳ медонанд. Онҳо инчунин сифатҳои *консервативӣ, фарҳангӣ, эҳсосоти замони доштан, ҳамдигарро ташвиш надодан, ҳамеша табассум кардан, кӯтоҳбаёнӣ, малакаи худро дар ҷамъият нигоҳ доштан, нигоҳдориӣ анъанаҳо, худро ба даст гирифтани* ва ғайраро номбар карданд. Барои пурсидашудагони тоҷик хислатҳои *дунявӣ будан, меҳрубонӣ, муомилаи хуш, хайрухуш накардан рафтан, эҳсоснокӣ, тарси малул кардани инсон, эҳтиром нисбат ба занҳо, интизомнокӣ, бо ҳама пайдо кардани забони умумӣ* меъёри одоби англисҳо маҳсуб мешаванд. Хислатҳои мазкур, ба ақидаи мо, «дунявӣ будани» одоби англисӣ, малакаи англисҳо дар ҳурмат, сарборӣ ва дилбазан нашудани онҳоро тасдиқ месозанд.

Манзараи одоби тоҷикон тамоман дигар аст. Посухдиҳандагони тоҷик ба худ хислатҳои зеринро мансуб медонанд: *эҳтиром ба калонсолон (28%), меҳмондӯстӣ (10%), омодагӣ барои ёри расондан (10%), муоширатдӯстӣ (4%),* инчунин *эҳтиром ба ҳамкорон, самимият, ҳамеша ба сари миз даъват кардан, эҳсосӣ будан, некӣ, таваҷҷуҳ ба модар, нияти холис, дилвасеъ будан.*

Намояндагони фарҳанги гуфтори тоҷикӣ ба англисҳо хислатҳои зеринро нисбат медиҳанд: *тарбияи хуб* (8,6%), *одоб нисбат ба дӯстон* (5,1%), *хушмуомилагӣ* (3,4%), *некӣ* (3,4%), *саломатӣ таманно кардан* (3,4%), *хушбаён* (3,4%), инчунин: *нутқи фасеҳ, муоширатдӯстӣ, хайрхоҳӣ, дар лаҳзаи даркорӣ хомӯш нишастан, бо табассум гап задан, аз ҳад зиёд муаддаб*.

Дар хусуси одоби тоҷикон то ин ҷо иштироккунандагони озмоиш амалан ҳамовоз буданд ва ишорат карданд, ки он, пеш аз ҳама, дар *меҳмондӯстӣ* (29,3%) ва *иззати калонсолон* (14%) ифода меёбад. Инчунин 8,6% пурсидашудагони тоҷик чунин мепиндоранд, ки одоби онҳо дар *ҳама чиз зоҳир мегардад*, боз 5,2% намояндагони фарҳанги гуфтори худро *аз ҳама муаддаб* меҳисобанд; инчунин хислатҳои *эҳтиром ба калонсолон, донишмандӣ, меъёр, тарбияи хуб, иззат ба меҳмон, некӣ, меҳрубонӣ, ҳалолкорӣ, хоксорӣ, равоҷи хайрхоҳона, муоширати баланд, эҳтиром ба роҳбарият ва қишрҳои бештар таъминшуда* ном бурда мешаванд. Баъзе респондентҳо дар баробари хислатҳои дар боло зикршуда боз ду хислати дигар: *ёри ба хешу табор* ва *тифоқ буданро* номбар карданд.

Маълумоти бадастомада имкон медиҳад, ки ба таври умумӣ ҷузъҳои зерини қаторҳои таассуроти мафҳуми «одоб/ politeness» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ҷудо карда шаванд: *меҳмондӯстӣ, эҳтиром ба калонсолон* - дар забони тоҷикӣ, *таорифнокӣ, дунявӣ будан, дақиқкорӣ* – дар забони англисӣ.

2.5. Таҳлили муқоисавии унсурҳои писандидаи концепти «одоб/ politeness» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Одоби нутқ маҷмуи стратегияҳои одоб аст, ки бо ёрии онҳо инсон равоҷи мусбат ва хусни тавачҷуҳи худро ба ҳамсуҳбат ва дар айни замон ҷойи худро дар ҳолатҳои муайяни дискурси нишон медиҳад. Рафтори нутқии ҳар як миллат ба таври хос нотақрор мебошад, ки ин бо вижагиҳои фарҳанги миллии ва анъанаҳои халқ алоқаманд аст. Маҳз онҳо мавҷуд будани баъзе

формулаҳои одобрӣ дар ин ё он забон муайян мекунад. Инчунин, дар ҳар як миллат воқеияти этнофарҳангии худ, ки дар миллатҳои дигар нестанд, вучуд дорад. Чунин ҳолат бо он вобастагӣ дорад, ки фарҳанг ба қонеъ гардондани эҳтиёҷоти маънавии инсон равона карда шудааст: ин ҳамон динҳо, расму оин, маросимҳо, асотирҳо, урфу одатҳои мебошанд, ки тӯли асрҳо устувор гардида аз насл ба насл бо ёрии забон интиқол дода мешуданд. Забон, дар навбати худ, на танҳо воситаи интиқол додани иттилоотии фарҳангӣ мебошад, балки нақши худро ба тафаккури соҳибони он гузошта, дар онҳо тасвир ё манзараи ҷаҳонро ташаккул медиҳад.

Мо дар рисолаи диссертатсионӣ намудем, ки дар асоси мисолҳои формулаҳои «пазирӣ», «хайрухуш» ва «мурочиат»-ро таҳлил намуда, онҳоро мувофиқи шохиси басомадии истифодабарӣ интихоб намоем, чунки таърихи фарҳангҳои халқҳои тоҷик ва англис маҳз дар забонҳои онҳо инъикос гардидааст.

2.5.1. Формулаҳои «пазирӣ» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Дар забони тоҷикӣ формулаҳои гуногуни «пазирӣ» вучуд доранд, ки истифодабарии онҳо аз шартҳои зерин вобаста аст: 1) синну соли муҳотаб ва гӯянда; 2) фосолаи байни ҳамшарикон: бегона, шинос, дӯст, хешу табор; 3) ҳамшарикони иерархияи иҷтимоӣ; 4) ҳолати муошират (маишӣ ё расмӣ); 5) ҷинси муҳотаб ва гӯянда.

Инчунин, формулаҳои пазирӣ метавонанд дорои баъзе хусусиятҳои шевагӣ бошанд, ки шояд, бо тақсимшавии таърихӣ ва ҷуғрофии тоҷикон марбут аст. Масалан, шакли бештар паҳншудаи пазирӣ «Салом», ки дар шароити мусовии муошират истифода бурда мешавад, дорои вариантҳои зерини гуфтугӯӣ мебошад: «Салом», дар баъзе ноҳияҳои Тоҷикистон (хусусан дар вилояти Суғд) шакли пурратари «Ассалом!» ва ҳатто «Ассалому алайкум!» талаффуз карда мешавад. Чунончи:

Дар даруни ҳавлӣ як хонаи калон ҳаст, ки вай ҳалвогархона аст, ба ҳамон хона даромада, ҳар касе, ки дар он ҷо бошад, салом дода, маро ном

гирифта ҳамин як тангаро деҳ ва «маро фиристоданд, ки як қабза ҳалво барам» — гӯй [221, с. 9];

Дар ҷавоби аҳволнурсии падарам ӯ эзоҳ дод: — Вақте ки рег ҳуҷум карда омад ва хонаи нишастамон дар зери хавф монд, ман зан ва бачагонро бо асбобу анҷомашон ба ин хона кӯчондам [221, с. 9].

Барои тоҷикон равобити эҳтиромона ва муаддабона нисбат ба калонсолон хос аст. Аз синну соли барвақт кӯдаконро барои ба калонсолон «Шумо» гуфтан, бо онҳо баҳс накардан, дар наздашон хуб рафтор кардан, дар нақлиёт ба калонсолон ҷой додан, нисбат ба волидайн ва одамони дар паҳлуяшонбудай синни калонсол омодаи хизмат будан ва ғайра одат мекунонанд. Ин гуна равобит, албатта, инъикоси худро дар забон ёфтааст. Ҳамин тавр, формулаи пазироии «Салом», ки мо нисбат ба хурдсолон ё хешу таборон истифода мекунем, вариантҳои зерин дорад: «Ассалом» (нисбат ба намояндагони гурӯҳҳои гуногуни синнусолӣ), «Ассалому алайкум» (нисбат ба намояндагони синну солашон калон), дар мавридҳои алоҳида бошад, хусусан дар назди издиҳом формулаи «Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва баракотуху» низ қор фармуда мешавад. Ду пазироии охирин дар бисёр маврид бо каме ҳам кардани сар ва таъзим бо мондани дасти рост ба қафаси сина иҷро мешавад. Нишонаи махсуси пазироии муаддабона гирифтани ду ё як даст ба пеши бар аст. Чунин имову ишорат равобити махсусан эҳтиромонаро нисбат ба мухотабони пазирой нишон медиҳад. Таҳлили формулаҳои мазкури одоби нутқ нишон медиҳад, ки унсури забонии одоб дар онҳо ҷонишини «шумо» мебошад, ки дар ҳамаи муомилаву мурочиатҳо ба шахси дуҷум дида мешавад.

Интиҳоби формулаҳои пазирой ба он вобаста аст, ки иштироккунандагони ҳолати иртиботӣ бо ҳам шинос ҳастанд ё не. Агар онҳо ношинос бошанд, он гоҳ интиҳоби пазирой асосан ба синну соли мухотаб вобастагӣ дорад: ба ҳамсол ё калонсол бо пазироии «Ассалом» ё «Ассалому алайкум», ба хурдсолон бошад, ё «Ассалом» ё «Салом» мурочиат кардан ҷойиз аст. Агар иштирокдорони ҳолати иртиботӣ шинос бошанд, он гоҳ

тарзи пазирай аз дараҷаи шиносӣ вобастагӣ дорад: дӯстон дар бисёр маврид ҳамдигарро бо вожаҳои «Салом», «Ассалом» пешвоз мегиранд, ҳамсолон, наздикону хешу табор ва шиносхоро низ ҳамин тавр истиқбол мекунанд.

Муҳаққиқони тоҷик С. Ҳошимов ва Ш. Музаффарова дар китоби худ андешаҳои ҷолиби адиби адабиёти классикӣ – Унсурулмаолии Кайковусро таҳия ва таҳлил намуда, гуфтаҳои ӯро ба таври мухтасар дар шакли возеҳ овардаанд, ки порҷаи зерин манзури моро боз ҳам равшантар нишон медиҳад: *«Салом маънии сулҳро дорад. Агар пурсанд, ки дар чанд маврид салом бояд кард, бигӯӣ дар ҳафт маврид: Аввал, чун бародаронро бинӣ, салом бояд кард. Дувум, чун дар ҷойи ҷамъиятӣ равӣ, салом бояд кард. Севум, чун ба дари хонае равӣ, пеш аз даромадан бояд салом кард. Чаҳорум, ба назди гурӯҳе дароӣ, салом бояд кард. Панҷум, ҳангоми хестан аз назди одамон салом бояд кард, ки онро саломӣ видоъ (хайру хуш) гӯянд. Шашум, ба мақбарае (қабристон) биравӣ, салом бояд кард. Ҳафтум, чун аз дари хонаи худ дароӣ, ба аҳли хонадони худ салом бояд гуфт.*

Одоби салом чунин аст, ки шахсе, ки салом мегӯяд, бояд пок бошад, шахси савора ба пиёда, шахси истода ба нишаста бояд салом гӯяд. Хурдсолон ба қалонсолон, одами танҳо ба одамони ҷамъ бояд салом гӯяд. Ҳангоми салом кардан кушодарӯву хандонҷеҳра бояд буд. На бо ишора, балки бо овоз бояд салом кард.

Дар ҳаммом салом гуфтан нашоҷад, касе, ки маишули қазои ҳоҷат аст, ба касе, ки баланд китоб меҳонад, салом намегӯянд. Агар дар ин мавридҳо салом доданд, алек нагиранд, гуноҳе нест» [227, с. 16].

Ҳамчунин дар баъзе манобеъ мафҳуми саломро ба таври гуногун тавзеҳ медиҳанд. Аз ҷумла дар тафсириҳои динӣ салом 100 савоб дорад. Агар саломдиҳанда ҷавоби саломро нагирад, ин сад савоб ба ӯ мемонад, вале агар шунаванда ҷавоб дод, 90 савоб ба саломдиҳанда мемонад, 10 савоб ба ҷавобдиҳанда.

Боз як формулаи хеле серистеъмол ва муаддабонаи пазирай дар забони тоҷикӣ ин ифодаҳои «Субҳ бахайр!», «Рӯз бахайр!», «Шом бахайр!» ва «Шаб бахайр!» мебошанд, ки дар даврони истиқлолият хеле паҳн гашта, мақбули омма шудаанд. Ин ифодаҳо хусусияти темпоралӣ дошта, вақти муайяни

шабонарӯзро мефаҳмонанд ва метавонанд бо ҷумлаҳои «*Субҳатон /рӯзатон /шоматон /шабатон бахайр бошад!*» иваз карда шаванд.

Бояд тазаккур дод, ки дар забони тоҷикӣ шаклҳо ва формулаҳои адабии пазиroy низ вучуд доранд, ки дар нутқи ҳамаарӯза чандон серистеъмол нестанд. Ба қатори ин гуна формулаҳо ифодаҳои «*Дуруд!*», «*Дуруду паём!*» дохил мешаванд:

Паём аз осмон омад,

Ба сардиҳо кирон омад! (халқӣ)

Вале бояд гуфт, ки дар муошират шакли пазиroy бештар дар вақти гузаронидани чорабиниҳои гуногун, ки бинандагон ва шунавандагони зиёд доранд, мавриди истифодабарӣ қарор дода мешаванд.

Инак, истифодабарии формулаҳои пазиroy аз мавридҳои истифода бурданашон: маишӣ ё расмӣ вобастагӣ дорад. Дар ҳолати пазиroyи расмӣ ин шаклҳо бояд дорои ҷиҳатҳои махсус бошанд: нисбат ба муҳотаб равобити эҳтиромона, мусовӣ будани тафовути синнусолиро дар назар гиранд, хусусияти умумӣ, на фардӣ дошта бошанд. Пазиroyи расмӣ, одатан аз обуранги эҳсосӣ маҳрум буда, унсури сифр маросимии муошират мебошад. То ба наздикӣ чунин шакли пазиroy ба монанди «*Салом, рафиқон!*» як ҳодисаи маъмулӣ буд, ҳоло бошад, дар робита бо воқеияти нави таърихӣ «*Ассалом, хонумон ва ҷанобон!*» мегӯянд. Ин шаклҳои пазиroy одатан на дар муҳити маишӣ, балки агар истифода бурда шаванд ҳам, танҳо дар шакли шӯҳиомез қор фармуда мешаванд.

Дар формулаҳои пазиroyи тоҷикӣ боз ҳамин ҷиҳат қобили тавачҷух мебошад, ки аксари онҳо дар айни замон пурсидани саломатии муҳотаб ҳам мебошанд. Ҳамин тариқ, пазиroyҳои «*Шумо нагз?*» ё «*Чӣ хел Шумо?*», «*Саломатиҳо?*», «*Сиҳату саломат ҳастед?*», «*Аҳвол чӣ тавр?*», «*Кору бор чӣ хел?*», «*Тинҷӣ, амонӣ?*» ва ғайра дар ниҳоди худ чунин калимаҳоро, ҳамчун *нагз, саломат, амон, тинҷ, сиҳат* доранд, ки аз ҷиҳати мансубияти сарфии худ сифат мебошанд. Дар баробари пурсиши саломатии худ муҳотаб дар умумияти забониву фарҳангии тоҷикӣ аз вазъи саломатии хешу таборон,

одамони ба \bar{u} наздик низ пурсон шудан қабул шудааст, дар баробари ин, ба ин гуна пазирой ҳатман «*Ташаккур/раҳмат, назз*» гуфтан ҷавоби муаддаб маҳсуб меёбад.

Саволе ба миён меояд, ки сабаби ин гуна таваччуҳи баланд нисбат ба саломатии ҳамсуҳбати худ дар умумияти забониву фарҳангии тоҷикӣ аз чӣ иборат аст? Ин одоби шарқӣна аст ё кӯшиши ба худ моил кардани ҳамсуҳбат, ё шояд хоҳиши нишон додани шавқмандии худ нисбат ба шахсияти ҳамсуҳбат? Албатта, ҷавоби ҳамаи ин саволҳо начандон осон аст, чунки барои ин дониستاني вазъи равонии шахси муошираткунанда ва саволдиҳанда лозим аст. Яке аз омилҳои чунин пурсупос метавонад дар хотираи таърихӣ халқ ниҳон бошад, ки онро дар тӯли таърих вазъи зиндагонӣ ва шароити маишӣ тақозо карда, новобаста ба ивазшавии шароити ҳаёт, тамаддун ва омилҳои дигар дар забони тоҷикӣ нигоҳ дошта шудааст. Шояд, чунин далел ҳам нақши муайян бозида бошад, ки халқҳои форсабон ва аз ҷумла тоҷикон дар давоми асрҳои зиёд ва ҳатто ҳазорсолаҳо дар оилаҳои калон зиндагонӣ мекарданд, ки онҳо аз хешу таборони бо ҳамдигар на танҳо аз ҷиҳати хешӣ, балки аз ҷиҳати издивоҷ ҳам алоқаманд буданд ва урфу одатҳои дахлдор то ба имрӯз ҳам дар баъзе халқҳои Осиёи Миёна нигоҳ дошта мешаванд. Инчунин, таърихан ҳамин хел омадааст, ки тоҷикон халқи ҷабрдида ва аз ҷониби аҷнабиёни яғмогар ҷафокашида буданд. Онҳо одат кардаанд, ки дар харобаҳои аз шаҳрҳои боҳашамат монда зиндагӣ кунанд ва ин шаҳрҳоро батадриҷ аз нав обод созанд. Аз ин хотир, тоҷикон пайваста ба иттилоот ниёз доштанд, то ин ки робитаи байни онҳо гусаста нагардад. Ҳангоми бо ҳам вохӯрдан сокинони як шаҳр ё деҳа меҳмони аз дур омадаро ҳамеша хеле гарм ва муаддабона қабул мекарданд ва мефаҳмиданд, ки \bar{u} бо азобу машаққати зиёд то ба ин ҷо расидааст. Меҳмон, дар навбати худ, аз вазъи саломатии на танҳо шахси \bar{u} ро пазирӯфта, балки инчунин оид ба саломатии ҳамаи оилаи \bar{u} пурсон мешуд. Дар мачмуъ, меҳмондӯстӣ, расму анъанаҳои пазирӣ аз меҳмон дар фарҳанги гуфтории тоҷикӣ нақши ниҳоят калон дошта, стратегияи баланди рафториро тақозо мекунанд. Таърихи

бисёрасраи шаҳру деҳотнишинӣ меъёру қоидаҳои муайян ба вучуд овард ва ба иззату эҳтироми меҳмонон, махсусан калонсолон талаботи мушаххас пешниҳод кард:

Дар ҷавонӣ дор тиронро азиз;

То азизи дигарон бошӣ ту низ! (Аттор)

Дар боло зикр рафт, ки дар забони тоҷикӣ чунин формулаҳои пазирой ба монанди *субҳ ба хайр, рӯз ба хайр, шом ба хайр, шаб ба хайр* низ вучуд доранд. Истифодабарии онҳо равобити эҳтиромонаро ба мухотаб таъкид месозад. Чунин пазироиро дар ҷойи қор байни ҳамкорон шунидан мумкин аст. Бо ин ифодаҳо сардор ба қоргарони зертобеи худ салом карда метавонад ва қоргарони зертобеъ низ бо ҳамин ифодаҳо ҷавоб дода метавонанд. Дар ин ҳолат пазироии номбурда ҳамчун аломати фосолаи иҷтимоӣ дар байни муошираткунандагон хизмат мекунад. Формулаҳои мазкур аксаран ҳангоми қабули меҳмонон садо медиҳанд ва дар ин ҷо онҳо ба равобити самимонаи иштирокдорони ҳолати нутқӣ ишорат мекунад:

- Ассалому алайкум!
- Субҳ ба хайр!
- Саломатӣ чӣ тавр?
- Ташаккур, саломатиам хуб аст. Аз шумо пурсем?
- Раҳмат, бад нест. Аҳли оила, хешу табор ҳама сиҳат ва саломатанд?
- Шукр, сиҳату саломат. Аҳли оила ва хешу табори шумо чӣ тавр?
- Ташаккур, аз они ман ҳам сиҳату саломатанд.
- Аз дидори шумо шодам.
- Ман низ аз дидоратон шодам. Шуморо дер боз надида будам.
- Хайр, то боздид!
- Хайр, то дидор!

Мисолҳои дар боло овардашуда алоқаи таъриху фарҳанги халқи тоҷикро бо шаклҳои забонӣ тасдиқ месозанд, ки дар натиҷаи таърихи мадиди инкишофи ин умумияти забониву фарҳангӣ ташаккул ёфтаанд. Вале даҳсолаҳои охир бо рушди босуръати алоқаҳои иртиботӣ, ивазшавии

шароити зиндагонӣ, васеъшавии марзҳои иттилоотӣ, коҳиш ёфтани расму русуми зиндагонӣ ба вуқӯъ пайваст, ки ин наметавонад дар шаклҳои забонӣ нақши худро нагузорад. Шаклҳои иқтибосшудаи пазироӣ («Привет!», «Салют!», «Hello!», «Hi!») ва изҳори ташаккур (OK, спс – ва сабабгори асосии ин раванд, ба ақидаи мо, телефони мобилӣ ва интернет аст!), содагардонии шаклҳои анъанавӣ («Салом!» дар оила нисбат ба волидайн, бибӣ, бобо) ба миён омаданд.

Чунин ба назар мерасад, ки дар давраи муосир маънои семантикии таманно кардани саломатӣ аз байн рафтааст ва вожаҳои ифодакунандаи пазироӣ танҳо ҳамчун тарзи чалбқунии тавачҷуҳ ва ороستاني суҳбат хизмат мекунад. Ин вожаҳо нишонаҳои нисбат ба ҳамсуҳбат муаддаб будани инсон мебошанд.

Бояд гуфт, ки тамоюли кӯтоҳшавии вожаҳо ва ифодаҳои пазироӣ дар ҳамаи забонҳо, аз ҷумла дар забонҳои муқоисашаванда, шакли редуксияшудаи пазироӣ аст ва он бо майли забонҳо ба симплификатсия шарҳ дода мешавад. Масалан, дар забони англисӣ шаклҳои *Hello - Hi, Good morning - Morning* ва ғ. мавҷуданд, ки бо асоси фарҳангии худ фарқ мекунанд. Агар дар англисҳо кӯшиши то ҳадди ақалл кӯтоҳ кардани ифода бо сарфакорӣ ва кӯтоҳбаёнӣ англисӣ, кӯшиши эҳтиёт кардани вақт (save time), аз ҷумла то ҳадди имкон вақти ҳамсуҳбати худро сарфа кардан ҷой дошта бошад, пас дар тоҷикон ин ҳолат бо он вобаста аст, ки муошираткунанда аз талаффузи ин ё он вожаи пазироӣ нороҳат мешавад (шарм медорад, нодуруст талаффуз мекунад ва ғ.).

Шаклҳои пазироии «субҳ ба хайр», «рӯз ба хайр», «шом ба хайр», «шаб ба хайр» дар фарҳанги гуфтории тоҷикон чандон маъмул нестанд. Аз ибтидо онҳо хоҳиши некиро ифода мекарданд, вале бо мурури замони ин маъно амалан аз байн рафт ва дар даврони муосир он бештар дар муоширати одамони калонсол нигоҳ дошта мешавад ва ё ба услуби адабӣ ва расмӣ хос аст. Инчунин, дар услуби бадеӣ ва адабии гуфтор ва навиштор шаклҳои хеле муаддабонаи пазироӣ, аз қабилӣ «Марҳабо!», «Саломӣ гарму ҷӯшони маро

расонед!», «Дуруду паёми моро бипазиред!», «Хайра мақдам!», «Аз ташрифи муборакатон ниҳоят мамнун гаштем!», «Нури дида, тоҷи сар!» ва ғайра дида мешаванд, ки аз анъанаҳои хеле ғании фарҳангӣ ва одоби муоширати тоҷикон шаҳодат медиҳанд. Аз ҷумла шеърӣ машҳури зерин:

*Шуд мунаввар аз қудуми дӯстон қошонаам,
Хона фонус асту меҳмон шамъу ман парвонаам.*

Аслан ин шеърро бо як калимаи «Салом!» иваз кардан мумкин аст, вале ҷунин тарзи баёни хеле образнок ва пурташбеҳ, тавре зикр гардид, дар услуби бадеии муоширати тоҷикон васеъ истифода бурда мешавад.

Пазироии англисиро ба се қисм ҷудо кардан мумкин аст: формулаи бевоситаи пазирой (*Hello, Good Morning, Good Afternoon, Good Evening*), мурочиат (*Mr. Wright, Nick, Ladies and Gentlemen*) ва унсури ба ном ‘small talk’, ки барои муоширати нутқии англисӣ хос мебошад [83, с. 18]. Мо танҳо қисми якум, яъне, формулаҳои пазироиро баррасӣ мекунем.

Яке аз формулаҳои хеле паҳншудаи англисӣ ин вожаи *Wellcome* мебошад. Маънои ин вожа «*Хуш омадед!*» «*Хайра мақдам!*» аст ва он рамзи пазироии муаддабона, қабули гарми дӯстона мебошад. Масалан:

- *For I, who hold sage Homer's rule the best, Welcome the coming, speed the going guest.* - Ман, ки қоидаҳои ҳаким Ҳомедро беҳтарин меҳисобам, омадану рафтани меҳмононро бо ин калима пазирой мекунам.

Доираи маъноии вожаи «Welcome!» ҷунин тасниф мешавад:

1. Равобит нисбат ба одамон, рафтори шахси қабулқунанда:

to give smb. a warm welcome – касеро пазироии гарм кардан:

*I've often heard that you'd give me a warm **welcome** if ever we meet again* –

Ман бисёр шунидаам, ки шумо маро гарм пазирой мекунед, агар мо ягон вақт дубора вохӯрем.

rousing welcome – пазироии гарми боҳавас:

We gave them a rousing welcome – Мо онҳоро гарм пазирой кардем.

welcoming smile – лабханди пазиранда:

There was a hearty welcoming smile on his face. - Дар лабони ӯ лабханди гарми пазиранда хувайдо буд.

welcoming speech – сухани шодбошӣ:

We asked the reporter to prepare the welcoming speech. - Мо аз маърузакунанда хоҳиш кардем, ки сухани шодбошӣ гӯяд.

2. Маҳсус ҷудо кардани равобити гарм нисбат ба меҳмонон:

to welcome smb. with open arms – касеро гарму самимона пазирой кардан, бо оғӯши гарм (боз) қабул кардан;

The citizens received the Olympic athletes with open arms. – Сокинони шаҳр варзишгарони олимпиро бо оғӯши боз пазирой карданд.

welcome/invited guest – меҳмони мақбул/дилписанд;

We welcomed guests to our city. – Мо меҳмононро дилгармона қабул кардем.

I welcome you to my office. – Мо аз дидоратон шод ҳастем.

Welcome to Dushanbe! – Хуш омадед ба Душанбе!

Welcome home! – Хуш омадед ба хона!

You are welcome – Лутфан, қобили ташакур нест (ҷавобан ба сипосгузорӣ).

3. Пазирой, қабули хуш:

to extend a welcome to smb. - касеро пазирuftан, қабул кардан;

He returned to a hero's welcome. – Ӯро ҳамчун қаҳрамон қабул карданд.

cordial / hearty / warm welcome – қабули гарми самимона;

to accord a hearty welcome to smb – меҳмондӯстона қабул кардан;

1. Меҳмонони номақбулу нохонда:

A constant guest is never welcome. – меҳмон, ки бисёр омад, ба дил мезанад.

to overstay smb`s welcome – аз эҳтироми шумо сӯиистифода бурданд;

I'll try not to overstay my welcome but at the moment I need your help -

Ман кӯшиш мекунам, ки аз эҳтироми шумо сӯиистифода набарам, аммо ҳоло ба ман ёрии шумо лозим аст.

to receive a cool welcome – қабули сард;

The immigrants *received a cool welcome* to their new country – Кишвари нава муҳоҷиронро сард қабул кард.

to welcome coolly/chilly – қабули сарди номехрубона;

They welcomed us coolly at the party. – Онҳо моро дар шабнишинӣ сард қабул карданд.

Дар забони англисӣ инчунин формулаҳои зерини пазириро низ вучуд доранд: «*How do you do*» ва «*How are you*» (кӯтоҳ «*How're you*»). Формулаи аввал (ба таври таҳтуллафзӣ: «*Шумо чӣ кор карда истодаед?*») на он қадар маъмул аст, зеро дар ҳолати шиносии расмӣ истифода бурда мешавад. Ёдовар мешавем, ки чунин тарзи пазириро, яъне «*Корҳо чӣ хел?*» дар забони тоҷикӣ танҳо дар ҳолатҳои ғайрирасмӣ кор фармуда мешавад. Ифодаи «*How are you*» дар тарҷумаи бевосита «*Шумо чӣ тавр?*» садо медиҳад. Бояд гуфт, ки дар забони тоҷикӣ низ ин тарзи пазириро инъикоси худро ёфта, дар шакли «*Шумо чӣ хел?*» ё «*Шумо нағз ҳастед?*» садо медиҳад, ки танҳо дар нутқи адабии гуфтугӯӣ дида мешавад. Шакли адабии китобиаш «*Аҳволи шумо хуб аст?*», ё ин ки «*Шумо худро хуб ҳис мекунед?*» бояд бошад. Формулаи пазириро «*How are you?*» гунаи кӯтоҳ низ дорад ва он дар шакли «*Hi-ya*» танҳо ҳамчун формулаи пазириро истифода бурда мешавад ва ҷавоби вазъи саломатӣ ё корхоро дар назар надорад:

How are you now, Jane? [230, p. 355] – Хуб, Ўен, ҳоло худро чӣ тавр ҳис мекунӣ? [228, с. 706].

How do you do, my dear? [230, p. 111] – Хайр, шумо худро чӣ тавр ҳис мекунед, ҷонакам? [228, с. 209].

Now, my good fellow, how are you?» he asked [230, p. 249]. – Хуб, дӯстам, корҳо чӣ тавр? – пурсид ӯ [228, с. 208].

Ҳамин тариқ, дар баробари монандиҳои муайян дар байни формулаҳои пазириро забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, ба назари мо яқинан тафовути онҳо низ ошкор гардид:

1. Миқдори формулаҳои тоҷикии пазироӣ нисбат ба забони англисӣ зиёдтар аст.

2. Дар фарҳанги гуфтори тоҷикӣ меъёрҳои истифодабарии ин ё он формулаҳои пазироӣ афзалият доранд, ки ба тафовутҳои иҷтимоӣ, синнусолӣ ва ҷинсӣ асос ёфтаанд. Барои фарҳанги гуфтори англисӣ, ки хусусияти асосии он равобити демократӣ доштан мебошад, ин меъёрҳо хос нестанд.

3. Дар забони тоҷикӣ услуби махсуси бадеӣ нақши калон мебозад, ки он нишондиҳандаи пазирии муаддабона буда, дар байни халқ хеле васеъ паҳн шудааст. Дар забони муосири англисӣ ин гуна нишондиҳандаи шаклии таорифот ва муаддабии мурочиат ва муошират ба назар намерасад.

2.5.2. Формулаҳои «хайрухуш» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Раванди нутқии хайрухуш, дар баробари пазироӣ дар ҳар як фарҳанги муошират вазифаи муҳимро иҷро мекунад. Агар пазироӣ барои муқаррар намудани алоқа истифода шавад, хайрухуш метавонад, аз як тараф, ҳамчун аломати тамдид додани алоқа, аз тарафи дигар, барои қатъ кардани он хизмат намояд. Аз ин сабаб, бешубҳа, донишмандони хусусиятҳои иртиботии формулаҳои хайрухуш дар фарҳангҳои гуфтори гуногун ва дуруст истифода бурдани онҳо зарур аст. Мо мақсади муфассал баррасӣ кардани маросими хайрухушро дар фарҳангҳои гуфтори муқоисашаванда дар пеши худ намегузорем, зеро ин маводи ҳаҷман калонро талаб мекунад, мо кӯшиш мекунем, ки танҳо формулаҳои таорифиро, ки ифтиҳоӣ маросими мазкур ҳастанд, муқоиса кунем.

Дар гуфтори (муошират) тоҷикӣ формулаҳои хайрухуш сершуморанд. Аз байни онҳо дар ҳолатҳои гуногуни зиндагонии ҳамаҷуз формулаи *саломат бош(ед)* бештар паҳншуда мебошад. Солҳои охир тамоюли истифода бурдани муодили русии «до свидания», яъне, ифодаи «*то боздид*» ба нутқи гуфтугӯӣ торафт бештар ворид шуда истодааст. Формулаҳои мазкур дар ҳолатҳои муайян ба ҳамдигар мувофиқат мекунанд, вале таҳлили ҷузъии онҳо тафовути семантикаи маълумотро дар формулаҳои номбурда

нишон медиҳад. *Саломат бош(ед)* аз ду калима: *саломат*, яъне «сихатӣ» ва *бош(ед)*, яъне «зиндагӣ кунед» иборат аст, ки ба таври умумӣ ин ифода ба маънои «саломатии касеро хоستان/орзу кардан» далолат мекунад. Бандакҷонишини шакли чамъи–ед ҳамчун нишондиҳандаи муомила ва мурочиати муаддабона ба ҳамсухбат хизмат мекунад. Дар ин хошия формулаи «*то боздид*» дар ниҳоди худ феъли «бо ҳамдигар вохӯрдан»-ро дорад, яъне семантикаи он дорой маънои «то такроран вохӯрдан, то вохӯрии оянда» мебошад. Маънои мазкур хусусан дар чунин формулаҳои нутқӣ, ба мисли «*то вохӯрии оянда*», «*то дидан*» ба назар мерасад. Формулаи мазкур дар забони тоҷикӣ метавонад ҳамчун формулаи бештар мусовӣ дар ҳолатҳои гуногуни иртиботӣ: расмӣ, ғайрирасмӣ, байни ҳамкорон, сардор – коргарони зертобеъ, аъзои оилаи, дӯстон ва ғ. истифода бурда шавад. Дар сурати ба ҳамсухбат таваҷҷуҳи бештар доштани муошираткунанда формулаи «*дар амони Худо бош(ед)!*», ки дар он ҷузъи *амон* маънои «сихат, беосеб, бегазанд»-ро дорад ва ба ин тарик, маънои таманноӣ саломатӣ ва муваффақиятро тақвият медиҳад:

Вай дар чеҳраи мизбонаш осори хастагӣ мушоҳида намуда, дигар давом додани гуфтугӯро раво надид ва бархоста бо вай хайрбод карду тез рафт [225, с. 19].

Хуллас, даромадам, салом кардам, ба хушӣ алайк гирифт ва пурсид [225, с. 54].

Аз ҷиҳати маъно формулаи *сихат-саломат бош(ед)* ба формулаи қаблӣ хеле наздик аст, вале назар ба мушоҳидаи мо, камтар истифода бурда мешавад. Ба вожаи «саломат» илова гардидани вожаи «сихат», ки муродифи луғавии он аст, ба тамоми ифода тобиши маъноии ба муддати дароз ва ҳатто, шояд, барои ҳамеша хайрухуш карданро дорад. Ба ҳайси варианти ин формулаҳо метавон вожаи *алвидо*ро кор фармуд, ки ба маънои «видоъ кардан, падруд гуфтан» далолат мекунад.

Дар баробари формулаҳои зикршудаи хайрухуш дар забони тоҷикӣ шаклҳои зерин ҳам вучуд доранд: *Дар паноҳи Худо!*, *Худо ниғаҳбон!*, *Сихат*

рафта, саломат баргард(ед)!, То вохӯриҳои/дидори оянда!, Дидор ба қиёмат!, Падруд!, Хуш бошед!/Хуш бимонед!, Хоби нағз/хуш/ширин!, То пагоҳ!, Роҳи сафед!, Хайр, то дидор!, Хайр, нағз мон(ед)!, Сафари бехатар!

Истифодабарии баъзеи онҳо аз ҳолат ва лаҳза вобаста аст: *роҳи сафед, Сафари бехатар* пеш аз сафар кардан ба чое истифода бурда мешаванд ва як навъ насихати некро муаррифӣ мекунанд; *нағз хоб карда хезед*, ки маънои «дидор аз шаб то саҳар» дошта, пеш аз хоб кардан истифода бурда мешавад ва дар ин ҷо боз бандакҷонишини шакли ҷамъи –ед аломати муомила ва мурочиати муаддабона аст:

Бо ҷавонон хайрухуш кард. Онҳо ба ҳурмати вай аз стулҳоишон нимхез шуданд (224, 8).

Чунин формулаҳои хайрухуш, мисли *то вохӯрии оянда!, то пагоҳ!*, нисбатан камтар истифода бурда мешаванд. Онҳоро дар ҳолатҳои муоширати ғайрирасмии байни ҳамкорон, сардорону коргарони зертобеъ (на баръакс, зеро агар зертобеъ ба роҳбари худ ин тавр мурочиат кунад, тавре мо қаблан ишорат карда будем, ин нишонаи наздикӣ маҳсуб меёбад ва дар фарҳанги гуфтории тоҷикӣ нисбат ба одамони мавқеи иҷтимоиашон баландтар номумкин аст) шунидан мумкин аст, аз ҷумла ин қабил формулаҳо метавонанд аз тарафи калонсолон нисбат ба хурдсолон истифода бурда шаванд. Формулаҳои мазкур одатан ҳангоми мурочиат ба якчанд муҳтаб, аудиторияи шунавандагон истифода бурда намешаванд.

Формулаи хайрухуши «*хай, майлаш/майли!*» метавонад дар муҳити ҷавонон дар шароити ғайрирасмии муошират дучор шавад. Ин формула нишондиҳандаи равобити баробарҳуқуқи байни ҳамшарикони муошират мебошад. Дар баробари ин, ба ақидаи мо, ҳамин чиз далели қобили тавачҷуҳ аст, ки мурочиати мазкур ба табиати забони тоҷикӣ хос набуда, як навъ калкаи ибораи русии «Ну, пока!» мебошад. Аслан ҷузъҳои таркибии ин ифода дутоанд: яке *хай*, яъне, муҳаффафи *хайр* – моҳиятан ба маънии орзуи некӣ кардан, вале бо мурури замон вожаи мазкур дар хайрухуш кардан нуқтаи анҷоми вохӯриро мефаҳмонад; ва дигаре *майли/майлаш*, ки

коннотатсияи гуфтугӯйии халқӣ буда, маъноии аслии семантикии ин вожа «майл кардан, ихтиёр доштан» аст, вале дар коннотатсияи мазкур маълум нест, ки майл майли кӣ аст (майлаш – майли кӣ?). Дар ҳар сурат, ин ифода ба даҳони мардуми тоҷик хеле саҳт «шишта мондааст» ва бамавриду бемаврид истифода бурда мешавад, ҳарчанд он мантиқан ба назари мо нодуруст аст.

Лозим ба ёдоварист, ки як шакли хайрухуш дар забони тоҷикӣ ин орзу кардани «*омад ва барор*» дар корҳо мебошад, ки ҳамонанди онро мо дар забони англисӣ дар шакли чунин формулаҳои хайрухуш, аз қабилӣ *good luck!, take care!, all the best!* дида метавонем. Албатта, ба забони тоҷикӣ низ ин формулаҳо дар таҳти таъсири забони русӣ гузаштаанд ва барои муоширати ғайрирасмӣ хос буда, як навъи ният ва орзу мебошанд. Формулаҳои мазкур «*Муваффақият!*», «*Барори кор*», «*Кушоиш!*» буда, шаклан буридашуда мебошанд. Вариантҳои пурратари онҳо - *Тамомӣ хушиҳои рӯзгор!*, *Тамомӣ хубиҳои зиндагӣ насибатон гардад!*, *Худо омади корҳоятонро диҳад!* *Худо беиқбол накунад!* ва монанди инро дар бар мегирад:

Ҳикоят

Оварданд, ки Шаҳидии шоир рӯзе нишаста буд ва китобе мехонд. Ҷоҳиле ба наздики ӯ даромад ва салом карду гуфт: – Ҳоҷа танҳо нишастай? Гуфт: - Танҳо акнун гаштам, ки ту омадӣ, аз он ки ба сабаби ту аз мутолиаи китоб бозмондам. Ва шоир чунин гуфтааст: Суҳбати аблаҳон чу деги тухист, Андарун холиву берун сияҳист [220].

Бояд тазаққур дод, ки дар ҳар як забон равандҳои мегузаранд, ки тақозои замон ҳастанд. Аз ҷумла, дар забони муосири тоҷикӣ низ бино бар раванди ҷаҳонишавӣ шакли «ғарбигарой»-и муошират «мӯд» шуд. Аз ҷумла чунин формулаҳои хайрухуш, ба монанди *Пока!*, «*Бай, бай!*» ва ҳатто «*Чмоки-чмоки*» (яъне бӯса кардан ҳангоми видоъ) аз забонҳои аврупоӣ иқтибос шуданд. Ин формулаҳо ба забони тоҷикӣ бо роҳи воситаҳои гуногун дохил гардидаанд ва шояд, замоне боз аз хотирҳо мебароянд. Ин амри таърих аст ва тақдири бисёр вожаҳои иқтибосӣ чунин аст. Масалан формулаи *Чао!* Ба забони мо солҳои 70-уми асри гузашта ба воситаи забони русӣ ба сабаби мӯд

дохил гардид, вале дар оғози асри ХХІ формулаи мазкур ниҳоят кам ва ё истифода бурда намешавад.

Солҳои охир тамоюли дар забони гуфтугӯӣ истифода бурдани шакли пазирии «*Xуш омадед!*» ҳангоми видоӣ кардан маъмулӣ шудааст. Хусусан, ҳангоми ба нақлиёти мусофиркаш нишастан истифода бурдани ин формула аз тарафи ронанда ва ёвари ӯ бараъло садо медиҳад: «*Ҳамаатон хуш омадед!*» ба маънои «сафар ба охир расид, фароед». Ин тамоюл, ба назари мо, дар таҳти таъсири таорифоти ғарбӣ ва русӣ сурат мегирад, зеро ин тарзи хайрухушкунӣ дар фарҳанги гуфтории онҳо дида мешавад (*come again, nice to have met you, были рады знакомству, ещё раз добро пожаловать, до встречи*).

Дар фарҳанги забони англисӣ формулаи бештар паҳншудаи хайрухуш муддати мадид *Good bye* буд, вале тибқи маълумот, вақтҳои охир ин шаклро торафт ифодаи хусусияти демократӣ доштаи *Bye-bye* ё ин ки *Bye* танг карда бароварда истодааст. Ин формулаи хайрухуш метавонад амалан дар ҳар як ҳолати муошират истифода бурда шавад. Дар ҳолати хайрухуш кардан барои муоширати англисӣ истифода бурдани вожаҳои зиёд, такрори онҳо хеле хос аст (дар баробари *Bye-bye*, ки шаклан начандон дароз аст, аз ҷумла ифодаҳои сершумори таманно, ният ва орзу, сипосгузорӣ, даъват ва ғ.), ки маънои оддиро тақвият дода, нишондиҳандаи таъби хайрхоҳонаи муошираткунандагон, аломати хоҳиш доштан барои давом додани муошират дар оянда мебошад.

Формулаҳои нутқии *Good morning, Good afternoon* ва *Good evening*, ки дорои тобиши шаклӣ мебошанд, метавонанд ҳам дар ҳолати пазирий, ҳам ҳангоми хайрухуш истифода бурда шаванд. Дар баробари ин формулаи *Good day* (рӯз бахайр), ки ба формулаҳои мазкур аз рӯйи сохтори худ наздик аст ва дар бисёр мавридҳо бо ифодаи русии *Добрый день* мушобеҳ мебошад, танҳо ҳангоми видоӣ кор фармуда мешавад. Формулаи *Good night* (шаби хуш), ки дар фарҳанги забони тоҷикӣ асосан пеш аз хоб кардан истифода бурда мешавад, аз тарафи англисӣ метавонад ҳангоми видои бегоҳирӯзӣ низ

истифода гардад. Формулаҳои *See you* (мебинем/во мехӯрем) ва *Take care* (худатонро эҳтиёт кунед) низ, ки барои ҳолатҳои гуногуни муошират хос хастанд, хеле густариш ёфтаанд:

Take care then, sir!—for God’s sake, take care! [230, p. 349]. – Эҳтиёт кунед, чаноб! Аз барои Худо, эҳтиёт бошед! [228, с. 288];

And shall I see you again, Helen, when I die? [230, p. 95]. – Аммо ман баъди вафот оё бо ту дидор хоҳам дид, Элен? [228, с. 78].

Ғайр аз формулаҳои зикршуда, англисҳо ба монанди тоҷикон формулаҳои таманниёт, баҳодиҳии дар вақти вохӯрӣ чойдошта, даъват ва ғайраро истифода мебаранд: *Have a nice day* (хуб гузаронидани рӯз), *Nice to have met you* (бо шумо вохӯрдан хеле гуворо буд), *Come again* (боз биеед).

Ҳамин тарик, формулаҳои мазкури хайрухушро таҳлил намуда, дарк кардем, ки дар онҳо монандиҳои зиёд ба чашм мерасанд:

- дар ҳар ду забони муқоисашаванда дар маҷмӯъ зимни ҳолатҳои хайрухуш истифода бурдани калимаҳои зиёде дида мешавад, ки ба ғайр аз формулаи хайрухуш боз як қатор ибораҳоеро дарбар мегиранд, ки ифодакунандаи маъноҳои таманниёт, нияту орзу, сипосгузорӣ, баҳодиҳии ҳолат, даъват, мақсади давом додани равобит, ғамхорӣ нисбат ба ҳамшарикон мебошанд;

- дар ҳар ду забон тамоюл ба кӯтоҳ кардани миқдори формулаҳои дар бисёр маврид истифодашавандаи хайрухуш, новобаста ба гуногунрангии онҳо дар маҷмӯъ мушоҳида мегардад;

- ҳолатҳои хайрухуш дар ҳар ду забон ба мо бештар демократӣ муаррифӣ мешаванд, зеро маҳз дар ҳамин ҳолатҳо шумораи камтарини тафовути истифодабарӣ ба назар мерасад ва меъёри асосии истифода бурдани формулаҳои хайрухуш хусусияти расмӣ / ғайрирасмии муошират мебошад.

Дар баробари монандиҳо тафовутҳои зерин мушоҳида карда шуданд:

- дар навбати аввал, дар забони тоҷикӣ бандакҷонишини –*атон* ва бандаки феълии –*ед* якҷо бо ҷонишини шахси дувуми ҷамъ (*Шумо*) ҷойдоранд, ки ба муомила ва мурочиат маъноӣ муаддабона мебахшанд;

- дар навбати дувум, семантикаи формулаҳои асосии хайрухуш дар забонҳои муқоисашаванда тафовути ҷиддӣ дорад (агар дар забони тоҷикӣ ин хоҳиши саломатӣ ва дидори оянда бошад, пас дар забони англисӣ чунин семантика аз байн рафтааст);

- дар навбати сеюм, дар забони англисӣ, баръакси забони тоҷикӣ формулаи хайрухуши пеш аз видои дарозмуддат ва ё ҳамешагӣ вучуд надорад (мо сабаби инро дар хусусиятҳои равоии тоҷикону англисҳо мебинем).

2.5.3. Формулаҳои «мурочиат» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Формулаҳои муомила ва мурочиат дар баробари пазиروي ва хайрухуш, бештар воҳидҳои дар одоби нутқ истифодашаванда мебошанд. Онҳо барои муқаррар намудани робита хизмат мекунанд, ва албатта, дорои иттилоӣ муайяни фарҳангӣ ҳастанд ва барои тартиб додани нуқтаи назари муайян дар бораи мансубияти иҷтимоӣ, синнусолӣ, ҷинсӣ, баъзан ҳатто марзии муошираткунанда имкон медиҳанд. Дар ин фасли диссертатсия мо таҳлили муқоисавии шаклҳои номии муомила ва мурочиат, инчунин шаклҳои муомила ва мурочиати ғайриаломатро нисбат ба мухотаб дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ низ мегузаронем.

Ҳангоми мурочиат зимни муоширати расмӣ дар забони тоҷикӣ ду шакл: 1) таркиби *муҳтарам(а)+насаб*; 2) *ҷаноб/хонум+насаб* истифода бурда мешаванд. Вале мо истифода бурда шудани ин формулаҳоро дар нутқи ҳамаҷуз кам мушоҳида мекунем. Одатан дар муҳити расмӣ ба шахси роҳбар бо гирифтани ному насаби ӯ мурочиат қардан қабул шудааст (дар баробари ин, шакли мазкури муомила ва мурочиат аз забони русӣ иқтибос қарда шуда, одатан дар муоширати русҳо ва ё ба ном «тоҷикони русшуда» (обрусевшие таджики – Н.) дар байни худ мавриди истифода қарор дорад). Ғайр аз ин, дар

нутқи омиёна боз ду шакли муомила ва мурочиат низ кор фармуда мешавад. Формулаи якум бештар барои намояндагони марзи ҳудудии ҷануб хос аст. Дар ин формула аввал (пешмавқеъ) мурочиат ва баъд (пасмавқеъ) ном меистад: *акаи + ном* (ба мард), *апай + ном* (ба зан). Аз ин мисолҳо чунин бармеояд, ки барои дар пешмавқеъ истодани мурочиат бандаки изофӣ нақши ҳалқунанда мебозад. Формулаи дувум барои намояндагони марзи ҳудудии шимол хос мебошад ва дар он ном дар пасмавқеъ истода, барои бо калимаи мурочиатӣ ҳамроҳ шудан бандаки изофиро талаб намекунад: *ном + ака* (нисбат ба мард) ва *ном + апа* (нисбат ба зан). Дар таҳқиқоти зиёди забоншиносони ватанӣ (асарҳои илмии Д. Тоҷиев, М. Қосимова, Ш. Рустамов ва диг.) ин навъи алоқаи байни ҷузъҳои мурочиат хеле амиқу аниқ таҳлил шудааст. Аз ҷумла, дар онҳо собит гардидааст, ки навъи дувуми алоқа, яъне *ном + ака* ва *ном + апа*, ба сохти грамматикӣ забони тоҷикӣ хос набуда, аз забонҳои туркӣ иқтибос гардидааст (ба мисли Аҳмада китобаш). Ба ҳар сурат, ҳар ду навъи мурочиат барои тоҷикони «аслзабон», яъне онҳое ки дар таҳти таъсири забони ғайр (мас. русӣ) қарор надоранд, бештар хос аст. Калимаи *ака* ба маънои ‘бародари калонсол’, *амак* – ‘шахси калонсоли боҳурмат’, *апа*, *хола* – ‘зан, хоҳар ё духтари калонсол’ далолат мекунад. Дар байни ҳалқ аз нутқи одамони бештар солхӯрда мо бисёр вақт чунин шаклҳои мурочиатро ба монанди ‘*бобо, очачон, духтарам, писарам, бачам*’ мешунавем, вале ин чунин маъно надорад, ки иштироккунандагони муошират дар равобитҳои хешутаборӣ қарор доранд. Ба ақидаи мо, ин хусусиятро бо ҳислати хувиятӣ ва аз мавқеи фарҳангии тоҷикон дарк кардан мумкин аст. Дар ин намуди мурочиат нақши муайянро чунин далел мебозад, ки дар давоми асрҳои зиёд тоҷикон дар оилаҳои калони дорои хешу табори зиёд зиндагӣ мекарданд ва ин оилаҳо на танҳо хешии хунӣ, балки никоҳӣ низ доштанд. Оиладорӣ, мавҷудияти хешу табори зиёд, муоширати пайвастаи байни онҳо, шояд, сабаби ба вучуд омадани чунин шакли муомила ва мурочиат дар забони тоҷикӣ гардида бошад. Ва новобаста ба он ки тамаддуни муосири ҷаҳонӣ, аз ҷумла ғарбӣ ва русӣ, ба пояҳо ва анъанаҳои

халқи тоҷик таъсири худро мерасонанд ва дар даврони муосир бисёр вақт шохиси «масъулияти оилавӣ» вайрон карда мешавад, ба ҳар ҳол дар забон шакли номбурдаи муомила ва мурочиат нигоҳ дошта шудааст, дар баробари ин, доираи истеъмоли он дар фарҳанги забонии тоҷикӣ ниҳоят фарох аст. Ба мисолҳои зерин тавачҷуҳ кунед:

Бидон, эй писар, ки аз ҳама ҳунарҳо беҳтарин ҳунар сухан гуфтан аст [227, с. 54];

Духтарҷонам! Шахсеро барои ба сӯйи нек ҳидоят намудан ба вай насиҳат дода мешавад [222, с. 13].

Одоби нутқи англисӣ дар ҳолатҳои муоширати расмӣ бо гирифтани ном мурочиат карданро ба одамоне, ки мақоми баланди иҷтимоӣ дар ҷомеа доранд, иҷозат намедихад. Формулаи ба таври умумӣ қабулшудаи мурочиат дар ин маврид чунин аст: *Mr /Mrs /Ms + насаб*, масалан: *Mr Brown, Mrs Little, Miss Bright*. Худи ҳамин шакли муомила ва мурочиат дар фазои корӣ низ нисбат ба шахси зертобеъ, коргар ё хизматчи истифода бурда мешавад, вале дар ин маврид сардор метавонад ё бо гирифтани ном, ё бо насаб, ба воситаи истифода бурдани формулаи *Mr + насаб* ва ё ном мурочиат кунад. Гайр аз ин, дар бисёр маврид интихоби ном ё насаб сатҳи тахассусии коргар/хизматчи (ба мутахассисони сатҳашон пастртар бештар бо гирифтани ном мурочиат мекунанд) ва ё аз ин ки ӯ чӣ тавр худашро ҳангоми шиносӣ муаррифӣ кардааст, вобастагӣ дорад. Дар ин формулаҳо хусусияти фардии фарҳанги англисҳо инъикос меёбад, дар сурате ки зимни мурочиат ба инсон на мақом, на синну сол, на равобити ӯ бо ҳамшарикони муошират таъкид намегардад, зеро шакли *Mr /Mrs /Miss* мусовӣ мебошад:

Mr. Lloyd a second time produced his snuff-box [230, p. 26]. – **Ҷаноби** Ллойд аз нав тамокудонашро баровард [228, с. 22];

Poor Miss Jane is to be pitied, too, Abbot [230, p. 29]. – Охир, ба духтархонум **Ҷен** ҳам дилсӯзӣ бикунем, Эббот [228, с. 24];

Remember me to Mrs. and Miss Brocklehurst, and to Augusta and Theodore, and Master Broughton Brocklehurst [230, p. 39]. – Саломи маро ба **хонум**

Августина, инчунин ба Теодора Броклхерст ва Броутон Броклхерст расонед [228, с. 32].

Дар ҳолатҳои муоширати начандон расмӣ дар забони англисӣ ба монанди забони тоҷикӣ тарзи муроҷиат бо гирифтани ном истифода бурда мешавад, вале тафовутҳои баъзе паҳлуҳои истифодабарии чунин шакли муомила ва муроҷиат низ ба назар расиданд. Тавре дар боло зикр гардид, дар Англия муроҷиат кардан бо ном нисбат ба одамони мақоми иҷтимоияшон баландтар ва ё ба онҳое, ки хизматҳои касбӣ мерасонанд ба монанди духтурон, адвокатҳо, ҳуқуқшиносон қабул нашудааст. Вале ҳолатҳои низ руҳ медиханд, ки иштироккунандагони муошират ба онҳо ба воситаи гирифтани номашон муроҷиат карданро хоҳиш мекунанд. Ин гуна муроҷиат аз тарафи донишҷӯён ба таълимдиҳанда, коргари зертобӣ ба сардор, аз ҷумла дар дохили оила (кӯдакон ба волидайн ва хешу табори калонсол, аз ҷумла ҳамсояҳо, дӯстон ва ғ.) сурат гирифта метавонад. Масалан, ҳангоме ки таълимдиҳанда худро ба донишҷӯён муаррифӣ мекунад, вай чунин гуфта метавонад:

My name is Doctor Sarah Smyth. You may call me either Sarah or Doctor Smyth [83, p. 232]. – Номи ман доктор Сара Смит мебошад. Шумо метавонед маро Сара ё доктор Смит ном баред.

Чунин хусусиятро боз ҳамон шохиси баробарии ҳар як узви фарҳанги гуфтории англисӣ, ки натиҷаи раванди демократикунонии ҷомеа аст, фаҳмонда метавонад. Англисҳо кӯшиш мекунанд, ки дар муошират бартарияти мақоми худро нишон надиханд, то ин ки шаъни ҳамсухбати худро паст назананд.

Дар хусуси муроҷиати дохили оила бояд тазаққур дод, ки дар забони тоҷикӣ формулаҳои навъи *Самадака*, *Фотимахола* (дар минтақаҳои шимолӣ) ва *акаи Самад*, *холаи Фотима* (дар минтақаҳои ҷанубӣ) ҷой доранд. Калимаҳои *ака*, *ана*, *хола*, *бародар*, *хоҳар*, *таго* (*тага*) маъмултарин ва серистеъмолтарин шакли муроҷиати шахсони ҳамсол ва ё хурд ба калон маҳсуб меёбанд. Яъне, ин истилоҳотро метавон нисбат ба шахсони хешу

табор набуда, масалан, ҳангоми мурочиати кӯдакон ба калонсолони ношинос, дӯстони падару модар, ҳамсояхо, волидайнӣ дӯстон ва дигарҳо низ истифода бурд:

Боракалло! — *гуфт падарам,* — *бе сабаб «сарфаи сари оташдон — савдогари Ҳиндустон» нагуфта будаанд* [221, с. 7];

— *Язнамулло!* *Ман шумо барин бағайрат шуданро мецоҳам* [221, с. 14];

— *Хафа нашав, писарам,* — *гуфт падарам,* — *то бухороравии ту ду соли дигар ҳаст, то он ҷо ман қарзҳоро меканам ва барои харҷи таҳсили ту пул ҳам меёбам* [221, с. 8].

Ғайр аз ин, дар забони тоҷикӣ мурочиат ба калонсолон бо ном гирифтани касб ё мартабаи онҳо хеле маъмул аст:

Усто Барот! *Шумо дар кучо?* — *гӯён овоз дод* [221, с. 14].

Дар забони англисӣ ҳам формулаҳои навъи *Uncle Ben, Aunt Emily, Grandpa Bill, Granny Mary* мавҷуданд, вале дар ин ҷо ном дар тафовут аз забони тоҷикӣ дар ҷойи дуҷум меистад (дар формулаи акаи Самад ном ҳарчанд дар ҷойи дувум ҷойгир шуда бошад ҳам, аммо ин на калима, балки ибора аст —) ва ин формулаҳо танҳо нисбат ба хешу табор истифода бурда мешаванд:

*I will write to Madeira the moment I get home, and tell my **uncle** John I am going to be married, and to whom* [230, p. 318]. — Ҳамин ки мо ба хона баргаштем, ба амаки Ҷон ба Мадейра мактуб менависам ва ўро огоҳ мекунам, ки нияти ба шавҳар баромадан дорам ва ба кӣ шавҳарбаромаданамро хабар хоҳам дод [228, с. 264];

*You have a kind **aunt** and **cousins*** [230, p. 26]. — Вале холаинекӯкирдор дорӣ, писархола ва духтархолаҳо дорӣ-ку [228, с. 22].

Бояд гуфт, ки формулаҳои мурочиат дар ҳар ду забон аз тарафи хурдсолон нисбат ба калонсолони оила истифода бурда мешаванд.

Дар забони англисӣ бартарияти формулаҳои номии мурочиат ҳам аз ҳолати муошират ва ҳам аз дараҷаи шиносоии иштироккунандагони муошират вобастагӣ дорад. Агар дар муҳити расмӣ коргарони зертобеъ ба

сардор ба воситаи гирифтани мансаб ё вазифааш мурочиат кунанд (*Dean, Doctor, Prof: (Professor), Mr /Mrs /Miss + насаб*), пас дар ҳолатҳои муоширати ғайрирасмӣ онҳо метавонанд ба *ӯ* ба воситаи гирифтани номаш мурочиат кунанд. Чунин тамоюл махсусан барои ҷомеаи муосири бритониёвӣ хос аст, вале он на ҳамеша аз тарафи калонсолон хуб пазируфта мешавад. Дар забони тоҷикӣ чунин мурочиати коргарони зертобег ба сардор, аз қабилӣ ‘*Салом, Ҳомид*’ ғайриимкон аст, чунки ин гуна мурочиат ҳамчун нишонаи кӯшиши наздикии дағалона ва беэҳтиромӣ нисбат ба шахсияти роҳбар баҳо дода мешавад. Шакли муаддабонаи муомила ва мурочиат дар ин маврид «*Ассалом, Ҳомид-ака (акаи Ҳомид)*» ё «*Ассалом, Ҳомид Маҳмудович*» мебошад. Бо ном ва номи падар мурочиат кардан барои фарҳанги гуфтории русӣ хос аст ва ин тарзи мурочиат тӯли даҳсолаҳои даврони шуравӣ ба сокинони собиқ Иттиҳод талқин мешуд, аз ин сабаб он то инҷониб боқӣ мондааст. Бояд тазакурр дод, ки мурочиат бо ном ва номи падар барои шакли расмӣ мансуб буда, дар ҳолати равобити дӯстона доштани иштироккунандагони муошират гирифтани фақат ном кофӣ аст.

Ба ақидаи мо, чунин далел қобили тавачҷуҳ аст, ки дар забони тоҷикӣ шаклҳои кӯтоҳшудаи номҳо танҳо дар услуби гуфтугӯии муошират дида мешаванд ва тобиши маъноии нописандона доранд, ҳол он ки дар забони англисӣ онҳо ба таври васеъ истифода бурда мешаванд: *Ed (Edward), Tom (Thomas), Lisa (Elizabeth), Phil (Philip), Fred (Frederick), Bill (William)* ва ғ. Тахмин меравад, ки ин тарз бо тамоюлоти умумии кӯтоҳ ва содагардонии маъно дар сатҳҳои гуногуни забонҳо робита дорад ки серистеъмол будани чунин кӯтоҳкуниро дар зиндагонии ҳамагӯза, новобаста аз мақом ва синну соли инсон мефаҳмонад: *Bill Clinton, Tony Blair*. Номҳои кӯтоҳшуда дар бисёр маврид пурра номи расмӣ инсонро иваз карда, ҳамаи атрофиён: хешу табор, дӯстон, ҳамкорон аз он ба таври васеъ истифода мебаранд. Батаъкид ёдовар мешавем, ки дар забони тоҷикӣ чунин кӯтоҳкунии ном метавонад ду сабаб дошта бошад: яке – ин як навъ беҳурмати маҳсуб меёбад (*Фаррух – Фара, Миҷгона – Миҷа, Ҷаҳонгир – Ҷоник*), ки дар пайравии кӯтоҳкунии

номҳои ғарбӣ ва русӣ пайдо шудааст; дигаре – равобити наздик доштани муошираткунандагонро нисбати якдигар нишон медиҳад ва тобиши маъноии навозишкорона дорад (*Анушервон – Ануш, Бибиюша – Бибӣ*). Асосан кӯтоҳшавии номҳо дар ҳолати дароз ва душвор будани талаффузкуниашон дида мешавад (*Аслиябегим – Аслия, Муҳаммадкарим – Карим*), ҳарчанд на ҳамаи номҳо метавонанд дорои шакли кӯтоҳшуда бошанд. Ин шаклҳо дар забони тоҷикӣ аломати равобити наздик буда, дар муҳити расмӣ истифода бурда намешаванд.

Инчунин барои забони англисӣ мавҷудияти чунин пасвандҳои хурдиву навозиш, ҳамчун *-ie, -y: Nick – Nickie, Nicky, Ted – Teddy, Teddie, Elizabeth – Lizzie, Betty, Bessie* ва дигарҳо хос аст. Барои забони тоҷикӣ истифодаи пасванди хурдиву навозиши *-ак* наздикии муошираткунандагонро фаҳмонда (*Ширин – Ширинак, Суман – Суманак*), пасванди *-ча* бошад, дар номҳо метавонад тобиши маъноии нописандона пайдо кунонад: *Зафар – Зафарча*.

Вақтҳои охир дар забони тоҷикӣ тамоили истифодабарии пасвандҳои аз забони русӣ иқтибосшудаи хурдиву навозиш: *–очка, - ечка, - чик* (аз чумла, пасванди тобиши маъноии наздикии дағалона доштаи *–ка*) ҷой дорад, ки онҳо дар фарҳанги забони русӣ васеъ паҳн шудаанд ва ҳамчун аломати равобити наздик нисбат ба муҳотаб хизмат мекунад: *Рухшоночка, Гулечка, Нигорка, Дилик, Каримчик* ва ғайра. Дар баробари ин, онҳо аксаран ба номҳои занона зам карда мешаванд. Ин равандро мо бо мӯд шудани маданияти ғарбӣ ва русӣ дар байни ҷавонон ва воридшавии унсурҳои забонҳои бегона ба забони модариамон маънидод карда метавонем. Илова ба ин, пасвандҳои аз забони русӣ иқтибосшудаи хурдиву навозиш асосан ба номҳои занона аз он сабаб илова карда мешаванд, ки шояд, ин бо масъалаи тақсимбандии гендерии нақшаҳо дар ҷомеаи тоҷикӣ марбут аст. Дар ҷомеаи мард ҷисман ва руҳан қавӣ аст, зан – модари ғамхор, духтари нозук аст, ки ўро марди шуҷоъ васф мекунад.

Гуфтаҳои болоро чамъбаст карда хусусиятҳои асосии шаклҳои номии муомила ва мурочиатро дар муқоиса бо чунин шаклҳо дар забони англисӣ чӯдо мекунем:

- миқдори шаклҳои номии муомила ва мурочиат дар забони англисӣ нисбат ба забони тоҷикӣ зиёдтар аст;

- ҳолатҳои истифодабарии шаклҳои номии муомила ва мурочиат на ҳамеша мувофиқат мекунанд;

- дар забони англисӣ шакли мусовии муомила ва мурочиат *Mr/Mrs/Miss* + *насаб (ном)* умумистеъмом аст, ҳол он ки шакли мувофиқаткунандаи муомила ва мурочиат дар забони тоҷикӣ кам истифода бурда мешавад;

- агар дар муоширати фарҳангии забони англисӣ қайд кардани баробарии ҳамшарикони муошират муаддабона бошад, дар фарҳанги гуфтори тоҷикӣ фосолаи мақом ва синну сол таъкид карда мешавад;

- истилоҳоти хешутаборӣ дар муоширати англисӣ хеле маҳдуд буда, танҳо ҳангоми ба хешу табор мурочиат кардан истифода бурда мешаванд, аммо дар забони тоҷикӣ доираи истифодабарии онҳо хеле васеътар аст;

- дар забони англисӣ зимни мурочиат аксаран шаклҳои кӯтоҳшудаи номҳо истифода бурда мешаванд, вале ин сабабҳои гуногун дорад;

- барои забони англисӣ дар тафовут аз забони тоҷикӣ истифодабарии фаъоли пасвандҳои хурдиву навозиш хос аст; дар забони муосири тоҷикӣ чунин пасвандҳо се вазифа доранд: а) дар корбурди номҳо зимни мурочиат кам иштирок мекунанд (масалан, пасванди *-ак*), б) ба ном зимни мурочат тобиши маъноии манфӣ (таҳқиркунанда, нописандӣ) мебахшанд (пасванди *-ча*), в) ба тариқи мӯд аз забони русӣ (аксаран дар нутқи сокинони «русшуда»-и шаҳрҳо) иқтибос карда мешаванд (пасвандҳои *-очка*, *-ечка*, *-ка*, *-ик*, *-чик*).

Дар идомаи ин қисмати таҳқиқоти диссертатсионии мо ба таҳлилу баррасии шаклҳои ғайриаломатии муомила ва мурочиат ба муҳотаб мепардозем. Дар ин раванд мо ба ҳайси омилҳои асосие, ки интиҳоби ин ё он шакли ғайриаломатии муомила ва мурочиатро ба инсон ё гурӯҳи одамон

муайян мекунад, синну сол ва чинси мухотаб, фосилаи ичтимоиву равоншиносӣ ва ҳолатҳои муоширатро интихоб намудем.

Дар забони тоҷикӣ формулаҳои зерин дар муомила ва муроҷиат ба мухотаб мавриди истифода қарор дода мешаванд: *Мумкин аст, бипурсем..., Бубахшед!, Узр! /Маъзарат мехоҳам...* ва ғайра. Чунин шаклҳои муроҷиат ҳамчун шакли муаддаби ҷалбкунии тавачҷуҳи суроғадор истифода бурда мешаванд. Дар ин маврид, чун дар забони англисӣ, на ба синну сол, на ба чинс, на ба мақоми иҷтимоии суроғадор (ин шакл бештар муаддабона мебошад) аҳаммият дода намешавад:

Мумкин аст пурсам, ин кадом кӯча аст?

Бубахшед, ба почта чӣ тавр рафтан лозим?

Бояд қайд кард, ки дар муроҷиати «бубахшед» ва «мебахшед», баъзан «бахшиши»-морфемаи ифодакунандаи мафҳуми одоб, яъне, решаи *бахш*, *бахшидан* ҳам ҳаст, ки он, тавре мо дар боло ишора кардем, нишондиҳандаи муомила ва муроҷиати муаддабона нисбат ба мухотаб мебошад. Аммо бояд гуфт, ки дар доираҳои илмӣ байни мутахассисони забоншинос, хусусан услубшиносони забони тоҷикӣ, чунин ақидаи мантиқан дуруст мавҷуд аст, ки мафҳуми *бахшиши*, *бахшидан* шуруъ аз давраи классикӣ тамоман маънои дигар «туҳфа кардан, ҳадя кардан, инъом бахшидан» дошт ва пайравии кӯркӯрона ба услуби забони русӣ имрӯз моро ба истифодаи бемавқеъ ва бемавриди ин вожа оварда расонд. Ба назари мо, ин ақида сад дарсад дуруст аст ва мо бояд онро бо муроҷиати муаддабонаи «*бахшиши!*» ё «*Маъзарат мехоҳам/менурсам!*» иваз намоем.

Дар забони англисӣ дар ҳолатҳои муоширати маишӣ шакли «сифрии» муомила ва муроҷиат, яъне «*Excuse me*» бештар паҳн шудааст, ки он бидуни ном бурдани мухотаб анҷом дода мешавад ва ба ин васила ўро ягон хел тавсиф надода, тавачҷуҳашро ҷалб мекунад:

Excuse me, could you tell me the way to the post office, please?

Excuse me? Could you tell me the time, please?

Excuse me, may I ask you a question?

Excuse me, can I pray here?

Тасвиру ифодаи шаклҳои дигари номинативии муомила ва мурочиат аз мурочат бо узрпурсӣ фарқ мекунад. Аз ҷумла, дар ҳолатҳои муоширати ғайрирасмӣ дар забони тоҷикӣ истифодаи чунин шаклҳои ифодаи муомила ва мурочиат, ба монанди *ҷӯра, дугона, дӯстам, бародар, хоҳар, бачам, хола, амак, ҳамшаҳр, ҳамсоя* мураввақ аст. Дар тарзи мурочиати тоҷикона як хусусияти фарқкунандаи хеле хос вучуд дорад, ки он ҳам бошад, кор фармуда шудани вожаи *чон* мебошад. Ҳар як калимаи қатори боло бо ин вожа метавонад кор фармуда шавад ва ҳатто дар бисёр мавридҳо мо ин калимаро бидуни вожаи мурочиат мешунавем. Дар чунин ҳолатҳо истифода бурда шудани ин вожа аз равобити на танҳо муаддабона, балки ҳатто дӯстона ва хешу таборонаи муошираткунандагон шаҳодат медиҳад. Таваҷҷуҳ кунед:

-Бачачон, аз ин ҷо то китобхона чӣ тавр рафтан лозим?

-Намедонам холачон, ман ба пойтахт ба наздикӣ омадам, ҳоло шаҳрро хуб намедонам.

-Ҳеч гап не, писарчон, ҳоло ёд мегирӣ.

-Узр холачон, ки гуфта натавонистам.

Бояд тазаққур дод, ки вожаи *чон* ба забони мардуми тоҷик зимни равобити хеле меҳрубонаи мурочиаткунанда ба мухотаб меояд, зеро ин анъана ҳанӯз аз даврони классикӣ ба вучуд омадааст:

Насиҳат гӯш кун, чоно, ки аз чон дӯсттар доранд,

Ҷавонони саодатманд панди пири доноро

(Ҳофизи Шерозӣ)

Таъкидан ёдрас мешавем, ки хусусияти фарқкунандаи фарҳанги муоширати тоҷикӣ корбурди хеле фаъолонаи истилоҳоти хешутаборӣ дар раванди муоширати оилавӣ мебошад. Барои ҳамаи аъзои оила, новобаста ба он ки онҳо робитаи хунӣ ё никоҳӣ доранд, номгӯйи худ дода мешавад, дар баробари ин дар ҳолатҳои муайян хешу табор метавонанд ба ҳамдигар на бо ном, балки бо номгӯйи робитаи хешутаборӣ мурочиат кунанд, ки ин низ нишонаи рафтори муаддабона мебошад. Масалан: *қудо* – мурочиати падар ва

модари арӯс ва домод ба падар ё модари арӯс ё домод, *келин* – мурочиати хушдоман ё хусур ба зани писар, *янга* – мурочиати хоҳарону додарони домод ба зани ӯ, *язна/почо* – мурочиати хоҳарону додарони арӯс ба шавҳари ӯ, *боҷа* - мурочиати домод ба шавҳари хоҳари худ ва ғ.

Дар баробари ин, дар забони гуфтугӯ ва муоширати тоҷикӣ вожаҳои мурочиат низ вучуд доранд, ки дар ҳолатҳои расмӣ кор фармуда мешаванд. Инҳо: рафиқ /рафика, чаноб, хонум, бону, доктор, муаллима ва ғайра мебошанд. Вожаҳои мазкур сатҳи иҷтимоӣ ва касбу кори иштироккунандагони раванди муоширатро инъикос карда, аксаран пеш аз ном ё насаби мухотаб меоянд. Чунончи: *рафиқа Аҳмадова, чаноб Смит, хонум Фахрия, доктор Таширфзода, муаллима Қосимова* ва ғ. Ба ин гурӯҳи вожаҳо инчунин вожаи мурочиатии муҳтарамро низ дохил кардан ҷои аст, зеро он дар вазъияти расмӣ нисбат ба вожаҳои номбаршуда хеле ғаълтар истифода бурда мешавад: муҳтарам чаноби вазир, муҳтарам шунавандагон, муҳтарама хонум Элизабет Љонс ва монанди ин. Вожаи мазкур аз ҷиҳати услубӣ метавонад тобиши маъноии истехзо ва тамасхур низ дошта бошад: *муҳтарам кресло* (номи басаҳнагузори даврони шӯравӣ – Н.Х.), *муҳтарама Аҳмадова* (оҳанги талаффузи боистехзо) ва ғ. Бояд ёдрас кунем, ки дар даврони Иттиҳоди шӯравӣ дар така ба забони русӣ ҷинсияти занонаи вожаи иқтибосии арабӣ истифода мешуд, ки ин ҳолат то солҳои охир идома дошт. Аммо тибқи қоидаҳои имрӯзаи забони тоҷикӣ ҷинсият дар он истифода намешавад. Аз хусусиятҳои грамматикӣ корбурди ин вожа бояд боз ҳаминро низ илова кард, ки вожаи *муҳтарам* метавонад пас аз мурочиат низ ҷойгир шавад. Дар ин ҳолат вожаи мурочиатӣ бояд ҳатман ба худ бандаки изофӣ қабул кунад: *донишҷӯёни муҳтарам, тамошобинони муҳтарам, муаллимаи муҳтарам* ва ғ. Ба ҳайси муродифи ин вожа калимаи азиз баромад мекунад, дар ин ҳолат тобиши маъноии наздикии мурочиаткунанда ба мухотабон пайдо мешавад: *донишҷӯёни азиз, тамошобинони азиз, муаллимаи азиз* ва ғ.:

Азизи ман, аз суҳбати чоҳили фосиқ бипарҳез ва хизмати оқили комилро илтизом намоӣ, ки мувосилати фисқу фучур чун тарбияти мор аст, рӯзе безарар нахоҳад буд. Ва мулозимати аҳли хирад монанди таблаи атторист, ки беманфиат нахоҳад буд.

Самандари Тирмизӣ, «Дастурулмулук»

Дар забони англисӣ шакли *mate* танҳо ҳангоми мурочиат кардани мард ба мард истифода бурда мешавад, ки ин тамоюлотӣ муосири гурез аз ифодаи тафовути ҷинсӣ карданро дар суҳбат инъикос мекунад; дар забони тоҷикӣ дар ин гуна ҳолатҳо метавонанд вожаҳои *дӯст*, *ҷӯра*, *дугона*, *бача*, *йигит* (ҳангоми мурочиат ба писарбачаҳои наврас), *парӣ* (ҳангоми мурочиат кардани шахси калонсол, хусусан занҳо ба духтарҳои наврас) ва ҳатто дар баъзе ноҳияҳои шимолӣ (Исфара, Ашт, Конибодом) зимни мурочиати меҳрубона ба кӯдакон ва духтарҳои наврас вожаи *барраҷон* кор фармуда мешавад, ки ба назари мо, ин калка аз забонҳои туркӣ аст. Ба тариқи мисол:

Hi, mate, how are you?

Sorry, can't give you a lift, mate.

Ҷӯраҷон, ба вокзал чӣ хел рафтан мумкин?

Бачаҷон, дар ин ҷо оиҳона ҳаст?

Ҳой, дугона, дар ин ҷо мағозаи қаннодӣ кучост?

Бубахи, дӯстам, лекин роҳи мо дигар.

Ҳангоми мурочиати шахси калонсол ба хурдсол дар забони тоҷикӣ шакли *бародар*, *додар* ё *бачам* истифода бурда мешавад:

Бачам, беморхона дар кучо аст?

Додарҷон, кӯҷаи академик Баҳоваддинов дар кучо бошад?)

Дар забони англисӣ зимни ин гуна ҳолатҳо формулаҳои зерини мурочиат *young man* ва *young fellow* (*ҷавон* ва *рафиқ*) истифода бурда мешаванд:

Could you help me, young man?

What's the time, young fellow?

Мурочиати *love*, мувофиқи таҳқиқот, дар навбати аввал, аз тарафи тоҷирон ва фурӯшандагони бозор ба суроғаи харидорон истифода бурда мешавад, дар навбати дуввум бошад, ҳангоми мурочиати коргарони кӯчагӣ ба суроғаи зани раҳгузар кор фармуда мешавад:

What can I do for you, love?

What's your name, love?

Барои забони тоҷикӣ ин гуна мурочиат, мувофиқи иттилооти соҳибони пурсидашудаи забон, хос нест, зеро ин то як андоза наздик, ҳатто бепарво буданро талаб мекунад. Тавре ки муоширати намояндагони умумияти забониву фарҳангии тоҷикӣ нишон медиҳад, барои шуури шарқиена ин гуна мурочиат нисбат ба зан дар кӯча тамоман номумкин аст. Дар забони тоҷикӣ чунин шаклҳои муомила ва мурочиат ба зан дар ҷойҳои ҷамъиятӣ, ба монанди *духтарҷон/духтарам, хоҳарҷон/хоҳарам, апачон, хола, мома, очачон, бибиҷон* мавҷуданд. Ҳангоми мурочиат ба ҳамсар мувофиқи мушоҳидаҳои мо, шаклҳои пардапӯшона ва баъзан тамасхуромези мурочиат, аз қабилӣ *ошно, рафиқ занак* (аз тарафи шавҳар), *мардакҷон, шавҳари азиз, хӯҷаин* (аз тарафи зан) дида мешавад. Солҳои охир шакли қадимаи муаддабона ва дилписанди *кадбонуи хонадон* аз тарафи мардҳо торафт зиёд кор фармуда мешавад. Мурочиатҳои маҳрамона, аз қабилӣ *азизам, дилу ҷонам, ҷонакам* низ аҳёнан ба назар мерасанд, вале онҳо бештар дар суҳбати инфиродӣ истифода бурда мешаванд, ба мисли англисҳо дар ҳар сари қадам кор фармудани онҳо барои тоҷикон тамоман хос нест:

Азизам, зодрузат муборак бошад!

Дилу ҷонам, имрӯз кино меравем?

Дар шакли овардашудаи мурочиат вожаи *love*, метавонад дар шакли *хоҳарам* истифода шавад, вале дар ин ҳолат тафовути калони коннотатсияи фарҳангии воҳиди иттилоотӣ ба назар мерасад, зеро вожаи тоҷикии *хоҳар* бештар мурочиати меҳрубонаро нисбат ба зани ҷавон, духтар ё духтарча талаб мекунад.

Мурочиати англисии *stranger*, ки муодили семантикии онро мо дар забони тоҷикӣ пайдо накардем, хангоми вохӯрии пас аз дурии дурудароз, аз ҷумла, бо тобиши маъноии тамасхуромез, масалан, нисбат ба донишҷӯёни муддати дароз ба дарсҳо иштирокнакарда истифода бурда мешавад: *Hello, stranger* [83, p. 228].

Чунин мурочиатро мо дар ҳолати интернет-муоширати ғайрирасмӣ низ мушоҳида кардем: пас аз дурудароз ҳузур надоштани яке аз иштироккунандагони ҳолати иртиботӣ англисҳо ўро бо формулаи *Hello, stranger* пешвоз мегиранд.

Ба ин маъно дар забони тоҷикӣ танҳо вожаи *гурезно* муродиф шуда метавонад, ки онро танҳо муошираткунандагони равобити наздикдошта ба кор мебаранд. Чунин коннотатсияи истехзоомезро дар забони тоҷикӣ инчунин вожаҳои мурочиатии *ҳочӣ, ҳочибобо, командир, раис, раисбобо, домумло, умлло, ҷаноб, хонум, ака, апа, хола, бойбача, ном+бек, ном+парӣ, ном+хонум, ном+бегим* ва ғайра пайдо карда метавонанд:

Ана, раисбобо омаданд!

Хӯш, бойбача, шуморо кадом шамол овард?

Мастурапарӣ, соат чанд?

Ғайр аз гунаҳои номбаршудаи мурочиат ба мухотаб дар муҳити расмӣ забони тоҷикӣ вариантҳои навъи *ҳамшаҳр, бародар, бибиҷон, апа, бобо, модари азиз, ҳамсоя* кор фармуда мешаванд. Дар баробари ин, шаклҳои мазкур густариш ёфта дар бисёр маврид дар нутқи ҳамарӯза низ вомахӯранд. Аз нуқтаи назари фарҳангшиносӣ мавҷудият ва густариш ёфта будани чунин шаклҳои муомила ва мурочиатро, ба ақидаи мо, бо он фаҳмондан мумкин аст, ки халқҳои форсизабон дар давоми асрҳои зиёд дар оилаҳои калони иборат аз хешу табори сершумор зиндагӣ мекарданд. Анъанаҳои масъулияти оиладорӣ то ба даврони мо нигоҳ дошта мешаванд ва дар забон инъикоси худро ёфтаанд, ки инро мисолҳои дар боло овардашуда тасдиқ месозанд.

Боз як варианти муомила ва мурочиат ба мухотаб дар забони англисӣ формулаҳои *Sir* ва *Madam* мебошанд, вале дар давраи муосир онҳо дар

тафовут аз якчанд даҳсолаи қаблӣ начандон фаъолона мавриди истифода қарор дода мешаванд, зеро дар онҳо фарқиятҳои мақоми гӯянда ва шунаванда қайд карда мешаванд. Имрӯз чунин шаклҳо дар муросилот хангоми мурочиат ба шахсони ношинос истифода бурда мешавад (*Dear Sirs, Dear Sir / Madam*), аз ҷумла дар мурочиати муаддабона ба мизоч (дар баробари ин мавқеи нақшҳо бараъло маълум аст) ва тамошобинони сахна ба назар мерасанд:

What's your size, Madam?

(In a taxi): Where to, sir?

Here is your change, madam.

Madam, what can you say to that?

Барои забони тоҷикӣ ин гуна шаклҳои муомила ва мурочиат ҳос нестанд. Дар ҳолати мурочиат ба мизоч, яқинан, яке аз мурочиатҳои истилоҳоти хешутаборӣ, ё вожаҳои *ҳамшаҳр, ҷӯра, ака* қор фармуда мешаванд. Варианти имконпазири мувофиқаткунанда барои шакли номбурда мурочиати хатгӣ дар интишорот, аз қабилӣ *Ҷанобон ва хонумҳо!* мебошад, вале ин шакл ба ҳар ҳол, ба мурочиати англисии *Ladies and gentlemen!*, ки хангоми мурочиат ба гурӯҳи одамон дар муҳити расмӣ истифода бурда мешавад, мувофиқат мекунад.

Шаклҳои муомила ва мурочиат ба гурӯҳи мухотабоне, ки онҳоро ягон ҳолат муттаҳид мекунад, таваччуҳи махсус талаб мекунанд. Барои забони англисӣ ё кӯшиши гурез қардан аз мурочиати бевосита ба мухотабон, ё истифодабарии формулаи *Ladies and gentlemen* ҳос аст:

Ladies and gentlemen, flight number 4032 arrives in 10 minutes.

We are now beginning our descent. Would passengers make sure that their seat-belts are fastened.

Дар чунин мурочиат мухотаб танҳо ба таври ғайримустақим номбар карда мешавад:

(In a store): The store is closing in ten minutes.

Дар ин маврид мурочиат ба мухотаб дида намешавад.

Барои фарҳанги тоҷикӣ тамоюли муқобил хос аст. Ҳангоми мурочиат ба гурӯҳи одамон гӯянда дар бисёр маврид чунин формулаҳои мурочиатро, ба монанди *Хонумҳо ва ҷанобони муҳтарам!*, *Дӯстон!*, *Меҳмонони гиромӣ!* *Дӯстони азиз!*, *шунавандагон/бинандагони гиромикадр!*, *Азизони дилу дида!* ва ғ. истифода мебаранд. Дар Тоҷикистон ба ҳолатҳои гуногун кардан аз мурочиати бевосита ба суроғадор, чӣ тавре ки дар фарҳанги забони англисӣ қабул шудааст, дучор шудан аз имкон берун аст. Ба ақидаи мо, тафовути мазкурро бо тарзи ҳаёти англисҳо ва тоҷикон марбут дониш мумкин аст. Агар англисҳо кӯшиш ба харҷ диҳанд, ки фазои шахсии атрофиёро ҳалалдор насозанд, ба корҳои онҳо даҳлат накунад ва албатта, бе ризоияти онҳо ба ягон хел озмоиш гирифта накунад, пас барои тоҷикон, баръакс, кӯшиши бо гурӯҳ, коллектив муттаҳид шудан хос аст ва тамоили мазкур боз аз ҳама анъанаҳои оиладорӣ, иттиҳоди авлодӣ, зиндагонии дохилиқабиллави маншаъ мегирад. Албатта, ҳаёт ва тамаддуни муосир, васеъшавии робитаҳо бо халқҳои дигар ба фарҳангу забони ҳар як халқ нақши худро мегузоранд: анъанаҳо ва урфу одатҳо аз истифода мебароянд, ҳамроҳи онҳо калимаҳо ва формулаҳои нутқӣ низ кӯҳна мешаванд. Ба ҷойи онҳо чунин вожаҳо ва формулаҳои нави муомила ва рабобит пайдо мешаванд, ки онҳо ба равиҳои муосири инкишоф бештар мувофиқат мекунад. Ҳамин тавр, шакли мурочиати *Хонумҳо ва ҷанобон!* маҳз дар даҳсолаҳои охир мавриди истифодабарӣ қарор дода мешавад ва дар ин робита дар равиши ҳамгироии байналхалқӣ ва таъсири забонҳои хориҷӣ, аз ҷумла забони англисӣ бо формулаи машҳури *Ladies and gentlemen!* мавриди муомила ва мурочиат қарор мегирад. Новобаста ба ин, таърихи чандинасраи фарҳангии халқҳо дар забонҳои миллии худ, ки онҳо то имрӯз ҳам мероси ҳар як халқро нигоҳ медоранд, инъикос наёфта наметавонад.

Дар ин маврид ҳамчунин мехоҳем ба масъалаи маҳаллӣ, ки дар онҳо мурочиат ба шахси дувум истифода бурда мешавад, тавачҷуҳи махсус диҳем. Дар забони тоҷикӣ тарзи ифодаи аниқ ба воситаи ҷонишинҳои *ту-шумо* мавҷуд аст, ки он инъикоскунандаи шаклҳои муаддабона/номуаддабонаи

муомила ва мурочиат мебошад. Мурочиат ба якчанд мухотаб бо ёри шумораи чамъи ҷонишинҳои мазкур амалӣ мегардад.

Ба ҷонишини *шумо* дар забони тоҷикӣ шаклҳои муаддабонаи феълӣ (бандакҳои феълӣ) мувофиқат мекунанд, ки дар бораашон болотар зикр гардида буд (бандаки феълии *-ед*). Ҷонишини мазкур якҷо бо бандаки феълии *-ед* шакли муаддабонаи мурочиатро ташкил медиҳанд, ки он ба шумораи танҳои ҷонишин, ки бо калимаи *ту* ва бандаки феълии *-ӣ* ифода мегардад, муқобил гузошта мешавад. Инчунин шаклҳои одӣ ва муаддабонаро ба воситаи бандакҷонишинҳои шахси дувуми шумораи танҳо ва чамъ дар исмҳо дидан мумкин аст, ки ба онҳо бандакҷонишинҳои *-ат/атон* дохил мешаванд. Ҳангоми истифода шудани онҳо дар исмҳои тасрифшаванда ҷонишин ихтисор гардида, бандакҷонишин бо исм якҷо кор фармуда мешавад. Чунончи: *китобат – китоби ту, китобашон – китоби шумо*. Мурочиат ба ягон шахс бидуни истифода бурдани ҷонишин шакли редуксияшуда буда, бештар барои нутқи гуфтугӯӣ хос аст: *духтарат - духтаратон, писарат – писаратон, шогирдат - шогирдатон*.

Тафовути истифодабарии *ту ё шумо* дар маҷмӯъ, ба ҳамон шохисҳое, ки дар шаклҳои дигари мурочиат дида мешавад, асос меёбад: синну сол, мақоми иҷтимоӣ, дараҷаи шиносӣ, ҷинс. Ҳамин тавр, бо вожаи *шумо* хурдсолон ба калонсолон (падидаҳои мурочиати баръакс хеле кам дида мешавад ва ин, ба ақидаи мо, аз тафрикаи синнусолӣ дар ҷомеаи тоҷик вобастагӣ дорад), коргарони зертобӣ ба роҳбарони худ (боз ҳам таъсири тафриқабандӣ, дар ин маврид тафрикаи иҷтимоӣ), одамони ношинос ва ё дараҷаи шиносоияшон кам дар ҳолатҳои иртибот дар ҷойҳои чамъиятӣ (ҳарчанд дар ин маврид бисёр чиз аз баробарии зоҳирии ҳамсуҳбатон низ вобастагӣ дорад) мурочиат мекунанд. Аз ҷумла, одамони одӣ дар бисёр маврид *ту* гуфта мурочиат мекунанд, аксаран занҳои шахрӣ ба атрофиён *шумо* мегӯянд, мардон ба занҳои мақому мартабаи иҷтимоияшон аз худ баланд низ *шумо* гуфта мурочиат мекунанд ва ғайра. Ба тариқи мисол:

Дурӯз мегӯед, маро фиреб медиҳед, шумо аз куҷо нақора меёбед? [221, с. 5];

Бо ҳамин риши сафед, охир шумо маро фиреб додед, – гуфтам [221, с. 6];

... ва ҳол он ки шумо ҳам аз ман доратар нестед, – гӯён изҳори хурсандӣ намудам [221, с. 8].

Дар мисоли мазкур ҷонишини *шумо* аломати мурочиати муаддабона ба як шахс мебошад. Дар ҷумлаи дувум бандаки *–ед* ба таркиби феъли *кардан* дохил шуда, низ аломати мурочиати муаддабона мебошад ва метавонад ҳам бо ҷонишини *шумо*, ҳам бе он истифода бурда шавад *Шумо сиҳату саломат ҳастед-мӣ?*

Дар ҷумлаи мазкур бандаки феълии *–ед* нишондиҳандаи муомила ва мурочиат дар шакли одӣ ба як мухотаб мебошад. Дар мисоли оянда мурочиат дар шакли одӣ ба якчанд мухотаб ба назар мерасад, ки аломати ин дар истифодаи ҷонишини *ту* дар шакли шумораи чамъ мебошад, ки аз маърифатнокии мурочиаткунанда шаҳодат медиҳад:

- Ҳоло истед, ман ба шумо нишон медиҳам!

Ё ин ки:

- Шумо кистед?

Боз як навъи мурочиати муаддабона дар он зоҳир мегардад, ки гӯянда дар шакли одӣ метавонад ба якчанд мухотаб мурочиат кунад. Дар ин маврид ба ҷонишини шумо боз пасванди чамъбандии *–ҳо* ва ба бандаки феълии *–ед* боз як пасванди чамъбандии *- он* (ва дар ин ҳолат ҳамсадои *д* ба *т* табдил меёбад) илова шуда метавонад:

- Шумоҳо бояд аз худ нараветон!

Дар забони муосири англисӣ ин гуна оппозитсия (зиддият) вучуд надорад. Дар ҳар ду ҳолат, аз ҷумла ҳангоми мурочиат ба якчанд мухотаб, ҷонишини *уои* истифода бурда мешавад, ки тарҷумааш ба забонҳои дигар аз матн ва сатҳи фарҳангӣ вобастагӣ дорад: тарҷумон метавонад гунаи *шумо* ё *ту-ро* бо инобати фаҳмиши шахсии одоб ҳамчун намояндаи фарҳанги

муоширатии дигар, инчунин вобаста ба донишҳои кишваршиносии худ интихоб намояд, масалан:

That is for your impudence in answering mama awhile since,» said he, «and for your sneaking way of getting behind curtains, and for the look you had in your eyes two minutes since, you rat! [230, p. 11]. – Ана, барои он ки ту ба модарам дағалӣ карди, - гуфт ӯ, - барои он ки пушти парда баҷо шудӣ ва барои он ки ҳозир сӯи ман ин хел бад-бад нигаристӣ, ту, каламуш!

«*Are you an orphan?*» [230, p. 46] – Сағира ҳастӣ? [228, с. 49]

«*Are you up?*» asked the voice I expected to hear viz., my master's [230, p. 195]. – Шумо нахобидаед? – ҷавоб дод овозе, ки дар интизораш будам, яъне овози соҳибхонаам [228, с. 204].

«*You have a question to ask of me?*» he said [230, p. 335]. – Шумо аз ман чизеро пурсидан мехоҳед? - гуфт ӯ [228, с. 338].

«*That's it,» he said, «you young people, you all stick together; you all think you know best!*» [183, p. 97]. - Хайр албатта, - гуфт ӯ, - шумо, ҷавонон, тарафи якдигарро мисли кӯх мегиред; фикр мекунед, ки аз шумо донотар касе нест!

Дар ҷамъбасти ҳамаи таҳлилҳои гузаронида хусусиятҳои асосии шаклҳои мурочиати тоҷикиро ба мухотаб зимни муқоисаи онҳо бо шаклҳои англисӣ ҷудо мекунем:

- шумораи шаклҳои мурочиат ба мухотаб дар забони тоҷикӣ нисбат ба забони англисӣ хеле зиёд аст;

- ҳолати истифодабарии маълумот дар шаклҳои мурочиат дар забонҳои муқоисашаванда на ҳамеша ба ҳам мувофиқат мекунанд;

- барои забони англисӣ шаклҳои сифрии мурочиат ба мухотаб хос аст, ҳол он ки дар забони тоҷикӣ онҳо начандон васеъ истифода мешаванд;

- барои забони тоҷикӣ чунин шаклҳои мурочиат ба монанди *ҳамшаҳр*, *ҳамсоя*, *бародар*, *хоҳарҷон*, *модарҷон*, *бибиҷон*, *амак*, *тағо* ва монанди ин хос аст; дар фарҳанги муоширатии англисӣ чунин шаклҳо истифода бурда намешаванд;

- шаклҳои мурочиат ба суроғадор дар забони тоҷикӣ тарзи ҳаёти зиндагонии коллективона, оиладориро ифода мекунанд, ҳол он ки дар забони англисӣ онҳо фардӣ ҳастанд;

- баъзе шаклҳои мурочиат дар ҳар ду забони муқоисашаванда аз нигоҳи аввал айнан якхелаанд ва дорои коннотатсияи калони фарҳангӣ мебошанд, ки онро дар ҳолати муоширати байнифарҳангӣ ба назар гирифтани зарур аст, то ин ки ҳангоми муошират бо ҳамсухбати худ одам ба ҳолати ногувор наафтада, ўро дар ҳайрат нагузорад;

- дар забони тоҷикӣ зиддияти возеҳи байни шаклҳои мурочиати муаддабона /нормуаддабона вучуд дорад, ки он ба воситаи ҷонишинҳои шахси дувуми танҳо ва ҷамъ, яъне *шумо* ва *ту*, инчунин бандакҳои грамматикӣ –*ӣ*, *-ед* ифода гардидааст (шаклҳои мазкур дар грамматикаи забони тоҷикӣ ҳамчун шакли аорист машҳуранд). Дар забони муосири англисӣ ин гуна зиддият дида намешавад (ҷонишини *thou* ‘*ту*’ аз истифодабарӣ дар забони англисии нави давраи пешин аз байн рафта, имрӯз аксаран дар назми ҳамон замон нигоҳ дошта мешавад).

Хулосаи боби дуюм

1. Дар раванди муоширати байнифарҳангӣ намояндагони ду ва ё зиёда фарҳангҳои забонӣ ҳамчун соҳибони шуури этникии гуногун ба равобит шуруъ мекунанд, ки ташаккули онҳоро шароити мухталифи фарҳангӣ, таърихӣ, ҷуғрофӣ, иҷтимоӣ ва маишӣ тақозо мекунанд. Чунин тафовут ба ташаккули консептҳои муайян дар шуури намояндагони фарҳангҳои забонӣ оварда мерасонад, ки онҳо новобаста ба универсалӣ буданашон, дорои хусусиятҳои махсус мебошанд ва онҳоро рушди ҷандинасраи миллат, анъанаҳо ва тарзи ҳаёти он тақозо мекунанд.

2. Мавҷудияти семаи «одоб», муродифҳо, зидмаъноҳо, воҳидҳои фразеологӣ он, гуфтаҳои ҳакимона дар бораи одоб/ рафтори муаддабонаи намояндагони фарҳанги забонии таҳқиқшавандаи тоҷик ва англис аз

хусусияти универсалӣ доштани концепти «одоб/ politeness», аз умумияти чузъҳои ҳастаии (ядроии) он шаҳодат медиҳад.

3. Таҳлили муқоисавии майдони семантикии концепти «одоб/ politeness», ки мо онро зимни муқоиса кардани тафсиру маънидоди моҳияти калимаи «одоб» ва қаторҳои калимасозиву муродифии он анҷом додем, барои ошкор сохтани чунин умумият дар ду забони муқоисашаванда ба монанди чузъҳои маъноии мафҳуми таҳқиқшаванда, яъне «маърифатнокӣ», «тарбияи хуб», «хуб риоя кардани рафтору ҳаракатҳо», «малакаи худро нигоҳ доштан» имкон дод.

Дар қатори калимасозии забони тоҷикӣ мо чунин хусусиятро ба монанди мавҷуд будани феълҳои аз ҷиҳати манфӣ коннотатсияшуда, ки ғайрисамимӣ будани рафторро ифода мекунанд, дучор шудем. Ҳамчун хусусияти фарқкунандаи қатори муродифӣ дар забони тоҷикӣ мавҷуд будани маъноии «хоксорӣ, одӣ будан» ва «рафтори бозхитромона», дар забони англисӣ бошад, «хушрафторӣ», «рафтори ашрофона», аз ҷумла «тамаллуқкорӣ», «хушомадгӯӣ» ба қайд гирифта шуд. Мавҷуд будани чузъҳои иқтибосӣ дар қаторҳои муродифӣ рушди фарҳангиву таърихӣ забонҳои таҳқиқшавандаро инъикос мекунад.

4. Маълумоти дар рафти озмоиши забоншиносӣ ба даст оварда ба мо имкон дод, ки чузъҳои фарқкунандаи қаторҳои таассуротии концепти «одоб/ politeness» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ҷудо карда шаванд. Дар забони тоҷикӣ одоб аксаран пурра бо меҳмондӯстӣ, аз ҷумла иззату эҳтироми калонсолон тавбаъм доништа мешавад. Хусусияти фарқкунандаи қатори таассуротии концепти «одоб/ politeness» дар забони англисӣ, пеш аз ҳама, таоруфнокӣ дар муошират, ҷиҳати дунявӣ ва дақиқкорӣ доштан аст.

5. Намояндагони ҳарду фарҳанги забонии таҳқиқшаванда дар бисёр маврид концепти «Одоб/ Politeness»-ро бо таоруф мушобеҳ медонанд, ки формулаҳои нутқии он воситаи вербализатсияи (бо сухан ифода гардидани – Н.Х.) мафҳуми мазкур мебошанд. Таҳлили формулаҳои нутқии одоб дар мисоли формулаҳои пазирой, хайрухуш ва мурочиат барои ҷудо кардани

хусусиятҳои истифодабарии онҳо, аз ҷумла ҷузъҳои ташкилдихандаи концептуалии рафтори муаддабонаи тоҷикон ва англисҳо имкон доданд, ки инро хусусиятҳои мухталифи тарзи ҳаёти онҳо тақозо мекунад.

Хусусияти формулаҳои одоб дар забони тоҷикӣ ҳангоми муқоиса кардани онҳо бо чунин формулаҳо дар забони англисӣ аз он иборат аст, ки дар навбати аввал, истифодабарии бисёри онҳо бо фарқиятҳои иҷтимоӣ, синнусолӣ ва ҷинсӣ бевосита алоқаманд аст, ки ин ба фарҳанги забони англисӣ бо равобити демократиаш хос нест. Дар навбати дувум, барои одоби тоҷикӣ истифодабарии ғаълонаи истилоҳоти хешутаборӣ хос аст; таорифоти англисӣ бошад, истифодабарии истилоҳоти хешутабориро танҳо нисбат ба хешу табор пешбинӣ мекунад. Дар навбати сеум, грамматикаи забони тоҷикӣ мавҷуд будани шаклҳои *муаддаб* ва *содаро* дар назар дорад, ки ба воситаи чанд бандҳои грамматикӣ ва зиддияти ҷонишинии *ту-шумо* вербализатсия мешавад; дар забони англисӣ ин гуна муқобилгузорӣ вучуд надорад.

Дар забони англисӣ зимни таҳлили асарҳои бадеии англисӣ мо ба чунин хулоса омадем, ки концепти «одоб/ politeness» тибқи амсилаи пешниҳодкардаи Фрейм образи инсонии меҳмоннавозии англисиро, ки дар эҳсосот худдорӣ менамояд, пуртоқат ва саховатманд аст, тасвир мекунад. Бояд гуфт, ки англисҳо зимни истиқбол ё хайрухуш на ҳамеша дастфишорӣ мекунанд, онҳо эҳсосоти худро ҳатто дар вазъияти фоҷиабор ҳам нишон намедиханд. Баъзеҳо чунин мепиндоранд, ки англисҳо одамони сардмиҷоз, беҳиссиёт ва флегматикӣ мебошанд. Худдории машҳури англисӣ, кӯшиши пинҳон кардани ҳиссиёти худ натиҷаи тарбияи ҷиддии онҳо мебошад.

Натиҷаҳои озмоиши забоншиносӣ ва таҳқиқи муқоисавии унсурҳои муаддабонаи концепти «одоб/ politeness» барои ошкор сохтани тафовут дар дарки мафҳуми мазкур аз тарафи намояндагони фарҳанги забони тоҷик имкон медиханд, ки инро рушди таърихӣ ин фарҳанг талаб мекунад. Ҳамин тавр, дар натиҷаи таҳқиқи гузаронидаамон мо ба чунин хулоса омадем, ки ба мазмуни концепти «одоб/ politeness» омилҳои муайян ва хусусиятҳои

зиндагониву маишати халқҳои тоҷикӣ англис таъсири бевоситаи худро расонидаанд: тарзи ҳаёти оилавӣ ва меҳнату маишати кишоварзӣ барои халқи тоҷик, кӯшиши вобаста набудан ва демократӣ будани равоит барои халқи англис.

ХУЛОСА

Аз пажӯҳиши баанҷомрасида, ки ба таҳлилу баррасии таҳқиқоти маъноиву сохтори концепти “одоб” дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст, ошкор мегардад, ки фарҳанги гуфтор, меъёрҳои муайяни рафтор ҳамчун категорияи муҳимми одоб дар забонҳои мавриди таҳқиқ қарордошта мавқеи асосӣ касб мекунад. Аз таҳлилу баррасии кори анҷомшуда ба чунин хулоса омадем:

Натиҷаҳои асосии илмӣ диссертатсия:

1. Таҳлили муқоисавии силсилаи муродифии калимаи «одоб» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ нишон дод, ки концепти «одоб/ politeness» ба чунин ҷузъҳои умумии семантикӣ, ба монанди *маърифатнокӣ, тарбиянокӣ, рафтору ҳаракатҳои хуб, муоширати дилкашу форам* ҷудо мешавад. Дар айни замон, ҷузъҳои зерин ҳамчун ҷузъҳои фарқкунанда қайд шуданд: *одӣ, хоксор, шармгин, хушмуомила* ва *боизату боэҳтиром* дар забони тоҷикӣ ва *courtly, gallant, polished, refined, finished, urbane, good-mannered, mannerly* (бо рафтору ҳаракатҳои хуб, хушрафтор, бо одоби ашрофона) ва *ingratiating, oily-tongued, unctuous, obsequious* (тамаллуққор, худро пастзананда, гарданхам) дар забони англисӣ.

2. Дарки мафҳуми «одоб/ politeness» дар тафаккури тоҷикзабонон ва англисзабонон ба таври гуногун мушоҳида мешавад. Он ҳам дорои аломатҳои универсалӣ (*тарбияи хуб, хуб нигоҳ доштани рафтору ҳаракатҳо, эҳтиром*) ва ҳам ҷудогона (*меҳмондӯстӣ, иззати калонсолон – дар забони тоҷикӣ; дунявӣ будан* дар забони англисӣ) мебошад.

3. Дар тафаккури англисзабонҳо риояи меъёрҳои одоб ба ҳаёти хуб, ки қишри баландтари ҷомеа доранд, вобастагӣ дорад. Дар тафаккури мардуми тоҷик, баръакс, иззату эҳтиром ба шахсе бештар раво мебинанд, ки дар ҷомеа мавқеи баландтари иҷтимоӣ дорад.

4. Концепти «одоб/ politeness»-ро чунин переферияҳо (маъноҳои канорӣ) ташкил медиҳанд: *ахлоқ, нек, бад, дилкашу форам, бодикқат, фарҳангӣ, дуруст, муаддаб, мусбат, арзанда, хуш (аз ҳама хуб), оромона, ҷоиз* (точ.); *good, kind, useful* (англ.) ва монанди инҳо.

5. Мафҳуми «одоб/ politeness»-ро исмҳо ва феълҳои маънояшон манфӣ, метавонанд дар шакли мусбат бо истифода аз унсурҳои грамматикӣ ифода намоянд: *чанҷол накардан, дод назадан, дағали накардан, дилозор набудан, , бе фармон ё нописандӣ сухан рондан, суханро набуридан* ва ғайра.

6. Озмоиши забоншиносӣ нишон дод, ки тоҷикзабонон одобро «дар байни одамони ботарбия ҳамин тавр қабул шудааст» (43,1%) мепиндоранд; англисзабонҳо рафтори баодобонаро «имконияти гузоштани таассуроти дилкашу форам» (22,2%) медонанд.

7. Унсурҳои муаддабонаи концепти «одоб/ politeness» ҳамчун унсурҳои репрезентатсияи забонӣ зикр шудаанд; *Формулаҳои пазироӣ, хайрухуш* ва *муроҷиат* ҳамчун формулаҳои асосии концепти «одоб/ politeness» таҳлил шуданд.

8. Дар забони тоҷикӣ формулаи *пазироӣ* ба сатҳҳои иҷтимоӣ, синнусолӣ ва чинсият татбиқ мегардад. Масалан, формулаи пазироии *ассалоуму алайкум!/ассалом!* дар аксар маврид дар вазъи расмӣ истифода бурда мешавад.

9. Барои фарҳанги забонии тоҷикӣ шаклҳои муроҷиати навъи *ҳамшаҳр, бародар, хоҳарҷон, модарҷон, бибиҷон, холаҷон, амак* ва ғ. хос аст. Ин вожаҳо дар фарҳанги одоби тоҷикон, инчунин нисбат ба шахсони бегона вобаста ба синну сол истифода мешавад.

10. Истилоҳоти хешутаборӣ дар муошират дар забони англисӣ танҳо нисбат ба хешу табор истифода бурда мешаванд.

11. Барои формулаи муроҷиат ба мухотаб дар забони тоҷикӣ шакли чамъи он низ истифода шуда, мухотабонро дар як гурӯҳ муттаҳид мекунад: *Хонумҳо ва чанобон! Мусофирони муҳтарам! Дӯстони арҷманд! Меҳмонони гиромикадр!* ва ғ.

12. Дар формулаи муроҷиат дар забони англисӣ баъзан аз макон надоштани муроҷиатшаванда зикр мешавад, ки дар забони тоҷикӣ чунин шакл вучуд надорад: аз ҷумла калимаи *stranger* муроҷиат ба шахсест, ки муддати тӯлонӣ ҳузур надошт.

13. Дар формулаи хайрухуш дар забони тоҷикӣ ба шахс саломатӣ орзу карда мешавад, ки дар забони англисӣ чунин шакли мурочиат вучуд надорад.

14. Дар забони англисӣ номҳо дар мурочиат кутоҳ карда шуда (*Fred, Bill, Tom* ва ғ.) пасвандҳои хурдиву навозиш (*-ie, -y*) истифода бурда мешавад.

15. Дар забони англисӣ формулаи мурочиат бо истилоҳҳои *Mr/Mrs/Miss + насаб (ном)* истифода мешавад, вале дар забони тоҷикӣ яунин навъи вожаҳо вучуд надоранд. Танҳо дар вақти мурочиати расмӣ аз калимаҳои хонум, бону (барои ҷинси зан) ва ҷаноб, оғо (барои ҷинси мард) истифода мебаранд.

16. Дар забони муосири тоҷикӣ шакли мурочиат бо истифода аз ҷонишини шахси дуҷуми ҷамъ ҳангоми мурочиат ба одамони дар синну сол калон (ҳарчанд дар шакли танҳо бошанд ҳам) истифода мешавад. Дар забони англисӣ ҷонишини *you* ба се мазмун истифода бурда мешавад: *ту, шумо* (муаддабона) ва *шумо* ҳамчун мурочиат ба шунаванда.

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот

Дар заминаи таҳқиқоти анҷомпазируфта чунин тавсияҳои илмӣ бо мақсади корбарӣ манзур карда мешавад:

1. Кори диссертатсионӣ ва натиҷаҳои илмӣ-таҳқиқии он метавонад дар самтҳои гуногуни забоншиносӣ, аз ҷумла забоншиносии шинохтӣ (когнитивӣ) истифода шавад.

2. Натиҷаҳои таҳқиқоти зеринро метавон ҳамчун мавод дар корҳои таҳқиқотӣ ва дар таҳияи барномаҳо ё коркарди масъалаҳое, ки бо таҳқиқоти концептҳо алоқаманданд, истифода кард ва дар раванди таълими забоншиносии шинохтӣ (когнитивӣ), фарҳангӣ, қавмӣ, лексикология ва фразеология, инчунин барои гузаронидани семинарҳо ва курсҳои махсус аз ҷанни забоншиносии шинохтӣ (когнитивӣ), фарҳангӣ ва қавмӣ корбурд намуд.

3. Аз рӯи натиҷаҳои диссертатсия метавон ба донишҷӯёни ихтисосҳои равияҳои ҷамъиятиву гуманитарӣ дарсу машғулиятҳоро ба роҳ монд ва маводи кори диссертатсионӣ метавонад дар таҳияи китобҳои дарсӣ доир ба забоншиносии шинохтӣ (когнитивӣ) ва дигар илмҳои гуманитарӣ, аз ҷумла фарҳангшиносӣ истифода шавад.

4. Инчунин, натиҷаҳои таҳқиқотро барои тайёр намудани асосҳои лингвистикии омӯзиши забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар муассисаҳои таълимии ғайрифилологӣ ва дар раванди таълим дар мактабҳои олии равияи филологӣ дар вақти гузаронидани курсҳои махсус, семинарҳо ва дар лексияҳо аз ҷанни забоншиносии шинохтӣ (когнитивӣ) ва фарҳангӣ метавон истифода кард.

5. Хусусиятҳои миллию фарҳангии концепти «одоб/ politeness» ба ҳалли масъалаҳо барои зоҳир намудани қонуниятҳои умумӣ ва хусусиятҳои хоси забонҳо дар соҳаи лексикология мусоидат мекунанд. Чунин амал барои ҳал намудани як қатор масъалаҳои назариявии забоншиносӣ метавонад кумак расонад.

РҶӢХАТИ АДАБИӢТИ

I. АдабиӢти илмӢ

1. Азиззода, Д.М. Концепти «мухаббат//love» дар тасвири забонии чахон (дар асоси маводи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ): дисс. барои дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD)-доктор аз рӯи ихтисос: 6D021300 / Д. Азиззода. – Душанбе, 2019. – 150 с.
2. Азиззода, Д.М. Нуқтаи назари забоншиносии роҷеъ ба истилоҳи «мафҳум» / Д.М. Азиззода // Вестник Таджикского национального университета. Серия филол. наук. – 2017. – №4/6. – С.23-25.
3. Антонова, Л.В. Лингвокультурологический анализ модальности возможности: на материале современного английского языка: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. / Л.В. Антонова. – Уфа, 2007. – 161с.
4. Апресян, Ю.Д. Языковая картина мира и системная лексикография // Языки славянских культур / отв. ред. Ю.Д. Апресян. – М., 2006. – 912 с.
5. Аскольдов, С.А. Концепт и слово / С.А. Аскольдов / Русская словесность: От теории словесности к структуре текста: Антология / под общ. ред. В.П. Нерознака. – М.: Academia, 1997. – С. 267-279.
6. Арнольдov, А.И. Человек и мир культуры: введение в культурологию / А.И. Арнольдov. – Москва, 1992. – 237 с.
7. Арутюнова, Н.Д. Человеческий фактор в языке: Коммуникация, модальность, дейксис. / Н.Д. Арутюнова, Т.В. Булыгина и др. – М.: Наука, 1992. – 281 с.
8. Арутюнова, Н.Д. Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / Н.Д. Арутюнова. – М.: Изд-во «Индрик», 1999. – 181с.
9. Бабаева, Е.В. Отражение ценностей культуры в языке / Е.В. Бабаева // Язык, коммуникация и социальная среда. – Воронеж, 2002. – Вып. 2. – С. 25-34.
10. Бабушкин, А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка / А.П. Бабушкин. – Воронеж, 1996. – 104 с.

11. Беляева, Е.И. Принцип вежливости в речевом общении (способы оформления Декларативных высказываний в английской разговорной речи) / Е.И. Беляева // Иностр. языки в школе. – 1985. – № 2. – С. 12-16.
12. Бергельсон, М.Б. Прагматическая и социокультурная мотивированность языковой формы / М. Б. Бергельсон. – Москва, 2007. – 320 с.
13. Болдырев, Н.Н. Концепт и значение слова / Н.Н. Болдырев // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 1987. – С. 28-42.
14. Болдырев, Н.Н. Когнитивная семантика. Курс лекций по английской филологии / Н.Н. Болдырев. – Тамбов: Изд-во Тамб. ун-та, 2001. – 110 с.
15. Брагина, Н.Г. Фрагмент лингвокультурологического лексикона (базовые понятия) / Н.Г. Брагина // Фразеология в контексте культуры. – М.: «Языки русской культуры», 1996. – С. 131-138.
16. Булыгина, Т.В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). / Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 576 с.
17. Вайсгербер, Й.Л. Родной язык и формирование духа / Й.Л. Вайсгербер // пер. с нем., вступ. ст. и коммент. О.А. Радченко. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – Изд. 2-е, испр. и доп. – 232 с.
18. Валиева, З.А. Семантика концепта «гостеприимство» в таджикском и английском языках / З.А. Валиева // Вестник Таджикского национального университета. Серия филол. наук. – Душанбе, 2017. – № 4/3. – С. 81-85.
19. Вежбицкая, А.А. Язык. Культура. Познание / А.А. Вежбицкая. – М., 1996. – 416 с.
20. Вежбицкая, А.А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А.А. Вежбицкая / пер. с англ. А.Д. Шмелева. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.
21. Вежбицкая, А.А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики / А.А. Вежбицкая / пер. с англ. А.Д. Шмелев. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 272с.

- 22.Верещагин, Е.М. Национально-культурная семантика русских фразеологизмов / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров // Словари и лингвострановедение. – М., 1982. –182 с.
- 23.Верещагин, Е.М. Язык и культура. / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – М.: Русский язык, 1983.– 320 с.
- 24.Вейхман, Г.А. Новое в грамматике современного английского языка. Учеб. пособие для вузов / Г.А. Вейхман – М., 2002. – 2-е изд., доп. и испр. – 544 с.
25. Войшвилло, Е.К. Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ / Е.К. Войшвилло. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1989. – 239 с.
- 26.Воркачев, С.Г. Этносемантика паремии: сопоставительный анализ метафоризированных показателей безразличия в русском и испанском языках / С.Г. Воркачев // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград-Архангельск: Перемена, 1996. – С. 16-25.
- 27.Воркачев, С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С.Г. Воркачев // Филологические науки. 2001. – № 1. – С. 64-71.
- 28.Воркачев, С.Г. Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа. Монография. / С.Г. Воркачев. – Краснодар: Изд-во Кубан. гос. тех. ун-та, 2002. – 142 с.
- 29.Воркачев, С.Г. Концепт «язык» в русском паремиологическом фонде / С.Г. Воркачев, Д.Ю. Полиниченко // Проблемы вербализации концептов в семантике текста. – Волгоград, 2003. – Ч. 2. – С. 176-180.
- 30.Выготский, Л.С. Психология развития человека / Л.С. Выготский. – М., 2005. – 1136 с.
- 31.Гачев, Г.Д. Национальные образы мира / Г.Д. Гачев. – М.: Советский писатель, 1988. – 445 с.
- 32.Голдсмит, О. История английской литературы / О. Голдсмит. – М., 1945. – Т. 1, Вып. 2. – 346 с.

33. Гордон, Е.М. Грамматика современного английского языка: Учебник для ин-тов и фак. иностр. яз. / Е.М. Гордон, И.П. Крылова. – М.: Высш. Школа, 1980. – 2-е изд. испр. и доп. – 335 с.
34. Горелов, И.Н. Основы психолингвистики. Учебное пособие. / И.Н. Горелов, К.Ф. Седов. – М.: Лабиринт, 1997. – 224 с.
35. Гречко, В.А. Теория языкознания. Учебное пособие. / В.А. Гречко. – М.: Высш. шк., 2003. – 375 с.
36. Грушевицкая, Т.Г. Попков, В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации: Учебник для вузов. / Т.Г. Грушевицкая, В.Д. Попков, А.П. Садохин / Под ред. А.П. Садохина. – М., 2003. – 352 с.
37. Гумбольдт, В. фон. Язык и философия культуры. / В. фон Гумбольдт. – М., 1983. – 451 с.
38. Гуревич, В.В. Теоретическая грамматика английского языка. Сравнительная типология английского и русского языков / В.В. Гуревич. – М., 2003. – 168 с.
39. Давлатмирова, М.Б. Универсальное и этноспецифичное в языковой репрезентации макроконцепта «Судьба» (на материале таджикского, арабского и шугнано-рушанской группы языков). автореф. дис. ...док.филол.наук: 10.02.20. / М.Б. Давлатмирова. – Душанбе: РТСУ, 2019. – 51с.
40. Давлатмирова, М.Б. Концептуальное и ассоциативное поле «Судьба» / М.Б. Давлатмирова // Исследование толерантности в молодёжной среде Таджикистана (лингвистические аспекты). Монография. – М.: Издательский дом Академии Естествознания, 2016. – 112с.
41. Даниленко, В.П. Методы лингвистического анализа / В.П. Даниленко – М.: Флинта, 2016 – 280с.
42. Даниленко, В.П. Языковая картина мира в концепции Л. Вайсгербера [электронный ресурс]. / В.П. Даниленко. URL: <https://www.islu.ru/danilenko/articles/vaiskart.htm>

43. Демьянков, В.З. Когнитивизм, когниция, язык и лингвистическая теория // Язык и структуры представления знаний / В.З. Демьянков. – М.: ИНИОН РАН, 1992. – С. 39–77.
44. Демьянков, В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода / В.З. Демьянков // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 17– 33.
45. Демьянков, В.З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века / В.З. Демьянков // Язык и наука конца 20 века. – М.: Институт языкознания РАН, 1995. – С. 239-320.
46. Демьянков, В.З. Понятие и концепт в художественной литературе и в научном языке / В.З. Демьянков // Вопросы филологии. – М., 2001. – №1. – С. 35-47.
47. Демьянков, В.З. Когниция и понимание текста / В.З. Демьянков // Вопросы когнитивной лингвистики. – М.: Институт языкознания; Тамбов: Тамбовский гос. университет им. Г. Р. Державина, 2005. – № 3. – С. 5-10.
48. Дэвлин, Д. Словарь синонимов и антонимов английского языка / Д. Дэвлин. – М.: Центрполиграф., 2005. – 599 с.
49. Жинкин, Н.И. О кодовых переходах во внутренней речи / Н.И. Жинкин // Вопросы языкознания. – М., 1964. – № 8. – С. 26-38
50. Жураева, Р. Фразеологическое представление концепта «Happiness - Бахт» в таджикском и английском языках / Р. Жураева // Вестник ТНУ. Серия филологических наук. – 2017. – №4/6. – С.82-84.
51. Звегинцев, В.А. Язык и знание / В.А. Звегинцев // Вопросы философии. – 1982. – № 1.– С. 71-80.
52. Золотова, Г.А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г.А. Золотова, Н.К. Онипенко, М.Ю. Сидорова. – М., 1998. – 524 с.
53. Золотова, Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г.А. Золотова. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 368 с.

54. Зорихина-Нильссон, Н.В. Употребление вида глагола в императиве, теория речевых актов и вежливость [электронный ресурс]. / Н.В. Зорихина-Нильссон. URL: <https://www.philol.msu.ru/~rlc2004>
55. Иванова, С.В. Лингвокультурология и лингвокогнитология: сопряжение парадигм. Учебное пособие / С.В. Иванова. – Уфа: РИО БашГУ, 2004. – 152 с.
56. Карасик, В.И. Язык социального статуса / В.И. Карасик. – М.: Ин-т языкознания РАН, 1992. – 330 с.
57. Карасик, В.И. Оценочная мотивировка, статус лица и словарная личность / В.И. Карасик // Филологические науки. – 1994. – № 3. – С. 10-17.
58. Карасик, В.И. Культурные доминанты в языке / В.И. Карасик // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград-Архангельск: Перемена, 1996. – С. 3-16.
59. Карасик, В.И. О категориях лингвокультурологии / В.И. Карасик // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности: сб. науч. тр. – Волгоград: Перемена, 2001. – С. 3-16.
60. Карасик, В.И. Язык социального статуса / В.И. Карасик. – М.: Гнозис, 2002. – 333 с.
61. Карасик, В.И. Лингвокультурный концепт как единица исследования / В.И. Карасик, Г.Г. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: сб. науч. тр. / Под ред. И.А. Стернина. – Воронеж: ВГУ, 2001. – 181 с.
62. Караулов, Ю.Н. Активная грамматика и ассоциативно-вербальная сеть / Ю. Н. Караулов. – М.: ИРЯ РАН, 1999. – 180 с.
63. Карнеги, Дейл. Как приобрести друзей и оказать влияние на людей / Д. Карнеги. – Вильнюс, 1976. – 256 с.
64. Колшанский, Г.В. Объективная картина мира в познании и языке / Г.В. Колшанский / Отв. ред. А. М. Шахнарович. – М.: Наука, 1990. – 105 с.
65. Корнилов, О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов / О.А. Корнилов. – М., 2003. – 349 с.

66. Косериу, Е. Синхрония, диахрония и история. Новое в лингвистике / Е. Косериу. – М., 1963. – 280с.
67. Красных, В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология / В.В. Красных. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с. 4.
68. Кубрякова, Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Е.С. Кубрякова // Человеческий фактор в языке. Язык. Картина мира. – М., 1988. – С. 141-172.
69. Кубрякова, Е.С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова “память” / Е.С. Кубрякова // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М., 1991. – С. 85-91.
70. Кубрякова, Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма. Лингвистика – психология – когнитивная наука / Е.С. Кубрякова // Вопросы языкознания. – М., 1994. – № 4. – С.34-37.
71. Кубрякова, Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) / Е.С. Кубрякова // Язык и наука конца XX века. – М.: Наука, 1995. – С. 144-238.
72. Кубрякова, Е.С. Языковое сознание и языковая картина мира / Е.С. Кубрякова // Филология и культура: Материалы II Международной конференции. – Тамбов, 1999. – С. 3-12.
73. Кузьменкова, Ю.Б. От традиций культуры к нормам речевого поведения британцев, американцев и россиян / Ю. Б. Кузьменкова. – М.: макс Пресс, 2008. – 315 с.
74. Кравченко, А.В. Является ли язык репрезентативной системой? / А.В. Кравченко // Язык и познание: методологические проблемы и перспективы: *Studia linguistica cognitiva*. – М.: Гнозис, 2006. – Вып. 1. – С. 135-156.
75. Крючкова, Т.Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии / Т.Б. Крючкова / Отв. ред. В. Ю. Михальченко. – М.: Ин-т языкознания. Наука, 1989. – 149 с.

- 76.Кубрякова, Е.С. Проблемы представления знаний в современной науке и роль лингвистики в решении этих проблем / Е.С. Кубрякова // Язык и структуры представления знаний. – М.: ИНИОН РАН, 1992. – С. 4–38.
- 77.Кубрякова, Е.С. Проблемы представления знаний в языке / Е.С. Кубрякова // Структура представления знаний в языке. – М.: ИНИОН РАН, 1993. – С. 5-31.
- 78.Кубрякова, Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма. Лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопросы языкознания – М., 1994. – С. 34-47.
- 79.Кубрякова, Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков и др. – М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996. – 245 с.
- 80.Кубрякова, Е.С. Язык и знание / Е.С. Кубрякова. – М.: Языки слав. культуры, 2004. – 555 с.
- 81.Кузьменкова, Ю.Б. Азы вежливого общения. Практическое пособие по межкультурному общению. / Ю.Б. Кузьменкова. – Обнинск, 2001. – 112 с.
- 82.Лакофф, Дж. Метафоры, которыми мы живем: пер. с англ. / Дж. Лакофф, М. Джонсон / Под ред. и с предисл. А.Н. Баранова. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
83. Ларина, Т.В. Категория вежливости и стиль коммуникации: сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций / Т.В. Ларина. – М.: Изд-во РУДН, 2003. – 315 с.
- 84.Лихачев, Д.С. Концептосфера русского языка / Д.С. Лихачев // Русская словестность. От теории к структуре текста. Антология. / Под ред. проф. В. П. Нерознака. – М.: Academia, 1997. – 320 с.
- 85.Леви-Стросс, К. Структурная антропология (Anthropologie structurale) / Леви-Стросс, К. / Пер. с фр. В.В. Иванова. – М., 2001. – 512 с.
- 86.Леонтьев, А.А. Психологическая структура значения / А.А. Леонтьев // Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования. – М.: Наука, 1971. – С. 7-19.

87. Леонтьев, А.А. Языковое сознание и образ мира / А.А. Леонтьев // Языковое сознание: парадоксальная рациональность. – М.: Институт языкознания РАН, 1993. – С. 16-21.
88. Лосев, А.Ф. Языковая структура / А.Ф. Лосев. – М.: Наука, 1983. – 375с.
89. Ломтев, Т.П. Предложение и его грамматические категории / Т.П. Ломтев / Вступ. ст. Л.А. Новикова. – М.: Едиториал УРСС, 2004. –2-е изд., стереотипное. – 196 с.
90. Лукин, В.А. Концепт истины и слово истина в русском языке / В.А. Лукин // Вопросы языкознания. – М., 1993. – № 4. – С. 63-86.
91. Лурия, А.Р. Язык и сознание / А.Р. Лурия. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 319с.
92. Ляпин, С.Х. Факт в пространстве бытия (опыт концептологического понимания) / С.Х. Ляпин. – Архангельск: Изд-во Поморского пед-го ун-та, 1997. – 368с.
93. Майол, Э. Эти странные англичане / Э. Майол, Д. Милстед / Пер. с англ. И. Тогоевой. – М.: Эгмонт Россия Лтд., 2001. – 72 с.
94. Маслова, В.А. Когнитивная лингвистика. Учебное пособие / В.А. Маслова. – 2-е изд. – М: Тетра Системс, 2005. – 256 с.
95. Маркарян, Э.С. Теория культуры и современная наука: логико-методологический анализ / Э.С. Маркарян. – Москва: Мысль, 1983. – 284 с.
96. Матробиён, С. Андешае чанд доир ба муносибати «консепт» бо «мафхум» / С. Матробиён, М.А. Маҳмудзода // Паёми Донишгоҳи миллӣ. Силсилаи филологӣ.– Душанбе 2019. – №2. – С. 27-31.
97. Матробиён, С. Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ / С. Матробиён. – Душанбе 2022. – 290 с.
98. Маҳмудзода, М.А. Муқоисаи консепти «дил» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ (дар асоси воҳидҳои фразеологӣ). Монография. / М.А. Маҳмудзода. – Душанбе, 2021. – 146 с.

99. Мещанинов, И.И. Понятийные категории в языке / И.И. Мещанинов. – М.: Наука, 1978. – 178 с.
100. Мещерякова, Ю.В. Концепт «красота» в английской и русской лингвокультурах: дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.20. / Ю.В. Мещерякова. – Волгоград, 2004. – 290с.
101. Миллс, С. Языковой гендер и феминизм / С. Миллс, Л. Маллани. – Лондон, 2012. – 284 с.
102. Павилёнис, Р.И. Проблема смысла / Р.И. Павилёнис. – М.: Мысль, 1983. – 286 с.
103. Нерознак, В.П. От концепта к слову: к проблеме филологического концептуализма / В.П. Нерознак // Вопросы филологии и методики преподавания иностранных языков. – Омск, 1998. – С. 80-85.
104. Новикова, Н.С. Межполевые семантические связи в языке и тексте / Н.С. Новикова // Переходность и синкретизм в языке и речи. – М.: Наука, 1991. – С. 214-221.
105. Новиков, А.И. Смысл как особый способ членения мира в сознании / А.И. Новиков // Языковое сознание и образ мира. – М.: Институт языкознания РАН, 2000. – С. 33-38.
106. Орлов, Г.А. Современная английская разговорная речь / Г.А. Орлов. – М., 1991. – 240с.
107. Ощепкова, В.В. Язык и культура Великобритании, США, Канады, Австралии, Новой Зеландии / В.В. Ощепкова. – М./СПб.: ГПОССА/КАРО, 2004. – 336 с.
108. Падучева, Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью / Е.В. Падучева. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 288 с.
109. Пассов, Е.И. Коммуникативное иноязычное образование. Концепция развития индивидуальности в диалоге культур / Е.И. Пассов. – Липецк, 1998. – 159 с.
110. Попова, З.Д. Национальная специфика семантики слова / З.Д. Попова, И.А. Стернин // Лексическая система языка. – Воронеж, 1984. – С. 75-91.

111. Попова, З.Д. Очерки по когнитивной лингвистике / З.Д. Попова, Стернин И.А. – Воронеж, 2001. – 191 с.
112. Попова, З.Д. Язык и национальная картина мира / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2002. – 139 с.
113. Потебня, А.А. Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. – М., 1976. – 426 с.
114. Почепцов, Г.Г. Теория коммуникации / Г.Г. Почепцов. – М.: Рефл-бук, 2003. – 2-е изд. – 656 с.
115. Привалова, И.В. Лингвистическая перспектива исследования этнокультурной специфики языкового сознания / И.В. Привалова // Слово и текст: Психолингвистический подход. – Тверь: ТвГУ, 2004. – Вып.2. – С. 124-131.
116. Прохоров, Ю.Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев / Ю.Е. Прохоров. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 3-е изд., стереотипное. – 224 с.
117. Рахилина, Е.В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость / Е.В. Рахилина. – М.: Русские словари, 2000. – 416 с.
118. Рябцева, Н.К. Язык и естественный интеллект / Н.К. Рябцева. – М.: Academia, 2005. – 640 с.
119. Сафонова, В.В. Изучение языков международного общения в контексте диалога культур / В.В. Сафонова. – Воронеж: Истоки, 1996. – 239 с.
120. Сафьянов, В.И. Этика общения. Учебное пособие / В.И. Сафьянов. – М.: Изд-во МГУП «Мир книги», 1998. – 164 с.
121. Семантика и категоризация / Под ред. Р.М. Фрумкиной. – М., 1991. – 167 с.
122. Сепир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии: пер. с англ. / Э. Сепир. – М.: Изд. группа «Прогресс», 1993. – 464 с.
123. Серебренников, Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Под ред. Б.А. Серебренникова. – М.: Наука, 1988. – С. 45-73.

124. Слышкин, Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе / Г.Г. Слышкин. – М., 2000. – 128 с.
125. Слышкин, Г.Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты. Монография / Г.Г. Слышкин. – Волгоград: Перемена, 2004. – 328 с.
126. Сорокин, Ю.А. Речевые маркеры этнических и институциональных портретов и автопортретов (Каким мы видим себя и других) / Ю.А. Сорокин // Вопросы языкознания. – М., 1995. – № 6. – С. 43-53.
127. Сорокин, Ю.А. Введение в этнопсихолингвистику / Ю.А. Сорокин. – Ульяновск, 1998. – 240 с.
128. Стадульская, Н.А. Компонентный анализ значения слова как способ выявления содержания концепта / Н.А. Стадульская // Вестник Челябинского государственного университета. 2012. – № 32. – С.112-117.
129. Стернин, И.А. Методика исследования структуры концепта. Научн. издание / под ред. И.А. Стернина. – Воронежск. госуд. унив-т, 2001. – С. 58-109.
130. Стернин, И. А. Коммуникативное поведение в структуре национальной культуры / И.А. Стернин // Исследование коммуникативного поведения. – 2002. – С. 97-112.
131. Степанов, Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю.С. Степанов. – М.: Школа. Языки русской культуры, 1997. – 824 с.
132. Степанов, Ю.С. Константы: Словарь русской культуры/ Ю.С. Степанов. – М.: Академический проект, 2001. –2-е изд., испр. и доп. – 590 с.
133. Степанов, Ю.С. Языковые параметры современной цивилизации / Ю.С. Степанов // Сборник трудов первой научной конференции памяти академика РАН Ю.С. Степанова. – М., 2013. – 561с.
134. Сулаймонӣ, С. Фарҳангшиносӣ / С. Сулаймонӣ. – Душанбе: «Ирфон», 2002 – 225 с.

135. Тарасов, Е.Ф. Межкультурное общение - новая онтология анализа языкового сознания / Е.Ф. Тарасов // Этнокультурная специфика языкового сознания. – М.: Ин-т языкознания РАН, 1996. – С. 7-22.
136. Телия, В.Н. Русская фразеология. Семантический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
137. Тер-Минасова, С.Г. Язык и межкультурная коммуникация / С.Г. Тер-Минасова. – М.: «Слово/Slovo», 2000. – 624 с.
138. Угринович, Д.М. Обряды. За и против / Д.М. Угринович. – М.: Политиздат, 1975. – 175 с.
139. Уорф, Б. Отношения норм поведения и мышления к языку / Б. Уорф // Новое в лингвистике: сб. науч. ст. (пер. с англ.). – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – Вып.1. – С. 135 – 168.
140. Уфимцева, А.А. Семантика слова / А.А. Уфимцева // Аспекты семантических исследований. – М., 1980. – С. 5-80.
141. Уфимцева, Н.В. Языковое сознание как отражение этнокультурной реальности / Н.В. Уфимцева // Вопросы психолингвистики / гл. ред. А.А. Леонтьев. – 2003. – № 1. – С. 102-110.
142. Фазылова, Ш.К. Концепт «богатство» на примере пословиц и поговорок английского языка / Ш.К. Фазылова // Вестник ТНУ. Серия филологических наук. – 2017. – №4/6. – С.107-113.
143. Федюченко, Л.Г. Общие положения когнитивной семантики [электронный ресурс]. URL: <https://frgf.utmn.ru/No20/text09>
144. Фесенко, Т.А. Специфика национального культурного пространства в зеркале перевода. Учебное пособие / Т.А. Фесенко. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2002. – 228 с.
145. Филлмор, Ч. Фреймы и семантика понимания / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1988. – Вып. 23. – С. 52-92.
146. Флиер, А.Я. Культурология для культурологов. Учебное пособие для магистрантов и аспирантов, докторантов и соискателей, а также

- преподавателей культурологи / А.Я. Флиер. – М.: Академический Проект; 2002. – 492 с.
147. Формановская, Н.И. Речевой этикет и культура общения / Н.И. Формановская. – Москва: Высшая школа, 1989. – 159 с.
148. Фрумкина, Р.М. Психоллингвистика. Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / Р.М. Фрумкина. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 320 с.
149. Хорват, Ф. Вежливость на каждый день / Ф. Хорват, Ю. Орлик / Пер. со словац. Н. Шульгиной. – М.: Мол. гвардия, 1981. – 192 с.
150. Фрумкина, Р.М. Есть ли у современной лингвистики эпистемология? / Р.М. Фрумкина // Язык и наука конца 20 века. – М., 1995. – С. 74-117.
151. Хайдеггер, М. Время картины мира / М. Хайдеггер // Новая технократическая волна на Западе. – М., 1986. – С. 93-118.
152. Худяков, А.А. Концепт и значение / А.А. Худяков // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград-Архангельск: Перемена, 1996. – С. 97-103.
153. Ченки, А. Современные когнитивные подходы к семантике: сходства и различия в теориях и целях / А. Ченки // Вопросы языкознания. – М., 1996. – № 2. – С. 68-79.
154. Чернейко, Л.О. Лингвофилософский анализ абстрактного имени / Л.О. Чернейко. – М., 1997. – 230 с.
155. Шафиков, С.Г. Типология лексических систем и лексико-семантических универсалий. Монография / С.Г. Шафиков. – Уфа: РИО БашГУ, 2004. – 238 с.
156. Шибутани, Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – Ростов н/Д.: Изд-во «Феникс», 1999. – 240 с.
157. Шмелев, Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д.Н. Шмелев. – М., 1964. – 118 с.
158. Шмелев, Д.Н. Современный русский язык: Лексика / Д.Н. Шмелев. – М., 1983. – 334 с.

159. Штелинг, Д.А. Грамматическая семантика английского языка. Фактор человека в языке / Д.А. Штелинг. – М.: МГИМО, ЧеРО, 1996. – 254 с.
160. Юдина, Е.И. Метод компонентного анализа [электронный ресурс] / Е.И. Юдина // Институт гуманитарных наук. – 2016. – URL: https://otherreferats.allbest.ru/languages/00681697_0.html
161. Ягунова, Е.В. Эксперимент в психолингвистике / Е.В. Ягунова. – Санкт-Петербург, «Остров», 2005. – 51с.

II. АДАБИЁТ БА ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

162. Agar, M. Language Shock: Understanding the culture of conversation / V. Agar. – New York: William Morrow and Company, Inc., 1994. – 184 p.
163. Alexander, L.G. Longman English Grammar / L.G. Alexander. – London: Longman Group UK Limited, 1999. – 374 p.
164. Boas, F. Introduction to the Handbook of American Indian Languages / F. Boas. – Washington, D.C.: Georgetown University Press, 1938. – 70 p.
165. Boyd, J.P. Thorne. The Semantics of Modal Verbs / J.P. Boyd // Journal of Linguistics. 1969. – Vol 5. – N 1. – P. 57-74.
166. Bonvillain, N. Language, culture, and communication. The Meaning of messages / N. Bonvillain. – Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall, 1997. – 374 p.
167. Brooks, R.A. Intelligence without Representation / R.A. Brooks // Artificial Intelligence. – Cambridge (Mass.), 1991. – Vol. 47. – P. 139-159.
168. Brown, P. Politeness: Some universals in language usage / P. Brown, S.C. Levinson. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345 p.
169. Cognitive science: an introduction to the study of mind / J. Friedenberg, G. Silverman. – London: Sage Publications, 1989. – 561 p.
170. Chomsky, N. Review of: B. F. Skinner «Verbal Behavior» / N. Chomsky // Language. – Baltimore, 1959. – Vol. 35. – № 1. – P. 26-58.
171. Chomsky, N. Rules and representations / N. Chomsky. – New York: Columbia University Press, 1980. – 299 p.

172. Chomsky, N. *On Nature and Language* / N. Chomsky. – Cambridge University Press, 2002. – 206 p.
173. Clark, H.H. *Using language* / H.H. Clark. – Cambridge Univ. Press, 1996. – 436 p.
174. Crystal, D. *The Cambridge Encyclopedia of the English language* / D. Crystal. – Cambridge University Press, 1995. – 489 p.
175. Davies, A. *A Glossary of Applied Linguistics* / A. Davies. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2005. – 152 p.
176. Davies, A. *The Handbook of Applied Linguistics* / A. Davies, C. Elder, eds. – London: Blackwell, 2004. – 866 p.
177. Diver, W. *The Modal System of English Verb* / W. Diver // *Word*. – 1964 – Vol. 20. – No 3. – 322p.
178. Entwisle, D. *Developmental sociolinguistics: inner-city children* / D. Entwisle // *J. Fishman Advances in the sociology of language*. – Paris: Mouton & Co. N. V., Publishers, 1972. – Volume II. – 534 p.
179. Fauconnier, G. *Mapping in thought and language* / G. Fauconnier. – Cambridge, UK: Cambridge Univ. Press, 1997. – 205 p.
180. Fillmore, Ch.J. *The Case for Case* / Ch.J. Fillmore // *Universals in Linguistic Theory* / Ed: by E. Bach., R.T. Harms. – New York, 1968. – P. 1-25.
181. Fillmore, Ch. *Topics in lexical semantics* / Ch. Fillmore // *Current Issues in Linguistic Theory*. – Bloomington: Indiana University Press, 1977. – P. 76-138.
182. Finch, G. *Key Concepts in Language and Linguistics* / G. Finch. – 2000. – 2nd ed. – 249 p.
183. Galsworthy, J. *The Forsyte Saga. The man of property* / J. Galsworthy. – M.: progress Publishers, 1973. – 383 p.
184. Givon, T. *Context as Other Minds: The Pragmatics of Sociality, Cognition and Communication* / T. Givon. – Amsterdam; Philadelphia, 2005. – 283 p.
185. Hellinger, M. *Gender Across Languages* / M. Hellinger, H. Bußmann, eds. // *The Linguistic Representation Of Women And Men: Volume 1*. – Amsterdam; Philadelphia: Benjamins, 2001. – P. 27-51.

186. Iser, W. *How to do Theory* / W. Iser. – London: Blackwell, 2006. – 224 p.
187. Jackendoff, R. *Languages of the Mind: Essays on Mental Representation*. – Cambridge (Mass.): The MIT Press, 1995. – 216 p.
188. Kerstens, J. *Lexicon of Linguistics* / Kerstens, J., Ruys E., Zwarts J., eds. – Utrecht: Utrecht University, 2001.
189. Miller, G.A. *Language and perception* / G.A. Miller, M. Johnson-Laird // *Journal of Cultural Cognitive Science*. – Cambridge (Mass.): Harvard University Press; London: Cambr. University Press, 1974. – P. 103-112.
190. Moore, R. *Logic and representation* / R. Moore. – Stanford (California): Center for the Study of Language and Information, 1995.
191. Schank, R. *Knowledge Representation in People and Machines* / R. Schank, A. Kass // *Meaning and Mental Representation* / Edit. by Eco U., Santambrogio M., Violi P. – Bloomington: Indiana University Press, 1988. – P.181–200.
192. Seuren, P.A.M. *Chomsky's Minimalism* / P.A.M. Seuren. – Oxford: Oxford University Press, 2004.
193. Sperber, D. *Relevance: communication and cognition* / D. Sperber, D. Wilson. – Oxford; Cambridge, MA: Blackwell, 1995. – 326 p.
194. Sperber, D. *Culture, Cognition and Evolution* // In Wilson R., Keil F. (eds) *MIT Encyclopedia of the Cognitive Sciences* / D. Sperber, L. Hirschfeld. – Cambridge, Mass.: MIT Press, 1999. – P. 111-132.
195. Thagard, P. *Mind. Introduction to Cognitive Science* / P. Thagard. – Cambridge, 2005. – 2 nd edition. – 280 p.
196. Wolf, F. *Coherence in Natural Language: Data Structures and Applications* / F. Wolf, E. Gibson. – Cambridge (Mass.): Harvard University Press; London: Cambr. University Press, 2006. – 160 p.
197. Watts, R.J. *Linguistic politeness and politic verbal behaviour: Reconsidering claims ... in Language* / R.J. Watts // *Studies in its History, Theory and Practice*. – Berlin: Mouton de Gruyter, 1992. – P. 43-69.

Ш. Фарҳангҳо ва луғатномаҳо

198. Бобомуродов, Ш., Мухторов, З. Фарҳанги истилоҳи забоншиносӣ / Ш. Бобомуродов, З. Мухторов. – Душанбе – 2016. – 428 с.
199. Большой энциклопедический словарь. Языкознание. / Главн. ред. В.Н. Ярцева. – М., 1998. – 2-е изд. – 685 с.
200. Всемирная энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. И сост. А.А. Грицанов. – М., 2001. – 1312 с.
201. Горский, Д.П. Краткий словарь по логике / Д.П. Горский, А.А. Ивин, А.Л. Никифоров. / Под ред. Д.П. Горского. – М., 1991. – 208 с.
202. Дейнан, Э. Метафоры: Справочник по английскому языку / Э. Дейнан / Пер. с англ. С.Г. Томахина. – М.: ООО «Издательство Астрель», 2003. – 251 с.
203. Ивин, А.А. Словарь по логике / А.А. Ивин, А.Л. Никифоров. – М., 1998. – 383 с.
204. Кондаков, Н. Логический словарь-справочник / Н. Кондаков. – М.: Наука, 1975. – 2 изд., исп. и доп. – 720 с.
205. Кравченко, С.А. Социологический энциклопедический русско-английский словарь / Sociological Encyclopedic Russian-English Dictionary. (более 10 000 единиц) / С.А. Кравченко. – М., 2004. – 511 с.
206. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1998. – 1384 с.
207. Мамадназаров, А. Фарҳанги англисӣ-тоҷикӣ / А. Мамадназаров. – Душанбе, 2017. – 1016 с.
208. Словарь справочник по нормативному речеупотреблению / Русское предисл. Т.Б. Назаровой. – М., 2003. – 808 с.
209. Словарь употребительных английских пословиц: 326 статей / М.В. Буковская, С.И. Вяльцева, З.И. Дубянская и др. – М., 1985. – 232 с.
210. Уолш, И.А. Русско-английский словарь крылатых слов: ок. 1900 единиц / И.А. Уолш, В.П. Берков. – М., 1984. – 280 с.

211. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ /зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, Мирзо Ҳасани С. – Душанбе, 2008. – Ҷилди 1. – 950 с.
212. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ /зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, Мирзо Ҳасани С. – Душанбе, 2008. – Ҷилди 2. – 945 с.
213. Хокинс, Дж.М. The New Oxford Dictionary of the English Language - Новый словарь английского языка Oxford / Дж.М. Хокинс. – М., 2002. – 832 с.
214. Longman Dictionary of Contemporary English. – Pearson Education Limited, 2001. – 1668 p.
215. Macmillan English Dictionary for Advanced Learners. – A division of Macmillan Publishers Limited, 2003. – 1692 p.
216. Oxford advanced learner's dictionary of current English. – Oxford University Press, 1980. – 830 p.
217. Oxford Collocations Dictionary for students of English. – Oxford University Press, 2003. – 897 p .
218. Oxford Dictionary of Synonyms and Antonyms. – Oxford University Press, 1999. – 572 p.
219. Webster's Seventh New Collegiate Dictionary. – G.L.C. Merriam Co., Publisher's Springfield, Mass., USA. 1995. – 907 p.

IV. Сарчашмаҳо

220. Авфии, Бухорой. Чомеъулҳикоёт / А. Бухорой. – Душанбе: Адиб, 1953. – 170 с.
221. Айнӣ, С. Ёддоштҳо / С. Айнӣ. – Душанбе: Сарредаксияи илмии Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. – 680с.
222. Насихати модар ба духтари арчманд. [манбаи электронӣ]. Речаи дастрасӣ: <https://allinweb.ru/islam/25524/?iebrowser=1>

223. Самандари, Тирмизӣ. Ҳикояҳо аз «Дастур-ул-мулук». [манбаи электронӣ]. Речаи дастрасӣ: <https://komron.info/cr/datur-mulk>
224. Улуғзода, С. Навобод / С. Улуғзода. – Душанбе: Адиб, 1953. – 170 с.
225. Улуғзода, С. Фирдавсӣ / С. Улуғзода. – Душанбе: Адиб, 1988. – 272 с.
226. Улуғзода, С. Восеъ / С. Улуғзода. – Душанбе: Адиб, 1979. – 367 с.
227. Унсурулмаолии Кайковус. Қобуснома / таҳигарон: Ҳошимов, Музаффарова). – Душанбе, 2013. – с.
228. Шарлота, Бронте. Цен Эйр / Б. Шарлота. – Душанбе: ТҶБ «Истикбол», 2010. – 412 с.
229. Anne, Bronte. The Tenant of the Wildfell Hall / A. Bronte. –Ярич, 2004. –
230. Charlotte, Bronte. Jane Eyre / Charlotte Bronte; edited with an introduction by M. Smith. – Oxford University Press, 1975. – 496 p.

ИНТИШОРОТ АЗ РҶӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ:

1) Мақолаҳо, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсия шудаанд:

- [1-М] **Хушматов Н.** Мавқеи усули когнитивӣ дар таҳқиқи таъсири мутақобилаи забон ва фарҳанг / (Паёми ДДОТ ба номи С. Айнӣ: №6 (83), 2019).
- [2-М] **Хушматов Н.Р.** Таъсири шуури дастаҷамъонаи забонӣ ба ташаккулёбии концептҳои махсуси миллӣ дар тасвири забонии ҷаҳон / (Паёми ДДОТ ба номи С. Айнӣ: №6 (95), 2021).
- [3-М] **Каримов Ш.Б., Хушматов Н.Р.** Шаклҳои “пазирой” дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / (Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон бахши илмҳои филологӣ (ISSN 2413-516X) 2022. №6)
- [4-М] **Хушматов Н.Р.** Роҳҳои баёни “хайрухуш” дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / (Паёми ДДОТ ба номи С. Айнӣ: №6 (100), 2022).

2) Мақолаҳо дар маводҳои конференсияҳо

- [5-М] **Хушматов Н.** Теоритические основы коммуникации вежливости в лингвистике // Актуальные проблемы лингвистики, переводоведения и методики обучения иностранным языкам в высшей школе. Душанбе 2018
- [6-М] **Хушматов Н.** Синтаксические средства выражения вежливости в английском и таджикском языках // Республиканской научно-практической конференции, посвященной году развития туризма и народных ремесел. Душанбе 2018
- [7-М] **Хушматов Н.** Шарҳ ва мафҳуми концепт дар илми забоншиносӣ // Масъалаҳои мубрами методикаи таълими забонҳои хориҷӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии касби. Душанбе 2020
- [8-М] **Хушматов Н.Р.** Хусусиятҳои грамматикӣи концепти «одоб» дар забони англисӣ // конференсияи илмӣ - амалии донишгоҳӣ дар мавзӯи

«масъалаҳои мубрами забоншиносӣ, методика ва тарҷума» ба ифтихорӣ 80 – солгии факултети забони англисии донишгоҳи давлатии омӯзгории тоҷикистон ба номи садриддин айнӣ (26 декабри соли 2020)

[9-М] Хушматов Н.Р. Тасвири кон септи одоб дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ \\ конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «масъалаҳои мубрами забоншиносӣ, тарҷумашиносӣ, адабиётшиносӣ ва методикаи таълими забонҳои хориҷӣ дар мактабҳои олий» ба ифтихорӣ 90 – солгии донишгоҳи давлатии омӯзгории тоҷикистон ба номи садриддин айнӣ ва 25 – солагии таъсисёбии кафедраи «назарияи тарҷума ва услубшиносӣ» (10-11 декабри соли 2021)